

PHILOGIA FRISICA

ANNO 1993

LEZINGEN

FAN IT TRETJTINDE FRYSK FILOLOGEKONGRES
20, 21 EN 22 oktober 1993

FRYSKE AKADEMY - LJOUWERT - 1994

IT TRETJINDE FRYSK FILOLOGEKGONGRES

ORGANISEARRE TROCH DE FRYSKE AKADEMY
20, 21 EN 22 OKTOBER 1993

KONGRESFOARSIITTER:
L.G. Jansma

DEIFOARSIITTERS:
Ph.H. Breuker
A. Feitsma
G.J. de Haan
Cl. Riecken
K.F. van der Veen
O. Vries

TARIEDINGSKOMMISSJE:
Ph. H. Breuker
S. Dijk
D. Gorter
L.G. Jansma
W. Visser

Nr. 794

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

ISBN: 90-6171-794-9

ISSN: 1381 - 4311

© Fryske Akademy, Ljouwert, 1994

Fan dit boek mei neat fermannichfâldige en/of iepenbier makke wurde troch printsjen, fotokoppearjen, it meitsjen fan mikrofilm of op hokker oare wize dan ek, sûnder dat de Fryske Akademy yn 't foar skriftlik tastimming jûn hat.

Foarsafer't it meitsjen fan kopyen út dizze útjefte tastien is op grûn fan artikel 16B Auteurswet 1912j, it Beslút fan 20 juny 1974, Stbl. 351, lykas wizige by it Beslút fan 23 augustus 1985, Stbl. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, moatte de dêrfoar wetlik ferskuldige fergoedingen foldien wurde oan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen).

Foar it oermimmen fan part(en) út dizze útjefte yn blomlêzingsen, readers en oare kompilaasjewurken (artikel 16 Auteurswet 1912) moat kontakt opnommen wurde mei de útjouwer.

YNNHALD	Side
Forârf	7
Ebert, K.H., Fering - eine todkrankte Sprache?	9
Gorter, D., It fuortbestean fan it Frysk	29
Hermans, J.M.M., 'Van sekere grote ende kleine buecken' Fries boekenbezit tot 1600: een bijdrage aan de kennis van de regionale cultuurgeschiedenis	51
Hoekstra, E., Oer de oerienkomst tusken de dialekten fan Noard- Hollân en it Frysk	81
Hoekstra, J., In nijsgjirrige folchoarderbeheining yn it Frysk en it spjaltten fan foarnamwurdljke bywurden	104
Jansma, L.G. en G.H. Jelsma, Friezen om utens. Migraasje, idintiteit en taalbehâld by de Fryske kriten en studinteferienings	122
Johnston, T.S.B., The Hunsingo Statutes of 1252 in the Reddie Boeck	140
Korevaart, K., De literaire kritiek in de <i>Leeuwarder Courant</i> (1830-1848): werken aan een ideaal	156
Krolis-Sytsema, J., De latynske ferzje fan de 17 Kêsten en de 24 Lâmjochten yn de Ommelanner fjochtskânskriften	194
Nielsen, H.F., The Beginnings of a 'Frisian' Runic Corpus	210
Visser, P., Hendrik Rinjtes (1630-1698): in meniste printer/úfjouwer en dichter yn Ljouwert	223

Foarôf

Wat de opset oangiet, wie it trettjinde Frysk Filologekongres gelyk oan it tolfte. Foar elke kongresdei is der in sprekker útnoege om in plenêre lêzing op in beskaat mêd te hâlden en in sprekker foar in 'gewoane' lêzing op itselde mêd. Fierders hat der yn ûnderskate tydskriften en kranten in oprop stien om de kongreskommisje in opset foar in lêzing foar beoardieling oan te bieden, wylst de komisje ek guon lju oanrune hat om soks te dwaan. Ien mei oar hat wol fertuten dien. Der koe in programma fan in lytse tritich lêzingen mei in suver ferskaat fan ûnderwerpen gearstald wurde. Der wienen lêzingen mei in suver taalkundich ûnderwerp, mar de mear tapaste taalkunde kaam ek oan bod, njonken fansels letterkunde en skiednis. Mar de 'âlde' filology spile ek net swak by, likemin as taalsojology en sojolinguisityk. Gâns lju hawwe wat fan har ûndersyk nei foaren bringe kinnen en gâns lju koenen dermei yn 'e kunde komme. Sa hat de Fryske Akademy fierhinne berikt wat mei it Frysk Filologekongres sûnt it begjin foarstien wurdt: lju mei wittenskiplike niget oan it Frysk gearbringe, lêzingen op ûnderskate frisisyske mêden biede en sa de wittenskiplike diskusje fuortstekje.

De kongreskommisje is nei it kongres fierder gien as redaksje fan dizze bondel. De lêzinghâlders is te witten dien, dat se har lêzing foar beoardieling oanbiede koenen. Spitigernôch hawwe nochal wat fan harren der, om ûnderskate reden, fan ôfsjen moatten om dat te dwaan. Ut de oanbeane stikken is de redaksje nei hiftsjen en skiftsjen ta in seleksje fan alve slagge, dêr't it ferskaat fan it kongres aardich yn wjerspegele wurdt. De redaksje hat mei dizze trettjinde útjefte yn de rige *Philologia Frisica* fansels wat soartgelikens foar as de Fryske Akademy mei it trettjinde Frysk Filologekongres: in moatekar-út oan artikels op ûnderskate frisisyske mêden yn 't ljocht jaan en sa in bydrage leverje oan de wittenskiplike bestudearring fan it Frysk.

De redaksje: Ph.H. Breuker

S. Dijk

D. Gorter

L.G. Jansma

W. Visser

Fering - eine todkranke Sprache?¹

Karen H. Ebert (*Universität Zürich*)

1. Bedrohte Sprachen und die Situation des Friesischen

Es geht eine Seuche um die Welt: das Sprachensterben. Im Laufe der Geschichte sind immer wieder Sprachen und Kulturen untergegangen, aber die derzeitige Dezimierung der Artenvielfalt in diesem Bereich nimmt unvorstellbare Ausmaße an. Linguisten sind zu der traurigen Erkenntnis gekommen, daß in den nächsten 50-100 Jahren 90% der Sprachen sterben werden (Krauss 1992:7). Man vergleiche dazu die Zahlen aus der Tierwelt, wo 'nur' 7,4% der Säugetiere und 2,7% der Vögel bedroht sind, um die aber ungleich viel mehr Aufhebens gemacht wird als um menschliche Kulturen (Angaben ebenfalls nach Krauss 1992). Daß das Aussterben von Sprachen so wenig ins Bewußtsein der Öffentlichkeit dringt,² liegt daran, daß über die Vielfalt der menschlichen Sprachen und Kulturen insgesamt sehr wenig bekannt ist, und dies liegt wohl wiederum daran, daß Europa sprachlich vergleichsweise ziemlich homogen ist und man sich keine Vorstellung von den Verhältnissen anderswo macht.

Heute werden noch schätzungsweise 6000 Sprachen in ca. 175 unabhängigen Staaten gesprochen. Das ergibt einen Durchschnitt von 34 Sprachen pro Staat. Da es Staaten mit mehr als einer offiziellen Sprache gibt (z.B. Indien, Nigeria), andererseits aber auch mehrere Staaten die gleiche Nationalsprache haben (z.B. Englisch, Spanisch, Arabisch), können wir davon ausgehen, daß 33 von 34, d.h. 97% (in Zahlen: rd. 5800) Sprachen Minderheitensprachen sind. Die meisten dieser Sprachen sind bedroht. Da die Notwendigkeit einer guten Schulbildung

¹ Ich danke Christina Tadsen, Jarich Hoekstra und Alastair Walker für ihre ausführlichen Kommentare zu einer früheren Fassung dieses Beitrags. Ihre dezidierte Kritik an meiner pessimistischen Einschätzung der Lage hat mich u.a. dazu veranlaßt, das Fragezeichen hinter den Titel zu setzen. Im übrigen war es nicht meine Absicht, zu demotivieren, sondern, wie auch in der Zusammenfassung meines Vortrags im Tagungsprogramm nachzulesen, eine realistische Diskussion einzuleiten (s. dazu auch Abschnitt 3).

² Erst im letzten Jahr haben renommierte Zeitungen, u.a. Die Zeit, Der Spiegel, FAZ begonnen, über das massive Sprachensterben zu berichten. Auch die UNESCO hat sich der Sache angenommen und plant ein Dokumentationszentrum für bedrohte Sprachen.

sowie weiträumiger Kommunikation ständig zunimmt und man mit dem heimischen Dialekt oder einer lokalen Sprache nicht mehr weit kommt, gehen in Minoritätengruppen mehr und mehr Eltern dazu über, mit ihren Kindern die überregionale Sprache zu sprechen. In Ost-Nepal, wo ich seit zehn Jahren Sprachforschungen durchführe, geht der Bruch oft mitten durch die Familie. Eltern sprechen mit ihren älteren Kindern noch die angestammte tibeto-burmanische Sprache, mit den jüngeren Kindern nur die Staatssprache Nepali, die zur indoeuropäischen Familie gehört. So verschwindet eine ganze Sprachgruppe mit 30 Sprachen.

Man muß die Situation des Friesischen auf diesem Hintergrund sehen und sich darüber im klaren sein, daß es heute ungleich schwerer ist als vor 50 Jahren, das Überleben einer kleinen Sprache zu sichern. Die derzeitigen Verhältnisse sind weitgehend bekannt. Frysk ('West'-Friesisch) hat eine ziemlich starke Stellung und wird auch in vielen Bereichen des öffentlichen Lebens verwendet. Dagegen sind alle Varianten des Ost- und Nordfriesischen am Aussterben (vgl. Spenter 1977, Walker 1978, Århammar 1990). Århammar stellt fest, "daß der generationsbedingte Sprachwechsel zum Niederdeutschen bzw. zum Hochdeutschen weitgehend abgeschlossen ist. Hiervon bildet lediglich Westerland-Föhr eine Ausnahme." (1990: 12)

Ich möchte mich hier mit der Situation des Fering befassen, wie es heute in Westerland-Föhr gesprochen wird. In den 60er Jahren zählte Århammar dort noch 826 Sprecher des Fering (d.h. 73.1% der Bevölkerung). Hinzu kamen weitere 276 im Süden und 283 im Osten der Insel. Neuere Statistiken sind nicht vorhanden. Es wird behauptet, die Sprecherzahl sei nicht wesentlich zurückgegangen, aber ich habe daran starke Zweifel.

Selbst wenn es so wäre, würde das nicht viel bedeuten. Die Sprache hat in den letzten zwei Generationen ihre Funktion als Dorf- und Haussprache weitgehend verloren. Dieser Funktionsverlust geht Hand in Hand mit dem Verlust fast aller ihrer Besonderheiten. Die Sprache der meisten jungen Führer ist strukturell verarmt bzw. fast vollständig an deutsche Strukturmuster angeglichen. Es gibt keine einheitliche Norm mehr, bei Befragungen zeigen die Sprecher eine große Unsicherheit. Wir kennen diese Symptome von anderen dokumentierten Fällen sterbender oder bedrohter Sprachen, wie z.B. dem Ost Sutherland Gälischen (Dorian 1977, 1981), dem Bretonischen (Dressler 1981) oder dem Dyrbal (Schmidt 1985).

2. Strukturelle Erosion des Fering

2.1. Veränderungen im Fering der älteren Generation

Daß Sprachen sich verändern und Wörter und Strukturen aus Nachbarsprachen entlehnen, ist ein natürlicher und unaufhaltsamer Vorgang. Das Fering hat in

vergangenen Jahrhunderten viele Wörter und Strukturen aus dem Dänischen, dem Niederdeutschen und dem Hochdeutschen übernommen, und manche Eigenheiten gingen verloren. Bekannt ist z.B. der Verlust der Dualpronomina *wat* und *jat* sowie der femininen Formen des Artikels (*jitj*) und des Possessivpronomens (*hör*), der schon zu Zeiten meiner Urgroßeltern einsetzte. Die erste Nachkriegsgeneration verlor die Opposition zwischen dentalen und alveolaren Verschlusslauten, so daß *than* "dünn" und *tan* "Tonne" nicht mehr unterschieden werden. Auch wurden viele friesische Wörter durch deutsche ersetzt, z.B. *swarken* durch *wolken*, *hänjmooser/hänjmooper* durch *pilze*, *leewen* durch *imer*. Viele Entlehnungen aus dem Deutschen wurden nicht assimiliert. So findet man neben *fersaamling*, *behandling*, *seelskap* auch unverändert übernommene Wörter wie *zeitung*, *leitung*, *wissenschaft*, *kihlschrank*, *kniestrümpfe*, *femseher*. Das Wort *wedenskap*, dem man in neueren Texten begegnen kann, wird von traditionellen Fering Sprechern nicht verwendet, sie bleiben bei *wissenschaft*. Auch Versuche, Wörter wie z.B. *kühlschrank* durch *keelskaab*, *kniestrümpfe* durch *knöbianhöözen* zu ersetzen, sind gescheitert.

Diese Veränderungen sind jedoch relativ unbedeutend im Vergleich zu der verheerenden strukturellen Erosion der Sprache der jungen Generation. Alle Bereiche der Grammatik und Lexik sind betroffen, und die wenigen strukturellen Züge, die das Fering vom Deutschen unterschieden, sind weitgehend verschwunden.

2.2. Veränderungen im Fering der jüngeren Generation

Im Folgenden setze ich traditionelles Fering (T-Fering oder TF), wie es von der älteren Generation gesprochen wird, dem jungen Fering (J-Fering oder JF) gegenüber. Ich kann hier nicht das gesamte Material anführen, das ich im Laufe der Jahre gesammelt habe, sondern wähle einiges aus, das mir charakteristisch zu sein scheint. Die Beispiele stammen zum Teil aus publizierten Texten,³ zum Teil aus Aufzeichnungen vor Ort. JF heißt im folgenden immer, daß die Form, sofern nicht schriftlich belegt, bei jungen Sprechern öfter beobachtet wurde. Einige der JF-Formen werden ziemlich regelmäßig verwendet (z.B. das Reflexivpronomem *sik*), bei anderen ist keine rechte Systematik zu erkennen. Es sei betont, daß JF, im Gegensatz zu TF, auch innerhalb eines Dorfes keine

³ Die Textbeispiele sind edierten Texten bzw. Fragebögen entnommen. Ich möchte die Autoren bitten, das Zitieren hier nicht als Kritik aufzufassen. Es geht mir darum, zu zeigen, wie tief die Destruktion des Fering bereits sitzt, da sie auch sehr sorgfältig geplante Äußerungen durchzieht.

einheitliche Sprachform darstellt. Es gibt ein Kontinuum, das von relativ guten Sprechern zu Semisprechern verschiedenen Grades reicht. Auch sind nicht alle hier als J-Fering klassifizierten Formen vom T-Fering Gesichtspunkt aus ungrammatisch. Manche sind nur unidiomatisch oder stellen eine Systemverarmung dar. Ich habe im folgenden nur die Formen mit einem Stern (*) versehen, die ich im T-Fering für absolut unmöglich halte.

2.2.1. Phonologie

Das Lautinventar ist bei vielen jungen Sprechern weitestgehend dem Deutschen angepaßt. Endkonsonanten z.B. werden, wie im Deutschen, stimmlos gesprochen; ein *g* am Wortende wird zu *ch* wie im regionalen Umgangsdeutsch.

<i>liaw</i> "glauben"	TF	[liaw]	JF	[liaf]
<i>liaf</i> "Laib"		[liaf]		"
<i>saad</i> "sagte"		[sa:d]		[sa:t]
<i>saat</i> "setzen"		[sa:t]		"
<i>maag</i> "Magen"		[ma:g]		[ma:x]

Die typischen Vokale und Diphtonge des T-Fering werden durch deutsche Kombinationen ersetzt, z.B.

<i>dör</i> "Tür"	TF	[dø:r, døer]	JF	[døv]
<i>fleut</i> "Flöte"		[floet]		[flo:t]
<i>fein</i> "fein"		[fæm]		[fam]

2.2.2. Pronomina

Das Pronominalsystem ist im Laufe der letzten 3-4 Generationen drastisch restrukturiert worden. T-Fering hat keine Reflexivpronomina. Die meisten jungen Sprecher benutzen das entsprechende niederdeutsche Pronomen. Es ist allerdings nicht sicher, ob dieses tatsächlich aus dem Niederdeutschen übernommen wurde oder ob es sich nicht eher um einen Versuch handelt, dem Deutschen *sich* eine friesische Form zu geben. (Man beachte auch die Ersetzung des unregelmäßigen Verbs *tau/twuch* durch *waske*.)

	TF	JF
(1) hi twuch ham		*hi wasket sik
er wusch ihn/sich		er wusch sich

jo frööget **jo**
sie freuen sich

*jo frööget **sik**
sie freuen sich

Für weibliche Pronomina können wir eine dreistufige Entwicklung verfolgen, zunächst den Zusammenfall der weiblichen Form mit dem Maskulin-Neutrum, und dann die Einführung eines Reflexivpronomens. (Der Verlust der weiblichen Formen führte ganz allgemein zu einer großen Unsicherheit in der Zuweisung des Genus, die ich hier nicht weiter thematisiere, da sie nicht nur das J-Fering kennzeichne!)

TF
(2) jü twuch **hör** -> hat twuch **ham**
sie wusch sie/sich

JF
->*hat wasket **sik**
sie wusch sich

Das generische Pronomen *ham* wird ersetzt durch dt. *man*. Das indefinite *een*, das im T-Fering als generisches Reflexivum dient, verliert diese Funktion. (Ich setze im folgenden die deutsche Übersetzung nur unter die strukturell entsprechenden JF Formen.)

(3a) ham skal **een** tau -> ham skal **ham** tau -> ***man** mut **sik** tau
man muß sich waschen

Die feminin-neutrum Form und die maskuline Form der Zahlwörter *ian*, *een* "ein(e)" und *nian*, *neen* "kein(e)" werden nicht mehr unterschieden.

TF
(3b) **een** maan, **ian** wüf, **ian** kint
ein Mann, eine Frau, ein Kind
neen lüt (m), **nian** last (f)
kein Laut, keine Lust

JF
een maan, een wüf, een kint
(seltener: ian maan, etc)
neen lüt, neen last

Als Pronomen verwendet, wird an *een* manchmal die deutsche Endung *-er* angefügt. Man beachte auch die Ersetzung von *alder* durch *tu*.

(4a) JF: ***eener**, wat ferlicht tu baang wiar (Text E.:10)
einer, der vielleicht zu ängstlich war ...
vgl. TF een, wat ferlicht alder baang wiar.
oder: **hoker**, wat ...

TF *hoker* bedeutet sowohl "wer" als auch "jemand". In der zweiten Bedeutung wird es oft durch das deutsche Wort ersetzt:

TF
(4b) Diar as **hoker** kimen.
Da ist jemand gekommen.

JF
Diar as jemand kimen.

Die enklitischen Pronomina werden von jungen Leuten nur wenig verwendet. Statt dessen gebrauchen sie volle Formen, was natürlich nicht falsch ist, aber zu einem Verlust von Variabilität führt.

(5) Huar kaam 'r faandaan? Huar kaam **hi** faandan.

Wo kam er her?

Haa's det jil turagfingen? Haa **jo** det jil turagfingen?

Haben sie das Geld zurückbekommen?

Det haa 'f ei fingen.

Det haa **wi** ei fingen.

Das haben wir nicht bekommen.

T-Fering hat ein besonderes Possessivpronomen für kollektive Zugehörigkeit, das im JF verlorengegangen ist.

(6) **üsens/jamens** spriik (kollektiv) üüz / jau spriik
unsere / eure Sprache
üüz/jau hüs (individuell) üüz / jau hüs
unser / euer Haus

Im T-Fering wird kein Possessivpronomen im Singular verwendet, wenn typischerweise eine Zugehörigkeit zu mehreren Personen besteht. So sagt man *üüz mam* "unsere Mutter", *jau aatj* "euer Vater", *üüz mam an aatj* "unsere Mutter und (unser) Vater", auch wenn man das einzige Kind ist. Junge Leute sprechen heute häufig von *min mam* "meine Mutter", *sin aalem* "seine/ihre Eltern".

Als Relativpronomen fungieren im T-Fering das lokative *diar* "da" oder das Fragepronomen *wat* "was". Wenn aber ein präpositionales Objekt relativisiert wird, muß *huar* "wo" statt *wat* gewählt werden. Die Präposition steht nicht, wie im Deutschen, vor dem Relativum, sondern vor dem Verb bzw. zwischen Verb und Präfix (vgl. dazu (19b,c)). Diese Differenzierung hat eine Parallele im Niederdeutschen: *de fru, wat keem*; aber: *de fru, woar du top mit waanst*. Im J-Fering wird nur *wat* oder, mit wachsender Häufigkeit, auch *di* verwendet.

(7a) TF: det wüf, **diar/wat** a treep deelfeel
JF: *det wüf, **di** a treep deelfeel
die Frau, die die Treppe hinunterfiel

b) TF: det wüf, **diar/huar** hi det faan fing
JF: *det wüf, **faan di** hi det fing
die Frau, von der es bekam

2.2.3. Verparadigmen

Unregelmäßige Verbformen werden auch im normalen Sprachwandel häufig durch regelmäßige ersetzt, besonders wenn die Formen selten vorkommen; vgl. z.B. dt. *buk* -> *bachte*. Im Fering wird manchmal sogar ein deutsches Verb entlehnt, um unregelmäßige Verben zu vermeiden; in (1) hatten wir das Beispiel *twuch* -> *wasket*. Aber J-Fering Sprecher zeigen sogar bei sehr häufigen Verben eine große Unsicherheit in bezug auf die korrekte Form:

(8a) wifst, wat dū ***skal**? (Text E:22)
weißst du, was du tun mußt?

b) ***Heet** hi det fingen?
Hat er es bekommen?

Hier müßte es heißen: *dū skääl, hee hi*. Die Form *heet* in (8b) scheint durch das Deutsche beeinflusst, jedoch könnte auch die recht häufige Verbindung mit 'r, wie z.B. in *hi hee 'r dū fingen* ("er hat es nicht bekommen"), eine Rolle gespielt haben.

Durch den Zusammenfall von stimmhaften und stimmlosen Konsonanten im Auslaut werden für viele regelmäßige Verben Präsens und Präteritum nicht mehr unterschieden.

(9a) TF: hi räänt - hi räänd
er rennt - er rannte

JF: hi räänt (auch: hi reent < Inffin. reen)
er rennt/rannte

Vgl. die Belege:

(9b) *ik dremt, ik hed ... (Text Büt6/89) -> TF ik dremd
ich träumte, ich hätte
*ik käänt ham ei ... (" ") -> TF ik käänd
ich kannte ihn nicht

Im Gegensatz zum Deutschen verwendet T-Fering das Auxiliar "sein" im Perfekt von Verben, die eine Phasenaktionsart ausdrücken. Das Verb *blüiw* hat eine weitere Anwendung als Deutsch *bleiben*. In beiden Fällen hat sich J-Fering dem Deutschen angeglichen.

TF
(10a) ik **san** bigand

hi **as** aphäälen

JF
*ik **haa** bigand
ich habe angefangen
*hi **hee** aphäälen
er hat aufgehört

- b) ik **bleew** werkin ik haa widjerwerket (Text E:5)
 ich habe weitergearbeitet
 hat **bleew** snaakin hat snaaket imer widjer
 hat **bleew bi tu** snaakin
 sie redete immer weiter

Die letzte Konstruktion *bleew bi tu* hat eine Parallele im regionalen Umgangsdeutsch sowie im Niederdeutschen:

- c) reg. sie blieb bei zu reden
 nnd. se bleef bi to snaken

Die Semantik der Modalverben wird im J-Fering oft im Sinne des Deutschen verschoben. Im T-Fering bedeutet *mut* primär "dürfen"⁴, *skal* "müssen". *Brük* "brauchen" ist kein Modalverb und kann nur transitiv verwendet werden; eine negative Verpflichtung, dt. *braucht nicht*, wird im T-Fering durch *thäär ei* ausgedrückt.

(11a) TF: Hat **mut** nü waler kofi drank.

JF: =

Sie darf jetzt wieder Kaffee trinken.

TF: Hat **skal** nü wat iidj.

JF: *Hat **mut** nü wat iidj.

Sie muß jetzt etwas essen.

b) TF: Hat **brükt** halep.

JF: =

Sie braucht Hilfe.

TF: Hat **thäär** daaling äi halep.

JF: *Hat **brükt** daaling äi halep.

Sie braucht heute nicht zu helfen.

⁴ Daneben gibt es auch eine obligative Bedeutungsvariante, die mir allerdings schwächer zu sein scheint als bei *skal*. Meist wird die Abtönungspartikel *man* hinzugesetzt, wie in den folgenden Sätzen. Eine angemessene Beschreibung der Modalverben des Fering steht noch aus.

Wi mut man bigan.

Wir sollten jetzt wohl anfangen.

Wat skul's maagi, det letj moost jo man me.

Was sollten sie machen, sie mußten das Kind ja wohl oder übel mitnehmen.

Vgl. auch:

- c) JF: *Am **brük** ham blauat **üüb** Omramm bi a struat stel, ... (Text Büt/8/9)

Man braucht sich auf Amrum nur an die Straße zu stellen,

...

Das Partizip Präsens ist im Fering identisch mit der 'langen' Infinitivform auf *-n*, die nach *tu* steht, die Form wird im T-Fering äußerst selten gebraucht (vgl. auch (21e)). Im J-Fering findet man öfter eine Form, die wie im Deutschen auf *-nd* endet.

- (12a) JF: *en paar **paasend** wurden (BR9:18) -> TF: **paasin** wurden ein paar passende Wörter

Beim Partizip Perfekt geraten auslautendes *d* und *t* durcheinander.⁵

- (12b) TF: hi hee **twiiwelt** *hi hee **twiiweld** (Text N:5)
hi hee **anert** *hi hee **anerd** (Text N:6)

T-Fering verfügt über zwei Progressivbildungen: a) *uun't* + Verbalnomen + *weez*, und b) Positionsverb (*sat*, *stun*, *läi*, *hingt*) + *tu* + Verbalnomen. Die erste Bildung entspricht weitgehend der deutschen *am*-Form, während die zweite keine Entsprechung im Deutschen hat, wohl aber im Westfriesischen und Niederländischen (vgl. Ebert 1989). Im J-Fering findet man überwiegend die *uun't* Form, manchmal in Angleichung an die deutsche Form sogar *uun*. Zwar erhielt ich in einer Fragebogenaktion zum Progressiv, bei der englische Sätze im Fering wiederzugeben waren, eine Reihe von Positionsverben. In Texten habe ich aber keinen einzigen Beleg gefunden, auch da nicht, wo die Form zu erwarten war. Da *uun't* bei minimal dynamischen Verben nicht anwendbar ist, gibt es im J-Fering, wie im Deutschen, keine rechte Entsprechung zu (13b).

- (13a) Anne **sat tu** leezen. Anne **as uun't** leezen.
(auch: Anne **as uun't** leezen.) *Anne **as uun** leezen.
Anne ist am Lesen.

- b) Jo **stun** **üüb** a bus **tu** teewen. Jo **teew** **üüb** a bus.
Sie warten auf den Bus.

⁵ Anscheinend erfolgt die Schreibung mit *-d* absichtlich nach *-el*, *-er*. Ich kann dieser Regel keinerlei Sinn abgewinnen. Sie zeigt jedoch, daß der Unterschied zwischen *-d* und *-t* offensichtlich von manchen nicht mehr wahrgenommen wird.

2.2.4. Temporaladverbien

T-Fering verfügt über ein halbproduktives System der Bildung von Temporaladverbien.

(14a)	TF:	daaling , iiling , juarling heute, heute abend, dies Jahr
	jimaaren ,	jinaacht ,
	heute morgen,	heute (letzte) nacht, gestern,
	jiwos ,	
	dieses (letztes) Frühjahr,	
	jiharewst	
	diesen (letzten) Herbst	

Die **ji**-Formen können nur für relativ kurz Zurückliegendes verwendet werden. So würde man sich im Herbst mit *jisomer* auf den gerade vergangenen Sommer beziehen. Im darauffolgenden Frühjahr würde man aber *ferleeden somer* sagen. J-Fering Sprecher kennen diese Unterscheidungen nicht mehr und verwenden nur noch einige dieser Formen - vor allem diejenigen, denen im Deutschen ein Lexem entspricht. Sonst werden vorwiegend Angleichungen an das Deutsche gebraucht.

(14b)	TF	JF
	juarling	det(hear) juar
	jiwos	dieses/ in diesem Jahr
	ferleeden wos	di wos; läst wos
	di leeder daai	dieses/in diesem Frühjahr
		läst wos
		letztes/ im letzten Frühjahr
		di naaist daai
		am nächsten Tag

- c) TF: **efter** a 17. oktuuber
JF: **bääft** a 17. oktuuber (Text Bü 6/89)
nach dem 17. Oktober

2.2.5. Semanto-Syntax

Semanto-Syntax ist der Bereich der Grammatik, der am ehesten durch benachbarte Sprachen beeinflusst wird. Der Grund liegt wohl darin, daß die Regeln für die meisten Sprecher gänzlich unbewußt sind. Dies hat dazu geführt, daß sich bestimmte syntaktische Sprachtypen oft über große Flächen, quer über genetische Grenzen hinweg, ausbreiten. Germanische Sprachen haben viele

syntaktische Eigenschaften gemeinsam, so daß es zwischen eng verwandten und überdies benachbarten Sprachen wie Deutsch und Friesisch nicht viele Unterschiede gibt. Die wenigen charakteristischen Eigenschaften des T-Fering im Bereich der Semanto-Syntax sind im J-Fering weitgehend verschwunden.

Die wohl bemerkenswerteste Eigenheit, die dem Fering in der Linguistik zu einer gewissen Berühmtheit verholfen hat (vgl. Ebert & Keenan 1973, Löbner 1985, Heim 1991: 534, Longobardi 1993), sind die zwei funktional unterschiedenen bestimmten Artikel *a/at* und *di/det/dön*. Die Funktion dieser Unterscheidung ist vielen jungen Sprechern nicht mehr klar (zu den Gebrauchsregeln s. Ebert 1971). In Satz (15) muß im T-Fering der *a*-Artikel stehen, da es nur einen möglichen Referenten gibt, der nicht näher spezifiziert zu werden braucht. Der ungrammatische Satz (15a) mit *d*-Artikel ist jedoch im J-Fering nahezu die Regel.

TF
(15a) **a** san skintij

JF
***di** san skintij
die Sonne scheint

Für die Unsicherheit in der Artikelverwendung vgl. auch:

(15b) ***De** BREIPOT koostet 2 DM. (Text Br:9:1)
Der BREIPOT kostet 2 DM.

A BREIPOT wurrt bi Böhler unu Würzburg drükt. (Text Br:9:1)
Der BREIPOT wird bei Böhler in Würzburg gedruckt.

c) ***Det** ... gungt **de** leaser so rocht tu harten. (Text N:5)
Es geht dem Leser so richtig zu Herzen.

In (15c) müßte es **a** leaser heißen, aber besser läßt man die Nominalphrase ganz weg und sagt: *det gungt so rocht tu harten*.

Weitere für die typologisch-vergleichende Sprachwissenschaft interessante Phänomene des Fering sind das Fehlen eines Artikels bei vielen Ortsangaben sowie die obligatorische Verwendung von Richtungsdadverbien bei Bewegungsverben (vgl. Ebert 1980, Markey 1985). Die artikellosen Ortsangaben haben meistens keine Entsprechung im Deutschen; JF Sprecher setzen daher oft einen Artikel, wobei auch die Präpositionen dem Deutschen angepaßt werden können.

- (16a) TF Hat sat **uun** dörmnsk.
 Hat läit **üüb** baad.
 Beest **üüb** wel?
- JF Hat sat **uun a** dörmnsk
 Sie sitzt in der Stube.
 Hat läät **uun't** baad.
 Sie liegt im Bett
 Beest dü **me't** wel (kimen)?
 Bist du mit dem Fahrrad (gekommen)?
- (Vgl. zu TF dän. *på seng auf Bett, på cykel auf Fahrrad*). Immerhin wird im J-Fering in der Regel der *a*-Artikel verwendet, der in Verbindung mit anderen Nomina richtig wäre, vgl.:
- b) Hat sat uun a sesel. / *uun di sesel (ohne weiteren Kontext ungrammatisch)
 Sie sitzt im Sessel. / *üüb di teppich (ohne weiteren Kontext ungrammatisch)
 Hat läit üüb a teppich.
 Sie liegt auf dem Teppich.

JF Sprecher verwenden die Richtungsadverbien, mit denen wir Führer z.B. genau angeben müssen, ob wir auf unserer absolut flachen Insel 'hinauf' oder 'hinunter' gehen, nicht mehr regelmäßig.

- (17a) TF Do lep jo **deel tu** Olersem.
 b) Ik wal **ap üüb** hoof.
 c) Saat det **auer üüb** boosel!
- JF Do lep jo **tu** Olersem
 Dann gingen sie nach Oldsum.
 üüs ik **üüb** hoof wul ... (Text E:6)
 als ich auf den Friedhof wollte
 Saat det **üüb a** boosel!
 setz es auf den Tisch

Eine Eigenheit germanischer Sprachen, die viele theoretische Diskussionen innerhalb des generativen Grammatikmodells angeregt hat, sind die gestrandeten Präpositionen. Ein Präpositionalobjekt wird, wenn das Nomen durch eine Pro-Form ersetzt wird, so auseinandergerissen, daß die Präposition allein am Satzende steht (sie ist 'gestrandet'); z.B.

- (18a) Peije wost niks **faan det jil**, wat Anne det basewüf liand hed.
 Peije wußte nichts von dem Geld, das Anne der Kurgastfrau geborgt hatte.

- b) **Diar wost Peije niks faan.**
Pro-Form Präp.
Davon wußte Peije nichts.

Gesträndete Präpositionen sind im Englischen und in skandinavischen Sprachen üblich. Im Deutschen kommen sie nur in der Umgangssprache vor:

- c) **Da wußte Peije nichts von.**

Das Nordfriesische hat darüber hinaus eine eigenartige infinite Konstruktion, bei der die Präposition zwischen trennbarem Verbzusatz und Verb eingeklemmt wird. Man könnte von 'eingeklemmten' Präpositionen sprechen; ich bevorzuge in Fortführung der Strand-Metapher die Bezeichnung 'versandet'. Versandete Präpositionen dieser Art sind mir aus keiner anderen Sprache bekannt.⁶

- (19a) Hi hee det jil **faan** det wüf turagfingen.
Er hat das Geld von der Frau zurückbekommen.

- b) det wüf, **huar** hi det jil turag-**faan**-fingen hee, ...
Pro-Form Präp.
(wörtl.: die Frau, **wo** er das Geld zurück-**von**-bekommen hat)

- c) det wüf, **huar** ik tup-**me**-wenet haa ...
(wörtl.: die Frau, **wo** ich zusammen-**mit**-gewohnt habe)

Wenn der lexikalische Verbzusatz keine lokative, sondern relationale Bedeutung hat, wie in den folgenden Beispielen, kann ein Richtungsadverb vorangestellt werden. In diesem Fall wird also das Lexem nicht auseinandergerissen.

- (20) Dei muist dü äi **tüs**-me-nem / **iin**-me-nem
(wörtl.: Das darfst du nicht nach Hause-**mit**-nehmen /**hinein**-**mit**-nehmen)

I-Fering Sprecher ersetzen diese eigenartigen Muster durch deutsche Konstruktionen:

- (19'b) *det wüf, **faan di** hi det jil turagfingen hed ...
die Frau, von der er das Geld zurückbekommen hatte ...

- c) *det wüf, **me di** ik tupwenet haa ...
Die Frau, mit der ich zusammengewohnt habe ...

⁶ Vergleichbar wäre im Deutschen allenfalls die Inkorporierung der Infinitivpartikel

zu, z.B.

zurückbekommen -> um es zurück-**zu**-bekommen

- (20') *Det mutst dü äi **me tüs** nem / **me iin** nem
Das darfst du nicht **mit nach Hause** nehmen / **mit hinein**nehmen

2.2.6. Idiomatik

Mit den angeführten Veränderungen (die keine vollständige Aufzählung darstellen) bis zu ehemals ungrammatischen, aber der deutschen Struktur entsprechenden Formen und mit dem Verlust spezifischer Ausdrucksweisen ist die Eigenart des Fering weitestgehend verlorengegangen. Die folgenden Wendungen (21a-c), die ich in einem ansonsten ungewöhnlich gut geschriebenen Text gefunden habe, würde ein Sprecher der älteren Generation wohl kaum gebrauchen. Auch hier sieht man wieder die Angleichung an deutsche Muster.

Text Beispiel:
(21a) skeenkst mi det? (Text E:15) m.E. besser:
schenkst du mir das? mut ik det fu?

b) Wi luki üs a biljen uun. (Text E:5) Wi sat tu biljen bisen.
Wir schauen uns die Bilder an.

c) Wat as 'ar me di luas? (Text E:16) Wat as ar (dach)?
Was ist mit dir los?

In (d) fällt besonders die schriftdeutsch anmutende Kombination des Passiv mit dem altertümlichen *dojüüdi* als Stilbruch ins Auge:

d) Text Beispiel: Präästers hüs wurd dojüüdi ei bewenet (Text
Br:9:20)
Das Haus des Pastors wurde damals nicht
bewohnt

m.E. besser:
Diar wenet do neemen uun präästers hüs
Es wohnte damals niemand im Haus des Pastors

e) Text Beispiel: *wat üübfaaalend as (Text N:63)
was auffallend ist
m.E. besser:
wat üübfäält

Der folgende Textausschnitt ist ein Beispiel für das, was ich Neo-Friesisch nenne. Es ist die Sprache einiger Intellektueller, deren Bemühungen um eine Erneuerung des Fering vor allem in der Einführung neuer, leicht 'einge-

⁷ Im vorliegenden Kontext handelt es sich nicht um eine progressive Verwendung der Positionsverb- Konstruktion, sondern um eine habituelle.

Frieseler' Wörter bestehen. Der Text ist sorgfältig konstruiert und enthält keine Formen, die im T-Fering ungrammatisch wären, ist aber übersät mit Ausdrücken, die man im T-Fering wohl kaum verwenden würde.

(22) Ham küd hir lacht fermuuden wees, dat jüst det

Man könnte hier leicht vermuten, daß gerade die

freiwealeghaid uun ferbinjing mä dön extrastünjen jo
Freiwilligkeit in Verbindung mit den Extrastunden sich

tüüs hanerlik tüüb det intrese für(!) det AG tüjwise.
als hinderlich auf das Interesse für die AG erweisen.

Diar kön wi - ölers tüüs ölershuar - ei tusteme,

Da können wir - anders als anderswo - nicht zustimmen,

tu't manst ei so algemian. Mä en dialnemertaal
zumindest nicht so allgemein. Mit einer Teilnehmerzahl

faan ambi 20 tu 25 feel wi üs auerminateg gud betinnet
von ungefähr 20 bis 25 fühlen wir uns außerordentlich gut bedient

Wenn Fering Sprecher der älteren Generation solche Texte lesen, ist die Reaktion meistens: *So saai wi doch äi!* "So sagen wir doch nicht!" - und damit haben sie natürlich recht. Beim Lesen von Texten wie (22) drängt sich der Eindruck auf, daß der Verfasser Deutsch gedacht und dann ins Friesische übersetzt hat. Warum schreiben wir nicht gleich Deutsch, wenn das offensichtlich leichter fällt? Freilich schreibt man auch Deutsch nicht genau so, wie man es spricht. Aber könnten wir uns bei der Verschriftlichung des Friesischen nicht soweit wie möglich an die gesprochene Sprache halten, statt wortwörtlich aus dem Deutschen zu übersetzen? Man könnte z.B. das, was in (22) gesagt wird, auch ausdrücken, ohne allzusehr in schriftdeutschen Stil zu verfallen, z.B.

(22') Ferlicht teenk jam, dat'ar äi so föl jongen
(vielleicht denkt ihr daß da nicht so viele Kinder

tu a Fering onerracht kem. Det as jo freiwealeg, an
zum F. Unterricht kommen es ist ja freiwillig und
dön jongen skel muar stünjen uun skuul sat. Man diar
die Kinder müssen mehr Stunden in Schule sitzen aber da

kem imer⁸ tesk 20 an 25 dringer an foommen,
kommen immer zwischen 20 und 25 Jungen und Mädchen
an diar san wi gud tufrees me.
und da sind wir gut zufriednen mit)

3. Ist das Fering noch zu retten?

Man kann sich fragen, ob die beobachteten Veränderungen des Fering nicht als normaler Sprachwandel in einer Diglossiesituation verstanden werden können. Sprache verändert sich ständig, entlehnt aus Nachbarsprachen, wirft unregelmäßige Formen über Bord; und immer schon hat es Klagen der älteren Generation darüber gegeben, daß die Jungen nicht mehr 'gut' sprechen (vgl. Dorian 1981: 115). In der Tat könnte jedes einzelne der hier beschriebenen Phänomene wohl auch bei einer gesunden Sprachentwicklung vorkommen. Was jedoch als äußerst bedrohliches Anzeichen gewertet werden muß, ist zum einen die Anzahl der Veränderungen innerhalb sehr kurzer Zeit, zum anderen das Fehlen einer Norm. Sasse (1992a, b) wertet eine Sprachsituation mit voll kompetenten Sprechern an einem Ende der Skala, in unterschiedlichem Grade unsicheren Sprechern in der Mitte und Semisprechern am anderen Ende der Skala als ein Kennzeichen des Verfallstadiums. (Ich muß betonen, daß das unterste Ende der Skala in meinen Beispielen überhaupt nicht repräsentiert ist.) Über den schlimmsten Zustand der Sprache darf man sich keinen Illusionen mehr hingeben, wenn man versuchen will, sie zu retten.

Was tun mit einem todkranken Patienten? Ein renommierter Kollege aus Berkeley, der sich wie ich mit kleinen Sprachen der tibeto-burmanischen Sprachfamilie beschäftigt, vertritt die Ansicht, daß Wiederbelebungsversuche nicht in jedem Fall sinnvoll sind: "... the question arises whether it is even advisable or beneficent to try to maintain non-viable languages artificially, such as by trying to educate a new generation of children in a minority language that their elders are already abandoning. Is that really any more kind or humane than trying to keep a mortally ill patient alive by heroic surgical interventions or multiple organ transplants? Should we keep languages alive on respirators and breathing tubes? From a practical economic point of view, it can be much more advantageous for a young person who comes from an endangered speech community to acquire mastery of a more robust language ..." (Matisoff 1991: 221).

⁸ Die kritischen Leser der ersten Fassung haben gefragt, warum ich nicht *leewen* schreibe. Ich kann mich nicht erinnern, dieses Wort während meiner Kindheit in Stüderende je gehört zu haben. Vgl. unter 2.1.

Während die Mehrheit der Menschheit diesem Gedanken wohl zustimmen würde, können dies nur wenige Linguisten. Der Linguist muß daran interessiert sein, so viel wie möglich von der ungeheuren Vielfalt der Sprachsysteme, die der menschliche Geist hervorgebracht hat, zu erhalten. Die 'innere Form' (Humboldt) der Sprache manifestiert ja in fast jedem Fall eine ganz eigene Strukturierung der Erfahrung und Interpretation der Welt. Wenn aber eine Sprache ihre 'innere Form' verloren hat und nur noch den Inhalten einer benachbarten Sprache ein etwas anders lautendes Etikett aufklebt, wie es bei J-Fering und auch bei Neo-Friesisch weitgehend der Fall ist, fragt man sich, welchen Wert die Sprache für den Benutzer noch hat.

Die bisherige Sprachziehung im Fering war weitgehend geprägt von einer Politik des 'laissez faire'. Als ich vor Jahren in einem Gespräch mit Jakob Tholund bemerkte, ich fände das Fering in vielen Beiträgen der Schülerzeitung Breipot zu fehlerhaft, gab er mir zwar recht, meinte aber, man dürfe die Kinder nicht kritisieren, denn dann würden sie gar kein Fering mehr schreiben. Inzwischen scheint Tholund seine Meinung geändert zu haben; in einer der letzten Ausgaben von "Nordfriesland" schreibt er:

"En sprijk ferkomt, wan't ei pleeget wur. Üüb a düür skul wi ei tutrees diarmä wees, dat fresk snaaket wur: **Wi skul uk diarüüb aachte, dat rocht an gud fresk snaaket wur!** (...) Wan wi ei bigan, üsens sprijk suutjits ütjubauen, do wur at fresk sotusaaien faan banen ununstaken maaget." (Tholund 1993:17, Hervorhebung K.E.)⁹

Ich kann dem nur zustimmen. Aber ich denke, man muß sich realistischerweise eingestehen, daß das Fering, so wie es von vielen jungen Leute gesprochen wird, bereits "faan banen ununstaken" (von innen her zerstört) ist. Die vordringlichste Aufgabe erschiene mir daher ein intensiver kompensatorischer Sprachunterricht, in dem auch Grammatik getrieben wird. Das setzt voraus, daß endlich eine Grammatik geschrieben wird, nach der sich Lehrer und Schüler richten können. Ein **Ausbau** hat nur dann Sinn, wenn man den Zustand des J-Fering im Wesentlichen wiederherstellen kann oder wenn man zumindest eine verbindliche Norm schafft.

Ein großes Problem, auf das ich in meinem Vortrag nicht weiter eingegangen

⁹ "Eine Sprache verkommt, wenn sie nicht gepflegt wird. Auf die Dauer sollten wir uns nicht damit zufriedener geben, daß Friesisch gesprochen wird. Wir sollten auch darauf achten, daß richtiges und gutes Friesisch gesprochen wird. (...) Wenn wir nicht anfangen, unsere Sprache langsam auszubauen, dann wird das Friesische sozusagen von innen zerstört."

bin, auf das aber Bo Sjölin in seinem Diskussionsbeitrag auf dem Friesologenkongreß hinwies, ist der Verlust der Funktion, der ja eigentlich den Verlust der Form erst bedingt. Frederik Paulsen propagiert schon seit 20 Jahren die Notwendigkeit, eine neue Funktion für das Friesische zu finden. Zur Ausbildung einer 'lokalen Identität' ist das Friesische offenbar nicht notwendig.

Ob eine Wiederbelebung überhaupt möglich ist, läßt sich nicht vorhersagen. Es handelt sich ja nicht nur um eine Umkehrung des Sprachwechsels ('Reversing Language Shift', vgl. Århammar 1990:17), also darum, daß mehr Sprecher wieder Fering als Umgangssprache wählen - das alleine ist schon ein hochgestecktes Ziel -, darüber hinaus gilt es aber auch, dem Fering wieder mehr Ausdruckskraft zu verleihen. Gute Ansätze sind durchaus vorhanden, z.B. die Schaffung eines friesischen Kindergartens, die regelmäßigen Artikel in Tageszeitungen, die Publikation guter Prosa. Ob solche Bemühungen Erfolg haben, hängt einzig und allein davon ab, ob die jungen Führer motiviert werden können, wieder vermehrt Fering, und vor allem ein gutes Fering zu sprechen. Nach Aussage von Christina Tadsen (pers. Mitt.), die die neueste Entwicklung besser kennt als ich, besteht heute "die Möglichkeit, die Sprache zu revitalisieren, denn die hierfür notwendige Bewußtseinsänderung ist in vollem Gang." Gerade in jüngster Zeit scheint es bei manchen jungen Leuten wieder 'in' zu sein, Friesisch zu sprechen.

In der Diskussion, die sich im Anschluß an meinen Vortrag entsponnen hat, wurde mehrfach bezweifelt, daß Ausdrücke wie 'krank' und 'sterben' auf Sprachen anwendbar sind. Tatsache ist, daß diese Metaphern seit langem gebraucht werden (vgl. auch die Titel der Literaturliste) und daß sie die Vorstellungskraft des Laien unterstützen. Ich möchte an dieser Metapher festhalten und sie noch weiter ausbauen: Die exakte Beschreibung der Krankheitssymptome ist notwendig für die Entwicklung der richtigen Therapie.

Literaturverzeichnis

- Århammar, Nils (1971)
'Die sprachlichen Verhältnisse der Insel Föhr'. In: *Föhr. Geschichte und Ge-
stalt einer Insel*. Münsterdorf, pp. 110-172.
- Århammar, Nils (1975)
'Historisch-soziolinguistische Aspekte der nordfriesischen Mehrsprachig-
keit'. In: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, 42/2, pp. 129-45.
- Århammar, Nils (1990)
'Sterben und Überleben von Minderheitensprachen am Beispiel des Nord-
friesischen. Antrittsvorlesung an der PH Flensburg'. In: *Nordfriesisches
Jahrbuch*, 26/27, pp. 7-22.
- Dorian, Nancy. (1977)
'The problem of the Semi-Speaker in Language Death'. In: *International
Journal of the Sociology of Language*, 12, pp. 23-32.
- Dorian, Nancy (1981)
Language death: The life cycle of a Scottish Gaelic dialect, Philadelphia.
- Dorian, Nancy (Hrsg.) (1989)
Investigating Obsolescence. Studies in Language Contraction and Death.
Cambridge.
- Dressler, W.U. (1981)
'Language shift and language death - a protean challenge for the linguist'. In:
Folia Linguistica, 15, pp. 5-27.
- Ebert, Karen H. (1971)
*Referenz, Sprechsituation und die bestimmten Artikel in einem nord-
friesischen Dialekt* (Studien und Materialien Nr. 4). Bredstedt.
- Ebert, Karen H. (1980)
'Orts- und Richtungsangaben im Fering'. In: N. Danielsen et al., Hrsg.,
Friserstudier I, Odense, pp. 56-75.
- Ebert, Karen H. (1989)
'Aspektmarkierung im Fering (Nordfriesisch) und verwandten Sprachen'. In:
W. Abraham & Th. Janssen, Hrsg., *Tempus - Aspekt - Modus*. Die lexika-
lischen und grammatischen Formen in den germanischen Sprachen,
Tübingen, pp. 293-322.
- Ebert, Karen H. & E. Keenan (1973)
'A note on marking transparency and opacity'. In: *Linguistic Inquiry*, 4, 3, pp.
421-24.
- Heim, Irene (1991)
'Artikel und Definitheit'. In: Armin v. Stechow & Dieter Wunderlich (Hrsg.),
Handbuch der Semantik, Berlin, pp. 487-535.

- Krauss, Michael (1992)
 'The world's languages in crisis'. In: *Language*, 68.1, pp. 4-10.
- Löbner, Sebastian (1985)
 'Definites'. In: *Journal of Semantics*, 4, pp. 279-326.
- Longobardi, Giuseppe (1993)
 Proper names and the theory of N-movement in syntax and logical form, Ms.,
 erscheint in: *Linguistic Inquiry*, 24.4.
- Markey, Thomas (1985)
 'The case vs. classifier continuum'. In: *Zeitschrift für Dialektologie und
 Linguistik*, 52.1, pp. 52-57.
- Matisoff, James A. (1991)
 'Endangered languages of mainland Southeast Asia'. In: Robert H. Robins
 & Eugenius M. Uhlenbeck, Hrsg., *Endangered languages*. Oxford/New
 York, pp. 129-228.
- Sasse, Hans-Jürgen (1992a)
 'Theory of language death'. In: Matthias Brenzinger, Hrsg., *Language Death*.
 Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa,
 Berlin, pp. 7-30.
- Sasse, Hans-Jürgen (1992b)
 'Language decay and contact-induced change: Similarities and differences'.
 In: Matthias Brenzinger, Hrsg., *Language Death*. Factual and Theoretical
 Explorations with Special Reference to East Africa, Berlin, pp. 59-80.
- Schmidt, Anette (1985)
Young people's Dyirbal: an example of language death from Australia.
 Cambridge.
- Spenter, Arne (1977)
 'Zur Mehrsprachigkeit in der Gemeinde Rodenäs'. In: *Nordfriesisches Jahr-
 buch*, 13, pp. 167-77.
- Tholund, Jakob (1993)
 'Ged för üsens spriik'. In: *Nordfriesland*, 102, pp. 17-18.
- Walker, Alastair G.H. (1978)
 'Nordfriesisch - Eine sterbende Sprache?'. In: P. Sture Ureland, Hrsg.,
Sprachkontakte im Nordseegebiet, Tübingen, pp. 129-48.

It fuortbestean fan it Frysk

Durk Gorter (Fryske Akademy, Ljouwert)

1. Ynhlieding

Yn dizze skôging wol ik de fraach sintraal stelle: wat makket dat lju it Frysk prate? Net sa lyk beskate pommeranten, dy't dat út en troch symboalysk ris dogge as strategy fan minlike goedgunstigers.¹ It giet my om de algemiene fraach: wêr leit it oan, dat it Frysk noch bestiet en 'fuort'-bestiet? Oars sein, hoe komt it dat hjir yn Fryslân in mearderheid fan de ynwenners Frysk prate kin en

¹ Oan de ein fan myn foardracht op it 9de filologekongres yn 1981 ha ik in ferhaaltsje ferteld oer Wiegel. Mei it each op de problematyk dy't ik hjir behannelje, like it my relevant ta om diskear te begjinnen mei in pear sitaten út in boek dêr't yn betocht wurdt, dat Wiegel 10 jier ferlyn nei Fryslân kaam:

Wiegel werd in z'n functie wat men noemt Fries met de Friezen ... *Zelfs* gebruikt hij de Friese taal wel bij gelegenheid, zonder overigens zijn naar het Aardenhoutse neigende accent af te werpen. (...) *Reeds* in 1984 verraste hij vriend en vijand met een Friese speech. (...) Bij zijn optreden als commissaris gebruikt Wiegel slechts bij uitzondering een Friese uitdrukking of zinsnede, meer als illustratie dan als inhoudelijke bijdrage.

Soks liket in soad op it hâlden fan in taspraak yn it Béarnais, in lokale fariant fan de Oksitaanske minderheidstaal, troch de boargemaster fan Pau (yn Súd-Frankryk). Bourdieu (1982) jout dat foarbyld yn syn besprek fan de machtsrelaasjes op de taalmerk. Hy neamt sok symboalysk taalgebrûk in strategy fan 'condescendance': minlike goedgunstigers of, oars sein, heechertich delsjen op. Dy strategy fan heechertigens smyt op de taalmerk winst op foar in sprekker - bygelyks de kommissaris - omdat er de besteande, objektive machtsrelaasje tusken twa talen, lykas it Frysk en Nederlânsk, symboalysk te neate docht. Elke oanwêzige wit eins wol wat de échte sosjale ferskillen yn hiërargy binne; krekt it gelegenheidskarakter fan in taspraak, of in losse Fryske útdrukking, makket sok symboalysk taalgebrûk mooglik. De boargemaster fan Pau of de kommissaris fan Fryslân binne der ommers sels genôch fan oertsjûge, dat har eigen objektive hiërargyske posysje op de maatskipplike ljedder net yn 'e kiif stiet en dat se dy posysje mei har taalgebrûk ûntkenne kinne sûnder konsekwinsjes. Krekt troch dy strategy te brûken wurde de besteande (machts)ferhâldingen tusken de taalgroepen op 'en nij befêstige en yn stân hâlden.

dat ek docht? Wêrom binne se net massaal oergien op it Nederlânsk? Hie it, sjoen de sosjaal-ekonomyske oantrún, net folle logysker en rasjoneler west dat elkenien langer Nederlânsk prate soe? Of, noch oars formulearre, wêrom liedt de sterke maatskiplike oerhearsking fan it Nederlânsk der net ta dat elkenien Nederlânsk praat? Elkenien kin dat ommers ek wol prate. Sa't in bûtensteander opmerke kin: "Waarom praten jullie niet gewoon Nederlands met elkaar?" Ja, wêrom dogge de twatalige ynweners fan Fryslân dat eins net? Hoe komt it, dat it Frysk fuortbestiet?

Yn myn bydrage sil ik earst sjen litte, dat dy fraach nei it fuortbestean fan it Frysk in sintralen-ien is foar de frisytyk. Dêrmei behannelje ik in pear tema's dy't ferbân hâlde mei it fraachstik fan it fuortbestean. Sa sil ik in antwurd dat ik earder sels op de fraach nei de libbenskrêft fan it Frysk jûn ha, nochris kritysk oereidzje. In oar tema, dat dêrop oanslút, is dat fan de diglossy, dat wol sizze de ûngelikense sosjale funksjes dy't it Frysk en it Nederlânsk op it nivo fan de mienskip ha en it belang fan dy ferdieling. In tredde tema is 'taal-sosjalisaaasje', en dan giet it benammen oer de feitlike oerdracht fan it Frysk fan de âlden op de bern. In koarte bespeging slút it gehiel ôf.

It is my dus te rêden om de fraach nei oarsaken fan taalbehâld en mooglike taalferskowing. Men kin ek sizze, dat it om de 'sosjale reproduksje' fan de taal giet, yn ús gefal fan it Frysk. Dy taal wurdt alle dagen oan brûkt troch sprekkers ûnderinoar en ek hieltyd op 'en nij trochjûn oan nije generaasjes. It docht jin gjin nij, dat der foar dat fraachstik yn de frisytyk in soad omtinken bestiet. Op mear as ien filologekongres hat dy kwesje oan 'e oarder west (sjoch ek Ebert en Jansma/Ielsma yn dizze bondel). Faaks giet Heeroma (1970: 12) it fierste, as er op it 5te filologekongres de fraach fan it him hanthavenjen fan it Frysk foar de frisytyk as tige wichtich oanmerkt. Hy sitearret dêr de wurden dy't er him wat jierren dêrfoar (yn 1960) ûntfalle litten hie:

De zelfhandhaving van het westerlauwers Fries is het belangrijkste probleem van de frisytiëk, omdat het niet alleen iets te maken heeft met de geschiedenis, maar ook met de toekomst.

Yn 1969 tsjut er dy formulearring fan him sels oan as 'oratorie', mar net-tsjinsteande syn relativearring kin men it mei him iens wêze, dat dy fraach foar de wittenskiplike stúdzje fan de taalferhâldingen yn Fryslân wichtich en it oertinken wurdich bliuwt.

Yn de ynternasjonale taalsosjologyske literatuer is dy problematyk fan 'language maintenance' en 'language shift' - taalbehâld en taalferskowing - ien fan de meast bestudearre tema's. Benammen yn it ûndersyk nei twa- en meartalige mienskippen stiet dy fraach gauris sintraal. Der binne sa foar en nei

al hiel wat faktoaren neamd dy't in ferklearing jaan moatte foar: of op syn minst ynflloed hawwe op, proseszen fan taalferskowing en taalbehâld. Sa wurde ûnder oaren neamd: de grutte fan de groep, ferskillen tusken sosjale klassen of neffens godsjiinst, de geografyske lizzing, de graad fan taalkundige oerienkomst tusken de talen, taalmingde houliken, it yn stân hâlden fan groepsgrinzen, de taalhâlding en it oerheidsbelied op it stik fan it ûnderwiis of de media (sjoch ûnder oaren Grosjean 1982, Hakuta 1986, Romana 1989). It docht bliken, dat der net ien alles beskiedende faktor bestiet dêr't men op himsels mei foarsizze kin, wat de útkomst wêze sil fan it taalkontakt tusken in minderheidstaal en in dominante taal. Elke situaasje fan taalkontakt hat spesifke skaaimerken, dy't fuortkomme út in beskate histoaryske ûntjouwing en in eigen sosjaal-strukturele kontekst. It sil dúdlik wêze, dat it oanlearen fan de minderheidstaal troch nije sprekkers - benammen de taalochticht tusken de generasjes - in faktor fan sa'n grut belang is, dat er boppe de earder neamde faktoaren útgiet. Dy faktor fan de primêre sosjalisasje binnen de eigen taalgroep springt der út: dy slacht op it oerdragen fan de taal en sa wurde, soe men sizze kinne, it fuortbestean fan in taal garandearre. Fansels beynfloedzje guon fan de oare al neamde faktoaren de taalochticht sterker of minder sterk.

It fuortbestean en it ferdwinen fan talen as maatskiplik ferskynsel wurdt dus yn de sosjolingwistyk in soad bestudearre. Ik sil ek net mear dwaan kinne as in lytse bydrage leverje oan it tinken oer dy tematyk wat it kontakt tusken it Frysk en it Nederlânsk oanbelanget.

Heeroma (1970: 11) hat yn dy niisneamde bydrage oan it 5te filologekongres al sein: "het Fries in Friesland heeft het er in de laatste 6 à 7 eeuwen werkelijk zeer behoorlijk afgebracht". It is in libbene taal yn it hjoeddeistige Fryslân, wylst it Frysk yn oare gebieten, bygelyks yn de Ommelannen, ferdwûn is. De histoaryske ferklearing foar de fraach "Waarom bestaat het Fries nog, hèr?" siket Heeroma (1970: 12-13) yn de ferkears- en kultuergeografyske situaasje fan Fryslân fan de 14de oant de 18de ieu. De ûntfrysking út it suden wei hat him net trochsetten en de driuwende krêft dêrwei is wefallen. De situaasje hat him om de 15de ieu hinne stabilisearre. Oan 'e súdgrins, yn 'e súdlike Wâlden, is it Frysk net fuortreage, mar is it in bytsejse omfoarme. Yn 'e 19de en 20ste ieu is de situaasje feroare en Heeroma sjocht yn it selsbewustwêzen fan de sprekkers in wichtige boarne foar wat er neamt de 'kreative aktiviteit' fan it Frysk.

Heeroma wiist dus op twa faktoaren foar it behâld fan it Frysk. In histoaryske faktor, dy't te krijen hat mei it geografysk fansiden lizzen fan Fryslân, it isolenint troch syn perifere lizzing (dêr kin men oars ek noch wol in pear nuâses op oanbringe). En foar dizze tiid, as twadde faktor, de positive taalhâlding, it aktyf opkommen foar de taal. Ik tink, dat syn histoaryske ferklearing no ek noch in beskate wearde hat, benammen omdat de doetidske ûntjouwings fansels net sûnder belang wiene foar it ûntstean fan de hjoeddeiske

taalferhâldingen. Syn redenaasje mei histoarysk krekt wêze, dochs is dy net alhiel befriedgjend. Heeroma beskôget syn faktoaren te folle as allesbeskiedend foar it fuortbestean fan it Frysk, wylst ik tink dat it fraachstik, benammen yn dizze tiid, ek noch oare, belangrike, diminsjes hat as inkeld de positive taalhâlding fan de Frysktaligen.

2. Fitaliteit

Sa'n soarte fan 'meardiminsjonele' oanpak ha ik al ris foar kar nommen yn myn bydrage oan it 9de filologekongres yn 1981. Doe ha ik my ek dwaande hâlden mei de problematyk fan it fuortbestean fan it Frysk (Gorter 1982). Yn myn lêzing fan doe ha ik it saneamde model fan de 'etnolinguïstyske fitaliteit' of, oars sein, it libbenskrêftmodel fan Giles-en-dy (1977) nei foaren brocht as in oanset ta in systematyske en omfiemjende analyze fan de oarsaken fan it fuortbestean fan it Frysk.

It tinken oer minderheidstalen yn termen fan libbenskrêft hat de lêste jierren aardich oan populariteit wûn. Der binne ûnderskate artikels ferskynd dêr't dat begryp in rol yn spilet, benammen yn de ynternasjonale literatuer, bygelyks Allard en Landry 1986, Bourhis, Giles en Rosenthal 1981, Giles en Coupland 1991. Der binne ek in pear artikels oer it Frysk út dit perspektyf wei, bygelyks Jonkman 1991, Ytsma 1989, Ytsma en De Jong 1993.²

Dochs binne der sa foar en nei aardich wat beswieren tsjin it model fan Giles-en-dy ynbrocht. Neffens my snije guon dêrfan hout en dêrom is it model op syn minst oan revyzje ta (dat lêste is Giles sels it mei iens, sa docht út resinte publikaasjes wol bliken, û.o. Giles, Leets en Coupland 1990).

It model stiet yn skema 1 en ik sil it noch efkes koart taljochtsje, mar ik sil net alle fariabelen foar de Fryske taalgroep bylâns rinne.

² It hat my boppedat bliken dien, dat myn lêzing út 1981 ferplichte learstof is foar beskate Afûk-kursisten. Dy wurde dus grutbrocht mei dat model en in beskate opfetting oer de 'fitaliteit' fan it Frysk.

LIBBENSKREFT

STATUS	DEMOGRAFY	YNSTITUSJES
ekonomyske status	fersprieding:	- massamedia
sojale status	- nasjonaal gebiet	- ûnderwiis
sojlo-histoaryske status	- konsintraasje	- oerheidstsjinsten
taal status	- proporsje	- yndustry
	numeryk:	- godstsjinst
	- absolút	- kultuer
	- bertesifer	
	- mingde houlikken	
	- ynmigraasje	
	- emigraasje	

Skema 1 It model fan de fitaliteit fan in minderheidstaal
(nei Giles-en-dy 1977, sjoch ek Gorter 1982)

Neffens it model wurdt de fitaliteit fan de Fryske taalgroep, men kin ek sizze de kâns om te oerlibjen, beskate troch trije haadfaktoaren, dy't elk in rige fariabelen omfjemj: statusfariabelen (Ykas ekonomyske status en taalstatus), demografyske fariabelen (Ykas it ferspriedingsgebiet en it absolute tal sprekers) en de faktor ynstitusjonele sipe (dêrby giet it om it plak fan it Frysk yn sektoren as massamedia en ûnderwiis). It model suggerearret, dat de fitaliteit fan de Fryske taalgroep op in soarte fan optelsom fan al dy fariabelen delkomt.

Op hokker punten kin it model kritisearre wurde? Ik sei yn 1981 al, dat it model tige globaal is en dat der gjin konkrete foarsizzings dien wurde kinne op grûn fan it ynfoljen fan de fariabelen. In grut beswier, dat troch Husband en Saifullah Khan (1981: 196) tsjin it model ynbrocht wurdt, is, dat der wol in algemien besprek jûn wurdt fan alle strukturele fariabelen, mar dat der net oanjûn wurdt, hoe't de bydrage fan eltse fariabele op himsels, oan de fitaliteit as gehiel fêststeld wurde kin. Dêrom sil it model nea in adekwate diagnoaze fan in beskate situaasje stelle kinne.

Boppedat slute de fariabelen inoar net oer en wer út, mar oerlaapie se elkoar foar in part. Giles-en-dy (1977: 310) hiene it dêr as opstellers fan it model sels ek al oer. De fariabelen soene (statistysk) ûnôfhinklik faninoar wêze moatte, omdat it model in soarte fan optelsom is. Hoe grut oft it gewicht fan in beskate fariabele wêze moat, is dan dus problematysk. Giles-en-dy (1977: 316) ha foarstein, dat elke fariabele like swier wage moat, oant empirysk ûndersyk oars

útwiist. Dat is lykwols net in gaadlike oplossing, want foar empirysk ûndersyk binne de begripen om de fariabelen mei oan te tsjuten net helder genôch definiearre (Husband en Saifullah Khan 1981: 203-04). Sa liket it in dreech kerwei om bygelyks de sosjo-histoaryske status sa te operasjonalisearjen, dat er te midden en dúdlik fan de sosjale status en de taalstatus te ûnderskieden is.

In oar beswier is, dat fitaliteit net in skaaimerke fan ien groep, bygelyks de Frysktaligen, wêze kin; de fitaliteit fan in groep foarmet de wjerspegeling fan de relaasje fan dy groep mei oare groepen en fan de dynamyske ûntjouwing yn dy relaasje. Mei oare wurden, it griet net oan om op in stuit de 'absolute libbenskrêft' fan de Fryske taalgroep fêst te stellen, men kin allinne de *ferhâlding* tusken de Frysktaligen en de Nederlânsktaligen yn 'e rin fan 'e tiid bestudearje.

Suver op deselde streek as it missen fan it 'relasjonele' stiet it foarbygean oan de problematyk fan macht en oerhearsking. It fuortbestean fan in minderheidstaal is ommers net simpel in funksje fan de fitaliteit fan dy minderheidsgroep op himsels, mar hinget op syn minst ek likefolle ôf fan de krêft fan de dominante groep en fan de histoaryske útwurking fan de oerhearsking dêrtroch. It Frysk yn Fryslân is net in minderheidstaal omdat der minder Frysk- as Nederlânsktaligen binne, mar omdat it Nederlânsk, en dêrmei de Nederlânsktaligen, in maatskiplik oerhearskjend plak ynnimme.

As in sterke kant fan it model soe beskôge wurde kinne, dat it besiket om in min ofte mear totaal ramt te jaan. Dêr kin men oars ek fraachtekens by sette, want der is in soad diskusje mooglik oer de folsleinens fan de list fan fariabelen en oer de fraach hokfoar fariabelen oft dêr noch oan taheakke wurde kinne of moatte.

De oplossing fan Giles en syn kollega's foar de beswieren tsjin it fitaliteitsmodel hat neitiid twadderlei west. Oan 'e iene kant hawwe se de klam Iein op de subjektive persepsje fan de fitaliteit fan de taalgroep troch de sprekkers sels of troch oare taalgroepen (Bourhis, Giles en Rosenthal 1981). Oan 'e oare kant hawwe se in alternatyf model útsteld, dêr't de trije haadfaktoaren út it eardere fitaliteitsmodel ynwiksele binne foar ûnderskate 'klimaten', lyk as it sosjologyske, it sosjaal-psychologyske en ynteraksjonele 'klimaat' (Giles, Leets en Coupland 1990: 49-52, sjoch ek Ytsma en De Jong 1993). Troch de subjektive ynskating fan de leden fan ûnderskate groepen te freegjen, wurde de niisneamde 'mjitproblemen' fan it fitaliteitsmodel lykwols mar foar in lyts part oplost. It alternative model yn termen fan 'klimaten' mei wakker bylkje, yn 'e grûn is it net oars as it earste model en jout it dêrom mar in parsjeel antwurd op de ynbrochte krityk. Sa bliuwt de kwestje fan macht en oerhearsking noch hieltyd bûten skot en de foarsizzende wearde fan it model liket noch krekt sa lyts as earder.

In beskriuwing fan de Fryske taalsituaasje neffens sa'n katalogus fan fariabelen hat grif doel foar in earst yn 'e kunde kommen mei de twataligens yn

Fryslan. Myn kritysk hifkjen ha ik bedoeld as in warskôging foar it al te maklik oannimmen fan 'fitaliteit' as in bewiisd en net-problematysk konstrukt om it fuorbestean fan it Frysk mei te 'ferklearen'. It probleem is, dat der socht wurdt om in allesomfjemjende syntheze, en it is de fraach, oft dy op dizze manier wol fûn wurde kin.

De oanlieding fan Giles om yndertiid it sosjaal-psychologyske perspektyf út te wurkjen, wie syn ûnfrede mei it besteande sosjolingwistyske ûndersyk. Hy hat de saneamde 'spraktoanpassings-teory' opsteld, omdat de sosjolingwistyk allernêrde noarmen en regels opsteld hat en de sprekkers dêrneffens ta 'automaten' werombrocht binne (Giles en Smith 1979: 46). Dêrnei tsjut er ûnder oaren op de opfetting dat de sosjale noarmen dy't gearhingje mei in beskate ferdieling fan funksjes fan talen yn in mienskip, strektjocht beskiede hokker taal oft in sprekker op dat en dat stuit brtke sil. Dy opfetting oer skieding fan maatskiplike funksjes fan talen, wol oantsjuten as it ferskynsel fan de diglossy, wol ik it yn de paragraaf hjirnei oer ha.

3. Diglossy

In omkearde ferzje fan it sosjaal-psychologyske tinken oer 'etnolingwistyske fitaliteit' is te finen yn in resint boek fan Fishman (1991a), dat giet oer Reversing Language Shift (it omkearen fan taalferskowing). Fishman sjocht syn boek as in soarte fan praktyske hantlieding foar taalbewegers en taalpolitisy. Hoe't er dy beliedskant fan de saak útwurket, is yn it rant fan myn skôging hjir net sa wichtich, mar wêr't ik al op yngean wol, is de 'GIDS'. Fishman hat nammentlik ek in model, of better sein, in skaal, de GIDS, makke. Dy ôfkoarting is in akronym foar de 'Graded Intergenerational Disruption Scale' en Fishman (1991a: 87) omskriuwt soks as in skaal foar gradaasjes yn it ferbrekken of útnoar skuorren fan de generaasjes op it stik fan de taal.

Fishman sjocht de GIDS as in soarte fan skaal fan Richter foar it fêststellen fan de skea dy't taalmienskippen yn ús tiid oandien is. Hy wol benammen sa in diagnoaze stelle, om op grûn dêrfan advizen jaan te kinnen oer wat dien wurde moat om te soargjen dat in taal oerlibbet. Fishman (1991a: 87) neamt de skaal sels de omkearde sosjaal-kulturele ferzje fan it tinken oer fitaliteit fan Giles-en-dy.

Fishman ûnderskiedt mei syn skaal acht stadia: hy leit dêrby allegeduerigen de klan op de taalochtacht tusken de generaasjes en op it ta stân bringen en fêsthâlden fan sosjale ferbannen yn de trijeslach húshâlding, buert en lokale mienskip.

De wichtichste faktoaren foar it wêrom fan taalferskowing sjocht Fishman yn 'distlokaasje', it útnoar fallen of heljen fan beskate sosjaal kulturele ferbannen. In taalminderheid wurdt yn ús tiid op mear as ien manier út syn ferbân helle:

- dat kin demografysk wêze, bygelyks troch migraasje en urbanisaasje,
- mar de mienskip wurdt sosjaal ek út 'e foegen skuord troch efterstelling yn oplieding, yn kânsen op wurk, it fuortgean fan talint, ensfh,
- en fierders ek nochris kultureel: de kultuer fan de mearderheid is rûnom-bywêzich, wat de kulturele ferskillen ferlytset en ta in gruttere homogeniteit liedt.

Fishman sjocht it útinoarfallen fan 'e mienskip net as in ûnûntkomber proses. Foar him soe dat de 'wet fan de jungle' wêze, dy't seit dat de sterkere de swakere fermeatiget. Syn hiele boek is in besykjen om oan te jaan, wêr't en wannear't beskate maatregels nommen wurde kinne of moatte. In taalgroep sil dêrby beskate sosjale en kulturele grinzzen hanthavenje moatte om syn fuortbestean te bewissigjen.

Ik sil dizze GIDS, dizze skaal fan graduele yntergenerasjonele disruptionsje, hjir net wiidweidich foar it Frysk behannelje: dêr kin ik foar ferwize nei Fishman syn artikel yn *It Beaken* oer de ferliking tusken Baskysk en Frysk (Fishman 1991b), en oars nei syn boek (Fishman 1991a: 87-111).

Nei oanlieding fan dy skaal binne der in pear saken foar it fuortbestean fan it Frysk dy't der foar my út kypje en dêr't ik omtinken foar freegje wol. Dat binne de krúsjale kwestje fan diglossy yn de taalmienskip en, as twadde, de kwestje fan de taalsosjalisasje. Troch op dy punten yn te gean, hoopje ik ek in fierdere oanfolling te jaan fan myn krityk op it fitaliteitsmodel.

Diglossy is it kearpunt en it kearpunt yn de acht stadia dy't Fishman yn syn GIDS ûnderskiedt; dêr kin it fuortbestean fan in taalmienskip troch garandearre wurde. Al of gjin diglossy is it draaipunt yn de stadia fan behâld en ferlies. It is in wetterskieding tusken dy stadia dat in taal inkeld yn de domeinen fan de húshâlding, de buert en de lokale mienskip brûkt wurdt en de stadia dat de striid mei de dominante taal oangien wurdt. Neffens Fishman giet it der, om wis te wêzen fan it fuortbestean fan in taal, alderearst om dat der in stabile diglossyske situaasje ta stân brocht wurdt. Yn in folgjend stadium giet it derom om 'boppe' dy folslein diglossyske ferhâlding út te kommen.

No is it begryp diglossy fansels ien fan de meast brûkte begripen yn de sosjolingwistyk en krekt Fishman hat in wichtige bydrage levere oan it debat dêr-woard yn de ynlieding op in bibliografy fan dat begryp mei mear as 1.600 titels it brûkt wurdt de lêste tsien jier slim tanommen is. Fishman (1967) hie it diglossy-begryp fan Ferguson (1959) earder alris útweide troch de klam te lizzen op taalgebrûk: dat wol sizze, op de sosjale funksjes dy't talen hawwe. Foar Fishman binne alle mienskippen diglossysk dêr't twa ferskillende talen foar ferskillende funksjes brûkt wurde. Yn de 'klassike' optetting fan diglossy, dy't Fishman yn dat eardere wurk ûnderskriuwt, is stabiliteit in wichtich skaaimerke fan de taalferhâldingen.

De beswiereren tsjin it klassike model fan diglossy komme koartsein hjir op del (Martin-Jones 1993). Yn it foarste plak wurdt de taalkar fan it yndividu inkeld sjoen as de delslach fan sosjale noarmen en is der dus gjin romte foar yndividuele fariatasje (de sprekkers as 'automaten', sa't ik earder fan Giles oanhelle ha). It model gret dêrby út fan in konsensusstikken oer dy noarmen en it sosjaal sanksjonearjen fan ôfwikingsen. Yn it twadde plak wurdt 'macht' beskôge as in ferskynsel fan sekûnder belang. Treds wurdt mei dy opfetting fan diglossy net mei feroaringen yn 'e tiid rekkene. Inkeld as de taalferhâldingen (ymnenen) ôfbrekke, kin de tastân fan diglossy ferdwine. De opfettingen fan it klassike tinken oer diglossy komme (mei) fuort út de oerhearskjende opfettingen fan it struktureel-funksjonalisme yn de noardamerikaanske sosjology fan de sechstiger jierren.

Der hat yn Europa, benammen ûnder sosjolingûisten yn Karaloanje en Oksitaanje, in werynterpretaasje fan diglossy as analytysk begryp west (Krennmitz 1987: 212-215). Neffens dy ûndersikers moat diglossy sjoen wurde as in stadium yn in taalstrid. In strid dy't de utering is fan in maatskiplik konflikt tusken ferskillende taalgroepen. Op dy manier wurdt besocht om better sicht te krijen op it hoe en het fan diglossy, benammen op de histoaryske ûntjouwing fan de funksjonele differinsjasje fan twa talen en op hoe't dy diglossyske ferhâlding yn 'e rin fan 'e tiid feroarje kin. Troch as útgongspunt te nimmen, dat diglossy in stadium yn in taalkonflikt is, wurdt it beswier fan it statyske ûnderfongen. Boppedat komt der sa om'tinken foar machtsferskillen tusken sprekkers fan dominante en fan oerhearske talen. It liket derop, dat Fishman yn syn lêste boek tichte by dy súdeuropeeske opfettingen kommen is.

In soad lju dy't har yn de taalferhâldingen yn Fryslân ferdjipje, komme op in stuit it begryp 'diglossy' tsjin foar it oantsjuten fan de maatskiplike ferskillen yn funksjonearjen tusken it Frysk en it Nederlânsk. De diskusje giet der oer, oft der yn dat ferbân wol fan diglossy praat wurde kin en, as dat al sa is, hoe wichtich oft dat foar de ferhâlding fan dy twa talen is (Sjoch foar in oersjoch Gorter 1993: 25-27). Alle auteurs binne it iens oer it proses fan feroaring yn de Fryske taalferhâldingen. Moai algemien is it betinken, dat 'diglossy' eartids fan ta-passing wie, mar dat it noch mar foar in part in adekwate typering jout fan de hjoeddeiske Frysk-Nederlânske ferhâldingen. Mar der binne ek ferskillen yn opfetting. Foar guon auteurs kin diglossy inkeld in statyske situaasje mei kategoaryske swart-wyt-ferskillen yn funksjes oantsjutte; oaren fine, dat ûnder sa'n begryp net genôch de maatskiplike feroaringen beflapt wurde kinne. Boppedat is der gjin ienriedigens oer de fraach, oft foar it fuortbestean fan it Frysk in beskate ferdieling fan funksjes in betingst is, sa't bygelyks Sjölin (1976) hawwe wol.

Nei myn betinken is it wichtich om diglossy as in oantsjutting fan *relative* ferskillen yn de funksjes fan beide talen op te fetsjen. Sa kin men sjen, dat de

sprieding fan it brûken fan it Frysk en it Nederlânsk oer maatskiplike domeinen mei in glydzjende skaal werjûn wurde kin. Ik soe dêrom ek fêsthâlde wolle oan de redenaasje, dat it Frysk en it Nederlânsk ek yn ús tiid noch ferskillende funksjes op it nivo fan de mienskip as gehiel hawwe. Men hoecht allinne mar oan de skreaune taal te tinken. Tagelyk oerlaapje foar guon Frysktaligen de funksjes fan Frysk en Nederlânsk elkoar en bestiet der in 'konkurrearjende twataligens' (Gorter-en-dy 1984: 2). Omdat in sletten, ientalich Fryske mienskip yn dizze tiid ûnbesteanber, ja sels ûntinkber is, sil in beskate foarm fan diglossy wêzentlik wêze foar it fuortbestean fan it Frysk as minderheidstaal.

Neffens Fishman is it foar it beskermjen fan in swakke taal alderearst need-saaklik, dat alles op alles setten wurdt om de oerdracht tusken de generaasjes yn oarder te bringen en te hâlden, foardat begûn wurdt mei it besykjen om de hegere domeinen (op 'en nij) te feroverjen. Dy opfetting hâldt ferbân mei syn idee fan stadia dy't in taal trochrinne moat om it ferlies fan earder wer goed te meitsjen. It Frysk hat lykwols nea yn it stadium fan it folslein (of foar it grutste part) ferlern gean fan de taaloverdracht west. Hoewol't de oerdracht tusken de generaasjes wol bedrige wurdt (sjoch paragraaf 4), moat it Frysk op de GIDS-skaal fan Fishman dochs foarby de wetterskieding fan de diglossy setten wurde.

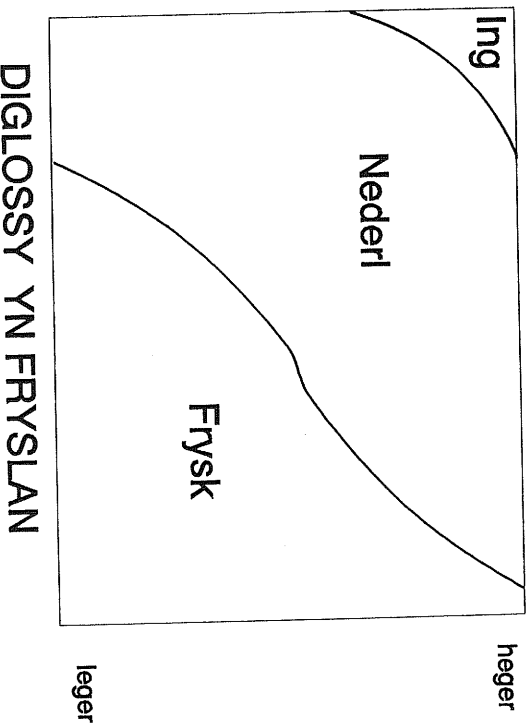
Der leit yn de opfetting fan Fishman (en der binne ek oaren dy't der sa oer tinke) in warskôging besletten foar it taalbelied: dat moat net inkeld en allinne rjochte wurde op de hegere domeinen, op it dak fan it taalgebou, want oars soe it fûnemint ferjitten wurde kinne. Dy redenaasje kin lykwols net omdraaid wurde, sa't De Haan (1992: 9) nei't liket hawwe wol. De Haan redenearret sa: as der wat oan it dak dien wurdt, nimt dêrtroch de ynstabilens fan de basis ta en foarmet dy aktiviteit in bedriging foar de fûneminten fan it Frysk. It taalbelied foar de hegere domeinen, lykas it offisjele ferkear, soe dêrom earslings wurkje. Sa'n omkearing fan de redenaasje is net logysk, dêr is de basis fan it Frysk yn 'e mienskip noch te breed en te hecht foar. Foar it Frysk sil it belied èk op saken rjochte wurde moatte dy't 'boppe' de diglossy út komme, om sa it fuortbestean fan it Frysk te bewissigjen.

Om dy reden wol ik noch koart wat better nei it 'dak fan it taalgebou' sjen. Der is ommers yn breder ferbân noch in oar proses geande dat ynfloed op de ferhâldingen tusken it Frysk en it Nederlânsk hawwe sil. Yn 'e lidsteaten fan de Europeeske mienskip ûntstiet in nije diglossyske ferdieling: njonken de steatstaal kriget it Ingelsk hieltiid mear funksjes yn de hegere domeinen. It Ingelsk wurdt bygelyks brûkt om te foarsjen yn it ferlet fan ynternasjonale kommunikaasje en ek wat langer wat mear yn de domeinen fan wittenskip en technology, fan ynternasjonale hannel en yndustry, en benammen ek yn dat fan it massa-amusemint (De Swaan 1993: 252).

De steatsnasjonale talen, lykas it Nederlânsk, ha wat De Swaan neamt in

beskate 'robústens'. Dêrmei wol er oanjaan, dat dy talen minder floeiend binne as earder en har troch allerhande foarmen fan standerdisaasje net sa maklik oan yntfloeden fan bûtenôf oerjouwe. Sa'n taal wurdt stipe troch de steatsoerheid en troch in protte oare ynstútusjes. Dêrom is it yn dizze tiid ek net goed yn te tinken, dat dy steatsnasjonale talen in proses fan 'pidginisearing' (reduktsje fan grammatikale struktueren) ûndergean sille. Dy talen sille net, lykas earder guon dialekten, gearrane ta nije, tuskentlizzende foarmen, mar der sil in foech funksjeferdieling mei it Ingelsk ûntstean.

Dat proses op Europeeske skaal liedt derta, dat der yn Fryslân in 'triglossy', in trijedieling tusken Ingelsk, Nederlânsk en Frysk, op kommendewei is. Om ús hinne kinne wy sjen, dat sa'n ferhâlding him stadichoan ûntjout. Yn skema 2 ha ik dat oanjûn.

Skema 2 In grafyske werjefte fan de diglossyske ferhâlding tusken Frysk, Nederlânsk en Ingelsk

It Ingelsk hat al in beskieden hoekje krigen yn beskate domeinen, bygelyks yn de wittenskip, de massa-ferdivedasje op televyzje en yn 'e muzyk. It Nederlânsk hat fierwei it grutste plak op de hegere nivô's, mar kringt stadichoan ek op as 'gewoane' omgongstaal foar in part fan de Frysktaligen. Yn 'e mienskip yn Fryslân stiet it Frysk it sterkste yn de domeinen fan hushâlding, buert en wurk. Yn guon formele domeinen nimt it Frysk in beskieden plakje yn.

In probleem is fansels, dat it Frysk net dy stipe fan oerheid en oare ynstitútsjes krijt dy 't it Nederlânsk al krijt. Men soe mei De Swaan sizze kinne, it Frysk is sa 'robúst' net. Faaks dat der foar it Frysk dêrom wol in beskaat proses fan 'pidginisearing' fêst te stellen falt. Dat feroaringsproses kin stadiger of flugger gean en der sil eroazje fan allerhande foarmen en grammatikale struktueren mei anneks wêze. Foar it Feringer Frysk jout Ebert (sjoch dizze bondel) dat mar al te dúdlik oan. Der binne gjin oanwizingen dat sa'n reduksje fan grammatikale struktueren him wat it Frysk oanbelanget stabilisearje sil ta in soarte fan Frollânsk, Hollysk of Nederfrysk. In nije stabile sprektaal earne op healwei tusken Frysk en Nederlânsk leit net yn 'e reden, oars as dat De Haan (1992: 19) suggerearret. Dat soe allinne slagje kinne, as de oerheid en oare ynstânsjes sa'n nije fariant fûleindich sanksjonearje soene, bygelyks as algemiene ynstruksje-taal yn it ûnderwiis en as fiertaal yn 'e media. Soks is op dit stuit ûntinkber en it hat dêrom mear kâns dat it ferhollânskjen fan it Frysk noch in moai skoft trochgean sil. Tagelyk kin men al langer sjen, dat der in grutte fariaasje bestiet yn de soarten fan Frysk dy't brûkt wurde. It Frysk fan beskate sprekkers is folle autintiker en idiomatysk riker as it Frysk fan oare sprekkers. Der binne ek wol sprekkers dy't in soarte fan mingtaal fan Frysk en Nederlânsk brûke, mar soks sels noch hieltyd wol as 'Frysk' beskôgje. It sechje "wy prate net it goede Frysk" is net inkeld in utering fan minderwaardigens, mar jout ek in stikje fan de taalwurklikeid foar guon sprekkers oan. Har idintiteit as Fryskprater ha se lykwols noch altyd hanthavene.

Foar de takomst giet it der neffens my om, om dochs in beskate 'robústens' fan it Frysk feilich te stellen. De ynfrastruktuer dêrfoar is der fierhinne wol, mar dy is swak: de streekrochte stipe fan oerheid, ynklusyf ûnderwiis en media, is te lyts om wis fan it Frysk as standerdisearre taal te wêzen. Foar it fuortbestean fan it Frysk is lykwols de basis yn 'e mienskip op syn minst sa wichtich, dêrom wol ik dy no wat neier besjen.

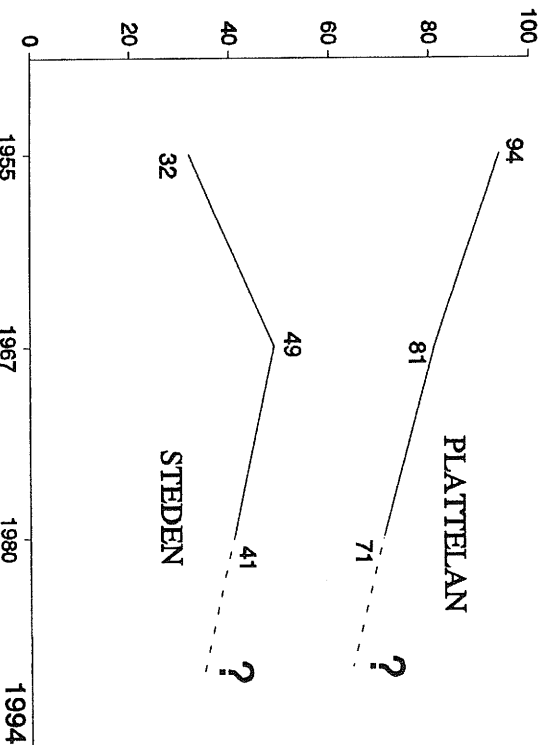
4. Taaloerdracht

It fûnemint fan it gebou fan it Frysk is de taaloerdracht fan âlden op bern. Troch binnen de húshâlding in beskate taal te brûken, kin hiel lang in diglossiale ferhâlding mei de bûtenwacht yn stân hâlden wurde, ek as dêr in oare taal oerhearsket. De taal dy't yn 'e hûs brûkt wurdt, is dêrom in wichtige oanwizing foar hoe't it derfoar stiet mei de oerdracht fan in taal en dus mei de kânsen op it fuortbestean dêrfan. Dêr wurdt de basis lein.

Om te sjen, oft en hoe't it fûnemint fan it Frysk yn 'e rin fan 'e tiid feroaret, kin ik de resultaten fan trije eardere ûndersiken nei de thústaal (út 1955, 1967 en 1980) yn in grafyk op in rychje sette. Omdat de geografyske tsjinstelling

tusken stêd en plattelân karakteristyk is foar de Fryske taalferhâldingen, nim ik dy yn de werjefte mei.

Grafyk 1 Frysk as thústaal yn ûndersiken út 1955, 1967 en 1980³

Yn de grafyk is in delgeande line te sjen. Op it plattelân rint it Frysk tebek fan hast 94 persint yn 1955, oer noch 81 persint yn 1969 nei 'mar' 71 persint yn 1980. Yn 'e stêd is der wat in oar patroan. Dêr hat it Frysk tusken 1955 en 1967 aardich oanwûn, benammen troch de stream fan Frysktaligen fan de doarpen nei de stêden yn de fyftiger en sechstiger jierren. Koartby binne wy op de Fryske Akademy mei in nij ûndersyk úteinsetten om yn 1994 data te sammeljen ûnder in represintative stekproef fan de befolking fan Fryslân, mei út soarte ek wer de fraach nei de thústaal. Dêrom binne alfêst de fraachtekens op 'e linnen yn de grafyk oanbrocht. Myn rûzing is, dat it stadich tebekrinnen fan it Frysk as thústaal yn de ôfrûne jierren trochgien is en dat it op it plattelân op goed 60 en yn 'e stêden op goed 30 persint útkomme sil. Benammen it fierdere ferrin fan de ûnderste line liket mijsgjirich; wy ha dat al yn *Taal yn Fryslân* sein:

³ Boarnen fan dy ûndersiken binne Boelens en Van der Veen 1956, Pietersen 1967 en Gorter-en-dy 1984.

In fraach (...) dy't fan it grutste belang is foar it fuortbestean fan it Frysk is: hat it Frysk yn it taalmingde fermidden en benammen dat fan de stêden takornst; kin it him dêr hantavenje, of bliuwt it dêr allinne ûnder stipe fan it omliizzende plattelân en in stadige stream fan 'farske' plattelanners (Gorter-en-dy 1984: 15).

Dy fraach sille wy grif better beäntwurdzje kinne mei ús nije ûndersyk yn 1994. De delgeande line liket benammen in gefolch fan migraasje-streamen: net allinne fan it plattelân nei de stêd, mar ek it har navenant mear nei wenjen setten fan net-Frysktaligen fan bûten de provinsje en it om utens gean fan Frysktaligen. De persintaazjes wjerspegelje, dat de relative ferhâldingen benammen dêrtroch ûngeunstiger foar it Frysk wurden binne. Hat it dan alhiel neat mei in tebekrinnen fan de taaloerdracht te krijen? Dêr kin ik no ek wol wat mear oer sizze. Der komt nammentlik út ferskate ûndersiken nei foaren, dat de fariabele oerdracht fan it Frysk en de fariabele buert of wenomjouwing op in beskate wiize mei-inoar gearhingje. Dat ferbân docht bliken út in ferskil op dit punt tusken de âlde kearn fan It Hearrenfean en de nijbouwyk De Greiden (Gorter 1985), tusken it autochtoane doarp Wergea en de nijbouwyk De Trisken yn Drachten (De Jong 1989) en ek tusken de trije taalsônes yn it Westerkertier (Gorter, Jansma en Jelsma 1990). De taalgearstalling fan de buert (mear of minder Frysktalich) is in faktor by it faker of minder faak oerdragen fan it Frysk. It wengebiet of de buert is net in op himsels steande ûnôfhinklike fariabele; it binne út soarte de sosjale relaasjes fan de lju dêre dy't ynfloed op it oerdragen fan it Frysk oan de bern ha kinne. Hoe't sosjale relaasjes yn nijboubuerten oars binne as yn âldere kearnen, hoe't lju ferskille neffens libbensstilen en hoe't dat wer ynfloed hat op de taaloerdracht, liket my in saak fan neier ûndersyk ta. Dêrby moat dan fansels ek acht slein wurde op ferskillen yn ferhûsgedrach (en dêrmei migraasje) yn ferskillende buerten.

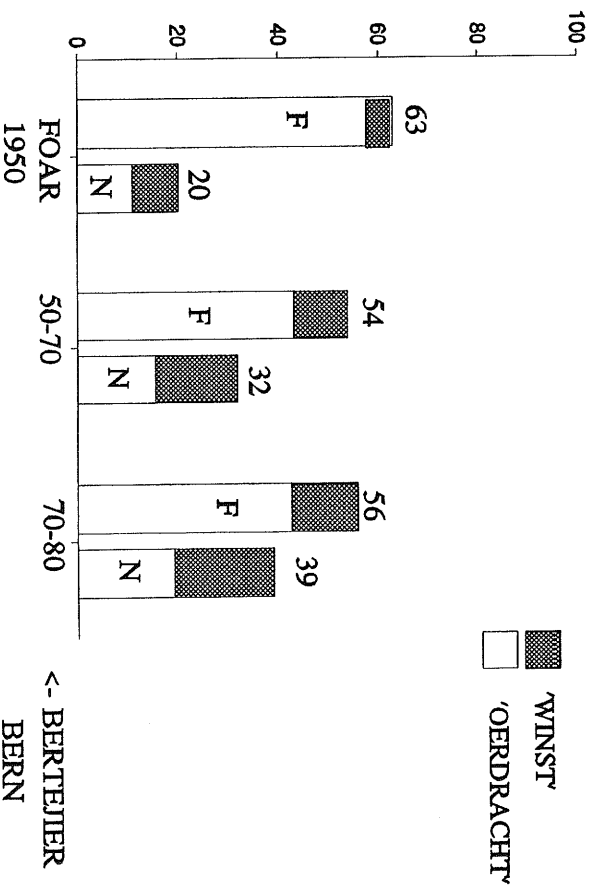
Ien fan de saken dy't in protte lju foar de oarsaak fan de tebekgong fan it Frysk oanmerke, is it net oerdragen fan it Frysk oan de bern troch twa Frysktalige âlden. Ik sil net úthâlde, dat soks net in beskate faktor is, mar it is benammen sa'n opfallend ferskynsel, omdat dêrmei yn 'e kiif steld wurdt: wat eartiids sa fansels wie. Likegoed wie de 'skea' yn alhiel Frysktalige hûshâldingen anno 1980, foar safier't wy neigean koene, net mear as in 15 persint, en der wiene oanwizingen dat soks ien of twa generaasjes ferlyn ek al sa'n 10 persint wie (Gorter-en-dy 1984: 68). Alhiel nij sil it ferskynsel ommers ek net wêze, want it moat him yn 'e stêden by migranten fan it plattelân bygelyks al langer foardien ha.

Tagelyk moat fêststeld wurde, dat it tal taalmingde houliken tanimt: sa'n 30 persint fan alle houliken mei bern is mingditalich. By de Fryske taalgroep is dat 20 persint, mar by de Nederlânske is it al 50 persint. It wurdt begryplik fûn, dat

it Frysk yn taalmingde houlikken ferliest, ek as dat flugger giet as dat neffens tafal ferwachte wurde mocht (dan wie it de helte). Soks liket minder op te fallen as it ferlies yn in alhiel Frysktalige húshâlding. Dochs is der eins gjin reden wêrom't dat sa wêze moatte soe. Eartids wie it op it Frysktalige plattelân hiel gewoan, dat yn in mingdtalige húshâlding it Frysk oerdroegen waard en dat is foar in part noch sa.

Mear ynsjoch yn it eventuele fluggere ôfbroazeljen fan de taaloerdracht kinne wy krije troch te sjen nei it bertejier fan it âldste bern en de taal dy't dat bern fan de âlden oerkrijt. Yn *Taal yn Fryslân* (Gorter-en-dy 1984) ha wy dy sifers net rapportearre en dêrom ha ik de gegevens foar dit stik op 'en nij berekkene. Ien fan 'e útkomsten ha ik yn stêfdiagrammen wejûn yn grafyk 2.

Grafyk 2 Bertejier fan it (aldste) bern en taaloerdracht (allinne Frysk en Nederlânsk)

Taljochting: yn grafyk 2 stiet foar de bertekohorten 'foar 1950', '1950-70' en '1970-80' oanjûn hokker taal as se oerdroegen krije fan de âlden. Dat wol sizze, fan bern dy't berne binne foar 1950 krijet 63 persint Frysk oerdroegen en 20 persint Nederlânsk (en de oerbluwendende 17 persint in streektaal). Foar elke stêf wurdt ek mei arsearing oanjûn hoefolle as dêrfan fuortkomt út gefallen fan mingdtalige âlderpearen (fan foar 1950 is der op it gebiet 7 persint foar it Frysk út mingdtalige húshâldingen ôfkomstich).

Der is in tebekgong waar te nimmen fan 63 persint by it skift bern fan foar 1950 nei 54 persint by it kohort dêrmei (1950-1970). Dat ferskil is, oars as dat men faaks tinke soe, nèt it gefolch fan it minder wurden fan de taaloerdracht fan it Frysk, mar benammen fan tanommen migraasje. In protte Frysktaligen binne om utens gien en navenant mear net-Frysktaligen ha har yn Fryslân nei wenjen setten. Sa bliuwt de grutte fan de Fryske taalgroep yn absolute sifers min ofte mear op peil, mar rint it relative oanpart tebek, omdat it tal ynwenners fan de provinsje tanimt. It ferlies dat fuortkomt út it net oerdragen fan it Frysk troch Frysktalige âlden, wurdt kimpinsearre troch gefallen dat ien fan 'e âlden fan hûs út net-Frysktalich is. Dat wurdt oanjûn mei it arsearre part fan de stêven: sawat 7 persint fan it Frysk by de bern fan foar 1950, oprinnend oant in 14 persint by de bern fan nei 1970. Dy 'winst' fan it Frysk komt, sa docht út de berekningen bliken, benammen fan streektaalpraters en wat minder fan Nederlânsktalige partners. Myn konklúzje is, dat de Fryske taalgroep, absolút sjoen, troch de faktor taaloerdracht noch net folle lytser wurden is. Der is wol in oare driging, en dy leit yn de Nederlânsktalige groep. Ut de arsearrings yn de twa kohorten bern fan nei 1950 docht bliken, dat de 'winst' foar de Nederlânsktalige groep foar de helte bestiet út winst fan de Frysktalige en de streektalige groep.

Yn it Fryske taalsosjologyske ûndersyk is oant no ta foar taaloerdracht (of taalgebrûk en taalhâlding) noch net folle nei ferskillen tusken de generaasjes sjoen. Dêrby moatte net allinne bertekohorten beskôge wurde, mar de ferskillen yn maatskiplike ûnderfining tusken generaasjes moatte ek achtslein wurde, omdat elke generaasje yn in oar tiidrek syn wichtichste foarming kriget. 'Generaasjes' is dêrom in aspekt dat meinommen wurde moatte sil by it nije survey-ûndersyk fan de taalferhâldingen.

Der is njonken de taaloerdracht en de migraasje ien oare faktor, dy't ik noch net neamd ha: dat is it oanlearen fan it Frysk as twadde taal. Op grûn fan ûnder- syk kinne wy ek fêststelle dat sawat 20 persint fan alle ynwenners fan Fryslân it Frysk as twadde taal praten leard hat (meast bûten de húshâlding om). Trochinoar 73 persint kin it Frysk prate en foar 54 persint is it de earste taal (Gorter-en-dy 1984: 76 en 16). Omtrint de helte fan dy twadde-taallearners leart it Frysk al foar it 12de jier; dat wol sizze, dat de oare helte, hast 10 persint fan de befolking, it Frysk net as lyts bern praten leard hat. Hoe ha sokken it dan al leard? Grif net inkeld en allinne op in Affûk-kursus. Net omdat se it dêr net leare kinne soene, mar gewoan omdat der net mear as in man as 400 jiers op in kursus sitte. Dêr binne de kursussen dêr't se it Frysk leare te ferstean en te lêzen by ynbegrepen. En wy ha it oer 10 persint fan de befolking, mei oare wurden oer in 60.000 praters. Dy sille it Frysk yn fierwei de measte gefallen oanleard ha yn 'e deistige omgong mei oaren: op 'e buorren, mei buorlju, famylje, kunde, freonen en, net te ferjitten, kollega's. Dêrby binne sosjale netwurken fan

grut belang, en guon netwurken sille mear bydrage oan de oerdracht fan it Frysk as oaren. In goed foarbyld fan de ynfloed fan sosjale netwurken sjocht men by de Friezen om utens (sjoch Jansma en Jelsma 1993 en yn dizze bondel). In tige wichtich domein is it wurk. Dêr bringe in soad folwoeksenen in grut part fan har tiid troch. Yn guon wurkfermiddens is it sa, dat net-Frysktaligen dêr it Frysk praten leare. Hoefolle oft dat krekt binne, kin ik op grûn fan it ûndersyk oant no ta net sizze, mar dat it gâns in pear binne, dêr bin ik wol wis fan.

Yn 'e omgong mei oaren binne der regels foar de taalomgong: der is in beskate 'taal-etikette'. Dêrtroch kin it oanlearen fan it Frysk stipe of krekt opkeard wurde. Yn myn ûndersyk ûnder amtners op It Hearrenfean (Gorter 1993) ha ik in stikmannich fan dy omgongsregels foar it Frysk en it Nederlânsk formulearre. Ik ha dat dien troch nei te gean wat de amtners - de Frysktalige en de net-Frysktalige - der sels fan sizze en wat ik der fan fêststelle koe yn de observaasje fan it deistige taalgebrûk. De haadregel is faaks sa: Frysktaligen moatte Nederlânsk prate tsjin Nederlânsktaligen en Frysk tsjin Frysktaligen. Dy regel wurket, suver rekkenkundich al, slim yn it foardiel fan it Nederlânsk (Gorter 1993: 169-172). Wy sjogge Iykwoles ek, dat, tsjin de regel yn, guon Frysktaligen Frysk trochprate en guon Nederlânsktaligen Frysk brûke. Sa'n omgongsregel kin dus net absolút tapast of ynterpretearre wurde, mar kriget in beskate ynfolding dy't mei ôfhinget fan de konkrete situaasje fan de spreker. It opstellen fan in pear omgongsregels op himsels kin men it al of net oanlearen fan it Frysk as twadde taal net folslein mei ferklearje.

5. Ofsluting

Ik ha yn dizze bydrage it fraachstik fan it fuortbestean fan it Frysk sintraal steld. Dêrta ha ik it fitaliteitsmodel nochris kritysk hikke en der guon beheiningsen fan oanjûn. Fierders ha ik besocht om oan te jaan, dat diglossy in wichtich begryp is om de ûngelikkense-taalferhâldingen yn Fryslân mei te karakterisearjen. Dêrby ha ik ek besocht om oan te jaan dat it by it taalbelied fan belang wêze kin om fierder te gean as de diglossy yn stân te hâlden en om te besykjen om dêr boppe út te kommen. Dêrnei ha ik in stikmannich opmerkings makke oer it fûnemint ûnder it fuortbestean fan it Frysk: de taaloertracht yn 'e húshâldingen. Dêrby hat koart de kant fan it Frysk as twadde taal op it aljemint west. Nei'er ûndersyk nei generaasjes en ek fan de taal-etikette yn deistige ynteraksjes liket winsklik en nedich.

Yn myn ôfslutend besprek fan it amtnersûndersyk (Gorter 1993: 225-240) bin ik yngongen op de machtsferhâldingen tusken it Frysk en it Nederlânsk. Dy analyse fan taal en macht sil ik hjir net oer dwaan, mar ik wol der wat oan taheakje, omdat no de fraach nei it fuortbestean fan it Frysk sintraal stiet.

Yn ferskillende konteksten hawwe it Nederlânsk en it Frysk in beskate wear-

de, se fertsjinwurdigje in beskaat 'taalkaptaal' soe Bourdieu (1982) sizze. Troch ús sosjalisasaasje hawwe wy in gefoel krigen foar wat yn beskate situaasjes kin en mei, yn dit ferbân foar wat gaadlik taalgebrûk is en wat net; dat is wat Hymes (1974) de 'kommunikative kompetinsje' neamt. It binne disposysjes om op in beskate manier te hanneljen en te reagearjen, it is, om it wer yn de termen fan Bourdieu te sizzen, ús 'taalhabitus'. Men soe ek sizze kinne, dat sprekkers fan in taal (of fan twa talen) har beskate wearden en noarmen oaneigene ha (dy ha se ynternalisearre). As se besykje om tsjin dy wearden en noarmen yn te gean, wurde se dêr wolris troch blokkearre. Dat is net samar in mjitber statysk 'gegeven', want de taalhabitus leare wy net inkeld as bern oan, dy wurdt ek hieltyd op 'en nij befestige yn de deistige ynteraksjes mei oaren, en kin dus feroarje.

De besteande sosjale struktuer jout beskate mooglikheden foar it brûken fan in taal lykas it Frysk, mar tagelyk wurde der beheiningen oplein: der is in soarte fan dualisme. Giddens (1991) hat it oer de 'strukturaasje fan de sosjale werlikheid' om dy twa kanten oan te jaan. Dêrom moat der oan beskate kondysjes foldien wêze om yn it kontakt tusken Frysktaligen en net-Frysktaligen yn in formeel domein dochs Frysk (troch) te praten. De ynskating fan de Frysktalige sprekker moat wêze, dat der net oare saken op it spul steane of troch de oansprutsen persoan (of oare oanwêzigen) op it spul set wurde kinne. As dy kâns al bestiet, sil in Frysktalige earder op it Nederlânsk oergean. De oansprutsen persoan kin wol sizze "Ik versta het Fries wel", mar as de Fryskprater der net wis fan is dat soks gjin oare konsekwinssjes hat, bygelyks yn de persoanlike ferhâldings, is dat net genôch as legitimaasje om oan it Frysk fêst te hâlden. Sa komt de sosjaal-strukturele ferhâlding tusken it Frysk as minderheidstaal en it Nederlânsk as dominante taal yn ynteraksjes tusken sprekkers nei foaren. Yn alle ynteraksjes spilet dat gegeven (yn potsje) mei en de sprekkers kinne har dêr net of mar foar in part oan ûntwine. It taalgebrûk fan twatalige sprekkers leit dus ek besletten yn de algemiene relaasje tusken it yndividuele hanneljen en de sosjale struktuer. Wat der yn ynteraksjes bart tusken persoanen - bygelyks sprekkers fan it Frysk en it Nederlânsk - ûntliet syn foarm oan de maatskiplike relaasje tusken de oanbelangjende taalgroepen. Yn it yndividuele hanneljen is de ûngelikens tusken beide talen oanwêzich.

Ik ha mei it foargeande dúdlik meitsje wollen, dat sprekkers net alhiel beskieden wurde troch sosjale wearden en noarmen. Sa't Giles al sei, sprekkers binne gjin 'automaten', dy't beskate regels allinne mar folgje kinne. Tagelyk binne sprekkers ek net alhiel frij om neffens eigen foarkar of betinken mar te dwaan en te litten wat har goed taliket; it taalgebrûk is ynbêde yn beskate sosjale struktueren. Dy struktueren wurde hieltyd op 'en nij befestige yn it taalgebrûk en sa wurdt yn in twatalige situaasje ek de ûngelikens legitimearre dy't mei dy struktueren anneks is.

It Frysk sil formele domeinen inkeld fierder feroverje kinne, as de sprekkers fan de dominante taal it Frysk oernimme. It moatte dan yn 'e eagen fan de talkers ek legitime sprekkers wêze, want út harsels sille se de stigmatisearre taal net oernimme, om it nochris mei Bourdieu te sizzen, by brekme oan better ("faute de mieux").

Literatuur

- Allard, R. en R. Landry (1986)
Subjective ethnolinguistic vitality viewed as a belief system. Yn: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol 7, nr 1, pp. 1-12.
- Boelens, Kr. en J. van der Veen (1956)
De taal van het schoolkind in Friesland (Cijfers en beschouwingen). Ljouwert.
- Bourdieu, R. (1982)
Ce que parler veut dire (l'économie des échanges linguistiques). Paris.
- Bourhis, R.Y., H. Giles en D. Rosenthal (1981)
Notes on the construction of a 'subjective vitality questionnaire' for ethnolinguistic groups. Yn: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol 2, nr 2, pp. 145-155.
- Ferguson, Ch. (1959)
Diglossia. Yn: *Word*, vol 15, pp. 325-340.
- Fishman, J.A. (1967)
Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. Yn: *Journal of Social Issues*, XXIII, r 2, pp. 29-38.
- Fishman, J.A. (1991a)
Reversing Language Shift (Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages). Clevedon.
- Fishman, J.A. (1991b)
It Baskysk en It Frysk. Yn: *It Beaken*, jrg 53, nr 3/4, pp. 121-149.
- Giddens, A. (1991)
Handeling, structuur en macht. Yn: Q.J. Munters et al (red) - *Anthony Giddens - Een kennismaking met de structuratietheorie*. Wageningen, pp. 93-104.
- Giles, H. en P. Smith (1979)
Accommodation theory: optimal levels of convergence. Yn: H. Giles en R. St-Clair (eds) - *Language and Social Psychology*. Oxford, pp. 45-65.
- Giles, H., R. Y. Bourhis en D.M. Taylor (1977)
Towards a theory of language in ethnic group relations. Yn: H. Giles (ed) - *Language, ethnicity and intergroup relations*. London, pp. 307-348.
- Giles, H., L. Leets en N. Coupland (1990)
Minority language group status: a theoretical conspexus. Yn: D. Gorter et al (eds) - *Fourth International Conference on Minority Languages (Volume I: general papers)*. Clevedon, pp. 37-55.
- Giles, H. en N. Coupland (1991)
Language: Contexts and Consequences. Buckingham.

- Gorter, D. (1982)
De Ibbenskrêft fan it Frysk: in oanset ta analyze. Yn: *Philologia Frisica anno 1981 (lêzingen en neipetearen fan it njoggende Frysk filologekongres)*. Ljouwert, pp. 91-105.
- Gorter, D. (1985)
De taalsituasje yn de gemeente Hearrenfean (In ûndersyk nei it hâlden en dragen foar it Frysk oer fan de befolking). Ljouwert.
- Gorter, D. (1993)
Taal fan klerken en klanten (Undersyk nei it Frysk en it Nederlânsk yn it ferkear tusken siktary-amtner's en ynwenners fan de gemeente Hearrenfean). (Dissertaasje Universiteit van Amsterdam) Ljouwert.
- Gorter, D., L.G. Jansma en G.H. Jelsma (1990)
Taal yn it Gritsgebiet, (Undersyk nei de taalferhâldingen en de taalgrins yn it Westerkertier yn Grinslân). Ljouwert.
- Gorter, D., G.H. Jelsma, P.H. van der Plank en K. de Vos (1984)
Taal yn Fryslân (Undersyk nei taalgedrach en taalhâlding yn Fryslân). Ljouwert.
- Grosjean, F. (1982)
Life with two languages (an introduction to bilingualism). Cambridge.
- Haan, G.J. de (1992)
Meertaligheid in Friesland. Dordrecht.
- Hakuta, K. (1986)
Mirror of language (the debate on bilingualism). New York.
- Heeroma, K. (1970)
Het voortbestaan van het Fries. Yn: *Philologia Frisica anno 1969 (lêzingen en neipetearen fan it Ste Fryske filologekongres)*. Ljouwert, pp. 11-20.
- Hymes, D. (1974)
Why linguistics needs the sociologist. Yn: D. Hymes - *Foundations in sociolinguistics*. Philadelphia, pp. 69-82.
- Husband, C. en V. Saifullah Kahn (1982)
The viability of Ethnolinguistic Vitality, Some Creative Doubts. Yn: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol 3, nr 3, pp. 193-205.
- Jansma, L.G. en G.H. Jelsma (1993)
Friezen om utens. Migraasje en taalbehâld by de Fryske Krien en studinteferienings. Yn: *It Beaken*, jrg 55, nr 3, pp. 107-123.
- Jong, C. de (1989)
Taaloerdracht yn hûshâldings yn Fryslân. Yn: *It Beaken*, jrg 51, nr 2, pp. 66-78.
- Jonkman, R.J. (1991)
Triangulation and trilingualism. Yn: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol 12, nrs 1 en 2, pp. 73-83.

Kremnitz, G. (1987)

Diglossie/polyglossie. Yn: U. Ammon, N. Dittmar en K.J. Mattheier (eds) - *Sociolinguistics/Sociolinguistik (an international handbook of the science of language and society)*. New York, pp. 208-218.

Martin-Jones, M. (1993)

Tides and Rockpools in the Social Sciences: Implications for the study of Minority languages. Lêzing op ALLA '93. (10th World Congress of the International Association of Applied Linguistics, Amsterdam, 10 August 1993).

Pietersen, L. (1969)

De Friezen en hun taal (een onderzoek naar de lees- en spreekgewoonten in Friesland en naar de houding ten aanzien van het Fries). Drachten.

Romaine, S. (1989)

Bilingualism. Oxford.

Sjölin, B. (1976)

'Min Frysk' een onderzoek naar het ontstaan van transfer en 'code-switching' in gesproken Fries. Groningen.

Swaan, B. de (1993)

The Evolving European Language System: A Theory of Communication Potential and Language Competition. Yn: *International Political Science Review*, vol 14, nr 3, pp. 241-255.

Ytisma, J. (1989)

Help! It Frysk fersûpt. In sosjaal-psychologysk ûndersyk nei taalbehâld. Yn: *It Beaken*, jrg 51, nr 2, pp. 29-40.

Ytisma, J. en S. de Jong (1993)

Frisian. Yn: G. Extra en L. Verhoeven (eds) - *Community Languages in the Netherlands*. Amsterdam, pp. 29-49.

'Van sekere grote ende kleine buecken'¹ Fries boekenbezit tot 1600: een bijdrage aan de kennis van de regionale cultuurgeschiedenis

Jos.M.M. Hermans (Rijksuniversiteit Groningen, Vakgroep Mediavisiek)

Ter inleiding

De laatste jaren realiseert men zich steeds meer, hoe ons beeld van wat vroegere generaties bewogen heeft, afhankelijk is van een heel klein bestand aan bronnen, in feite een fractie van wat er geweest moet zijn. Niet alleen de - al dan niet opzettelijke - vernietiging en het anderszins verdwijnen van materiaal heeft reeds een forse selectie gemaakt in wat wij kunnen kennen. Ook de aard van de bronnen bepaalt in hoge mate ons geschiedbeeld. Zo zijn er oorkonden, juridische, kerkelijke en financiële stukken waaruit we een belangrijk deel van de sociaal-economische achtergrond kunnen halen, maar de wezenlijke inkleuring van het beeld, de details die de mogelijkheid geven om ons min of meer te verplaatsen in die ver vervolgen tijd, in een enkel geval zelfs min of meer te identificeren, moeten van elders komen. Daartoe dienen uiteraard met name de verhalende bronnen, groot of klein. Enerzijds zijn er de meer en minder breed opgezette wereld-, streek- of kloosterkronieken of berichten van partijtwisten (zoals het zgn. 'egodocument' van Jancko Douwama over zijn problematische positie tussen Schieringers en Vetkopers), vaak geschriften van reeds in hun eigen tijd bekende kloosterlingen of aanzienlijke partijangers. Anderzijds zijn er de ogenschijnlijk verwaarloosbare aantekeningen, de kleine verslagen van dagelijkse voorvallen, over een stadsbrand, een epidemie of een terechtstelling, zoals bij voorbeeld vervat in een eenvoudige briefje van een studerende zoon aan zijn vader (waarbij 'en passant' om wat extra geld gevraagd wordt).

De soorten bronnen zijn al langer bekend, en zo ook hun uiteenlopende waarde (en onwaarde; men moet de bronnen - ook al zijn ze oud - met voorzichtigheid hanteren) en daarmee blijft elk historisch verhaal een bouwsel dat in hoge mate berust op hypothesen. Zekerheid over 'wie es eigentlich gewesen' is nooit te geven; in het beste geval kan de waarschijnlijkheid vergroot worden, en daarmee moeten we het doen.

¹ De titel is ontleend aan een van de in Friesland bewaarde boekenlijsten, te weten 'Inwentaris van sekere grote ende kleine buecken', RijksarchiefFriesland, Arch. 3.13, nr 38², een stuk zonder datum, stammend uit Tjaardastate.

De opzet van deze bijdrage is om een extra bron van kennis wat meer in het licht te brengen, te weten het middeleeuwse en vroeg-moderne boek als boek. Daarbij gaat het om een project dat in hoofdzaak gedragen wordt door de Fryske Akademy, maar waaraan door vele onderzoekers uit archief, bibliotheek en anderszins, wordt bijgedragen.² De onderneming beoogt alle vermeldingen en bewaard gebleven boeken uit Fries bezit tot en met het jaar 1600, hetzij geschreven of gedrukt, te inventariseren en waar mogelijk aan een nader onderzoek te onderwerpen.³ Daarbij gaat het niet zozeer om de tekst, maar juist om de individuele exemplaren, de telkens voor de bezitter of gebruiker unieke tekstdragers. De studie beperkt zich niet tot complete boekwerken; ook fragmenten zijn de moeite waard, en bovenal: niet alleen wat we nu nog in diverse bibliotheken en archieven kunnen vinden, maar ook de werken die we slechts kennen omdat ze ergens vermeld staan, worden in de studie betrokken.

Deze benadering brengt een vermenigvuldiging van informatie, omdat nu - alleen al voor het huidige Friesland - voor de periode tot ca 1600 rond de zesduizend boeken bekend worden, een gigantische vergroting ten opzichte van wat tot dusver 'echt', 'tastbaar' en 'zeker' beschikbaar was voor de historische verbeelding.

De *methode* om op basis van boekenlijsten een beeld te schetsen van aard en inhoud van geletterdheid in een bepaalde tijd en plaats is niet nieuw. Tot dusver werden zulke onderzoeken veelal op veel kleinere schaal uitgevoerd, meestal

² Hier moet expliciet de dank uitgesproken worden voor de eendrachtige samenwerking, bovenal met mijn mede-editoren van de boekenlijsten (Philippus Breuker, Ferenc Postma en medewerker Cor Zijlstra), alsmede met name met de bevrindende collegae van binnen en buiten de Fryske Akademy, Folkert Bakker, Wiebe Bergsma, Martin Engels, Pieter Gerbenzon, Hans Mol, Paul Noomen, O.D.J. Roemeling en Oebele Vries.

³ Het project kent dus een duidelijke tweedeling: enerzijds het verzamelen van alle vermeldingen in testamenten, oorkonden, inventarissen e.d. en anderzijds het verzamelen van gegevens omtrent exemplaren met een duidelijke band met de Friese landen (ook wanneer de boeken in kwestie inmiddels, b.v. in de Tweede Wereldoorlog, verloren gingen of wanneer de huidige verblijfplaats door verkoop of een veiling onbekend is). Over het project werd eerder gepubliceerd in Jos.M.M. Hermans, 'Wat lazzen Friezen aan het einde van de Middeleeuwen?', in: *De Vrije Fries* 70, 1990, 7-38, Ph.H. Breuker, *Friese cultuur in de jonge republiek; een historisch interpretatiekader*. (Inaugurale rede). Leiden, 1991 maar met name Ph.H. Breuker, 'Boekbezit in Friesland tot ca. 1810. Prolegomena bij een onderzoek aan de Fryske Akademy', in: *Batavia Academica* 9, 1991, 17-24.

naar het bezit van een enkele persoon van wie een verzameling of een lijst(e) werd aangetroffen.⁴ Een systematisch onderzoek werd ook wel eens ingesteld naar specifieke teksten, zoals Feenstra en Van Caenegem deden naar bewijzen voor kennis van het Romeinse recht in de Nederlanden.⁵ Een andere aanpak is de reconstructie van een kerkelijke of kloosterbibliotheek⁶ of - zoals in Cambridge en Leuven - van boekenbezit in kringen van academici in hun eigen universitair milieu.⁷ Het Friese project is bijzonder interessant omdat het een doorsnee van de samenleving betreft, variërend van de honderden folianten van een geleerde jurist tot het bescheiden rijtje bij de dorpspastoor en naast de collee van een kerkelijke librije staat b.v. het enkele exemplaar bij een plaatselijke grootheid.

Het project, en zo ook deze bijdrage, zal niet het laatste woord geven op de vraag naar de wezenskenmerken van wat 'de Fries' bezig hield in de tijd tot ca 1600. Wel wordt een poging gedaan om de rijkdom van het materiaal enige-mate recht te doen, waarbij een kijkje gegeven wordt in de keuken van de boek-historicus die probeert wat aan de inkleuring te doen van het beeld van het Friese verleden. Het is niet de opzet hier te herhalen wat reeds elders in lezing

⁴ Men vergelijkte Breuker, 'Boekbezit' (noot 3), 18 en H.W. de Kooiker & Bert van Selm, *Boekcultuur in de Lage landen 1500-1800. Bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuidnederland, verschenen voor 1991*. Utrecht, 1993.

⁵ Robert Feenstra, 'Ouvrages de droit Romain dans les catalogues des anciens Pays-Bas septentrionaux (XIIIe-XVe siècle)', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 29, 1960, 439-530; R.C. van Caenegem besprak in dezelfde jaargang de Zuidelijke Nederlanden.

⁶ Voor het Noorden zijn vermeldenswaard recente, becommentarieerde (her)uitgaven, waaronder die van de oudste boekenlijst van de Sint-Maartenskerk te Franeker, verschenen in Hermans, 'Wat lezen', pp. 27-38. Over de recente publicaties over Groningen zie R.W.M. van Schaik, 'Middleeuwse boekproductie en middeleeuws boekenbezit in Groningen. Overwegingen naar aanleiding van enkele recente publikaties', in: *Driemandelijke Bladen* 41, 1989, 81-91.

⁷ Genoemd moeten worden de studies van Dr Erdman Weyrauch (Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel), Dr Elisabeth Leedham-Green en Dr Chris Coppens (resp. Universiteitsbibliotheken te Cambridge en Leuven). Exemplarisch voor een goede bewerking van boekenlijsten zijn E.S. Leedham-Green, *Books in Cambridge inventories: book-lists from vice-chancellor's court probate inventories in the Tudor and Stuart periods*. (2 dln). Cambridge, 1986; Christian Coppens, *Reading in exile: the libraries of John Ramridge (d. 1568), Thomas Harding (d. 1572) and Henry Joliffe (d. 1573), recusants in Louvain*. (Libri pertinentes, 2). Cambridge, 1993.

of artikel uiteengezet werd; wèl worden enkele reeds eerder aangeduide lijnen van onderzoek opgenomen en nu iets uitgebreider besproken. De keuze is daarbij bewust voor een eclectische benadering: er wordt uit vroege en latere tijd geciteerd, uit Friesland, Groningen en Oostfriesland, en ook zullen uiteenlopende gebieden van belangstelling aan bod komen. Zo zal onder meer duidelijk worden waarom studie van alleen boekenlijsten bepaalde aspecten onderbelicht zou laten, maar ook waarin nu juist de archivalische invalshoek een geweldige verrijking oplevert ten opzichte van wat met de schaarse overgebleven boeken aantoonbaar is.

Geletterdheid en verschriftelijking in de Friese landen

Voor een goed begrip van aard en inhoud van het project dient het terrein van onderzoek helder gedefinieerd te worden, en wel als '*magna Frisia*', d.w.z. Westerlauwers Friesland, de Groninger Ommelanden en Oostfriesland (BRD).⁸ De grote dichtheid aan kloosters en de talrijke parochiekerkjes hebben ongetwijfeld gezorgd voor een redelijke graad van scholing en geletterdheid.⁹ Er zijn gegevens over met naam en toenaam bekende scholen, schoolmeesters en schoolboeken en zowel naar omvang als kwaliteit laten de thans nog bewaard gebleven handschriften de regio geen slecht figuur slaan.¹⁰ Het Noorden is weliswaar niet zo verstedelijkt als b.v. Vlaanderen of Holland en er is ook geen groot en draagkrachtig publiek voor massale handschriftproductie en later voor

⁸ Vergelijk mijn 'Wat lezen' (noot 3) en de recente bundel studies van Oebele Vries, '*Naar ploeg en koestial vluchte Uw taal. De verdringing van het Fries als schrifttaal door het Nederlands (tot 1580)*'. (Fryske histoaryske rige, 9). Ljouwert/Leeuwarden, 1993, 1-2.

⁹ Recenter onderzoek heeft aangetoond dat de dichtheid minder groot was dan gesuggereerd wordt in de bekende kaart bij R.R. Post (*Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen*. Utrecht-Antwerpen, 1954; het Noordnederlandse deel werd ook afgedrukt in 'Wat lezen' (noot 3), p. 11). Zo constateert b.v. Vries dat het opvallend is dat in de vijftiende eeuw in Westerlauwers Friesland, anders dan in b.v. Groningen, Zwolle en Deventer, geen grote stadsscholen zijn ontstaan. De steden in dit gebied hadden wel een parochieschool (Vries, a.w., p. 18).

¹⁰ Men vergelijkte J.P. Gumbert, *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas. Catalogue paléographique des manuscrits en écriture Latine portant des indications de date* [par G.I. Lieftinck]. II *Les manuscrits d'origine Néerlandaise (XIVe-XVie siècles) et supplément au tome premier*. (hierna geciteerd: CMD-NL 2). Leiden, 1988, vgl. ook zijn *The Dutch and their books in the manuscript age*. (The Panizzi Lectures 1989). Londen, 1990.

een gegarandeerde afzet van drukwerk in de omgeving. Ook kon, ondanks alle recente inspanning, nog geen specifiek 'Friese Vormtaal' van handschrift-decoratie vastgesteld worden, zoals dat wel voor andere streken mogelijk was. Het meest nabije gebied is Groningen, maar ook voor de IJsselstreek zijn herkenbare elementen aanwijsbaar, en mogelijk zelfs voor Oostfriesland.¹¹

Het oudst bewaarde handschrift met tekst in het Fries ontstond rond 1200. Het is een thans onmogelijk stukje perkament (217 x 110 mm.), waarop delen van de tekst van Psalm 17/18 en 27/29 met interverbale vertaling (tussen het Latijn van de Vulgaat door staat her en der een woordje Fries).¹² Het daaropvolgende bewijsstuk voor boekcultuur is (alweer) een Psalter in het Latijn, geschreven in de late dertiende eeuw en - blijkens gebruikssporen - rond 1340 en zeker in de vijftiende eeuw in (particulier, familie-)gebruik in Friesland.¹³ In de vijftiende eeuw is er in Friesland aantoonbare handschriftenproductie, en pas dan ook worden de boeken voorzien van 'zeker eigen decoratie', maar deze is niet typisch. Het onderzoek tot dusver wijst in de richting van veelvuldige import.¹⁴

¹¹ Zie Aafje B. Lem en Lydia S. Wierda, 'De IJsselstreek' en Jos.M.M. Hermans, 'Groningen en Noordoost-Nederland' in: Anne S. Kortweg (ed.), *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw*. (Tentoonstelling Rijksmuseum Meermanno-Westreintianum, Den Haag), Zutphen, 1992, resp. 130-139 en 140-153.

¹² Universiteitsbibliotheek Groningen. Hs. 404. Zie o.m. H. Brugmans, *Catalogus codicum manu scriptorum Universitatis Groninganae bibliothecae*. Groningen, 1898, 230-231. De meest recente studie terzake is Erika Langbroek, 'Condensa atque tenebrosa: die althriesische Psalmen: Neulesung und Rekonstruktion (UB Groningen 404)', in: Rolf H. Bremmer Jr. Geart van der Meer & Oebele Vries (eds.), *Aspects of Old Frisian philology*. Amsterdam, 1990 (= Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik, 31), 255-284.

¹³ Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek van Friesland, 688 Hs. De codex is mogelijk in zuidelijke streken ontstaan (gelet op de vormtaal van de decoratie); in de vijftiende eeuw was de codex in gebruik bij de familie Siorda uit Oostermijkerk. Vgl. Gumbert, 'The Dutch' (noot 11), 14-15; Hermans, 'Wat lezen' (noot 3), 13; Vries, 'Naar ploeg' (noot 8), 15.

¹⁴ Overduidelijk zijn o.m. de betrekkingen tussen Friesland, Groningen en de IJsselstreek. Daarover zullen binnen afzienbare tijd afzonderlijke publikaties het licht zien, t.w. in de congresbundels van het Arbeitsgespräch 'Buchkultur in einem Land ohne Grenzen' (Wolfenbüttel, 1992) en 'Laienklütüre und Buchmarkt im späten Mittelalter' (Münster, 1994), beide in voorbereiding.

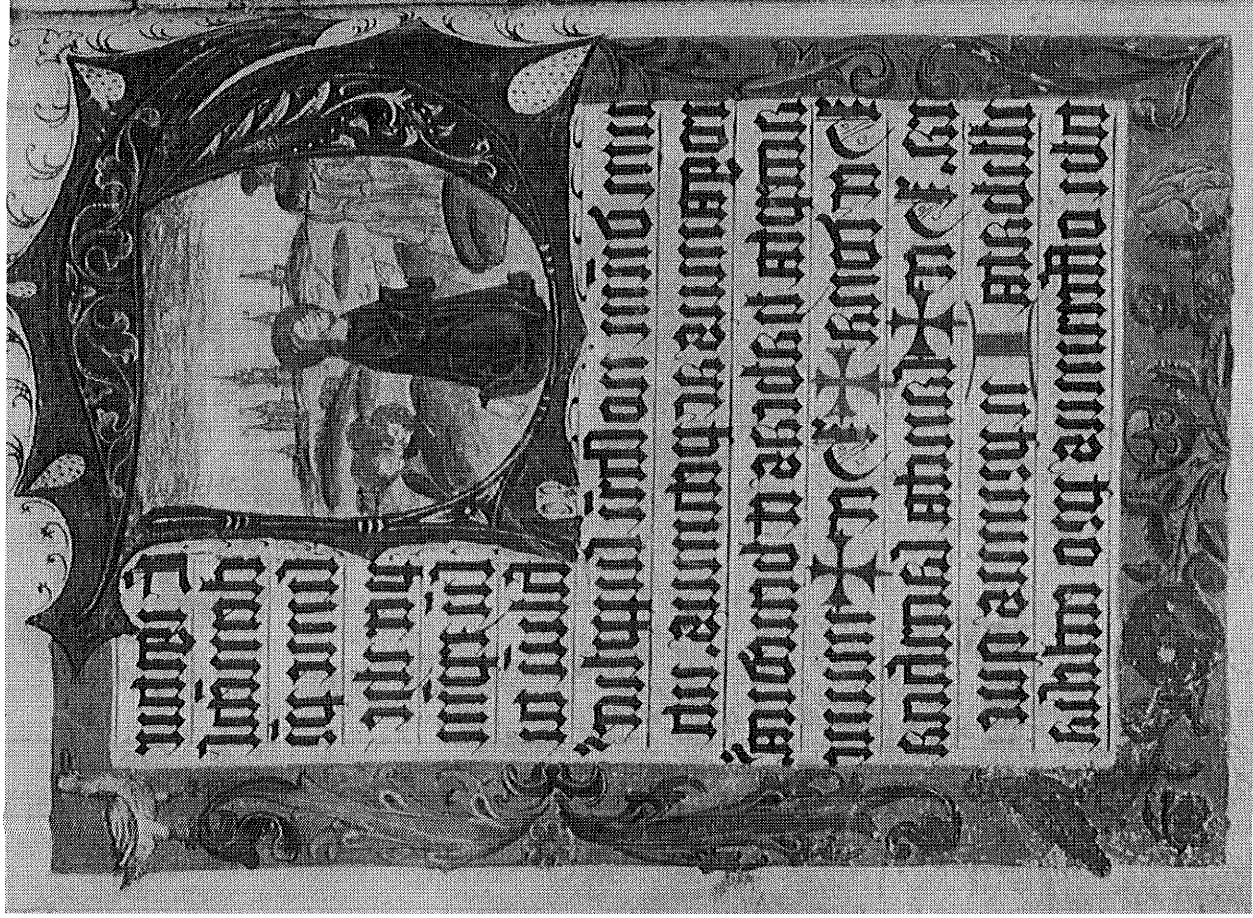

Foto 1: Missaal van Aegidius van Wachtendonck, kanunnik in Thabor (bij Sneek). Groningen, UB, Hs. 27, fol 48r.

Hier kan volstaan worden met het noemen van enkele voorbeelden. Een van de weinige kloosters waar gedocumenteerd boekproductie plaats vond, is het klooster Thabor (bij Tirns, bij Sneek). Uit het bezit van een van de bewoners, Aegidius van Wachendonk, is een band bewaard met daarin een deels handgeschreven en deels gedrukt missaal.¹⁵ Beide onderdelen zijn evenwel geïmpor-teerd in Friesland. Van dezelfde man is ook een getijdenboek bekend, maar ook dat ontstond niet in zijn eigen klooster.¹⁶ Ook in particulier (veelal patricisch of adellijk) bezit treffen we diverse manuscripten aan die van elders waren in-gevoerd, maar in zulke gevallen was ook niet te verwachten dat men zich zelf aan het schrijven en verluchten zou zetten. Toch zijn ook wel enkele (klooster-) producten uit de streek zelf bekend, zoals uit het Barraconvent te Bergum, waar een gebeden- en getijdenboek geproduceerd werd dat vrijwel onmiddellijk naar Zwolle verhuisd is.¹⁷

Deze constatering van interregionale contacten brengt ons bij een probleem waarover recent voortreffelijk gepubliceerd is: leverde de taal van met name de-votionalia geen probleem op voor gebruikers uit enerzijds Fries en anderzijds Nederlands sprekend gebied?¹⁸ Voor de Groninger Ommelanden bleek in de loop van de zestiende eeuw het Oudfries van het (toen geldende) 'Freeska

¹⁵ Groningen, Universiteitsbibliotheek, Hs. 27. Zie R. Steensma, *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften. Een inleiding en inventarisatie*. Leeuwarden, 1970, resp. besproken als nrs iii en iv, pp. 224-226 en 226-227. Johannes Bechoffen, *Quadruplex missalis expositio* verscheen op 1 september 1505 bij Michael Furter te Bazel.

¹⁶ Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek 690 Hs. Het werd - te oordelen naar de decora-tie - hoogstwaarschijnlijk geproduceerd te Arnhem. Zie Jos.M.M. Hermans, 'Klaas van der Hoek en Lydia S. Wierda, *Gebeden- en getijdenboeken en andere devote handschriften in de Provinciale Bibliotheek van Friesland*. Leeuwarden, 1987, nr 7, pp. 27-29.

¹⁷ Vgl. Hermans, 'Wat lazen' (noot 3), 15; Vries, 'Van ploeg' (noot 8), 15. Uit Bergum stammen Brussel, Koninklijke Bthliotheek Albert 1, Hs. 12078 (gedateerd 1496) en Brugge, Stedelijke Bthliotheek, Hs. 558 (vgl. Anton G. Weiler & Noël Geirnaert, *Monasticon Windeshemense III Niederlande*. Brussel, 1980, 150. Het eerstgenoemde handschrift bevat de Zwolse eigendomsmerken.

¹⁸ Voor een zeer uitgebreide behandeling van het probleem zie: Vries 'Van ploeg' (noot 8). Voor de taalvorm die in de Oostelijke Nederlanden en in het aangrenzende Duitse gebied gebezigd werd, is wel de term 'Ijsselländisch' voorgesteld (zie Robert Peters, in de uitgave van het Arbeitsgespräch in Wolfenbüttel, zie noot 14).

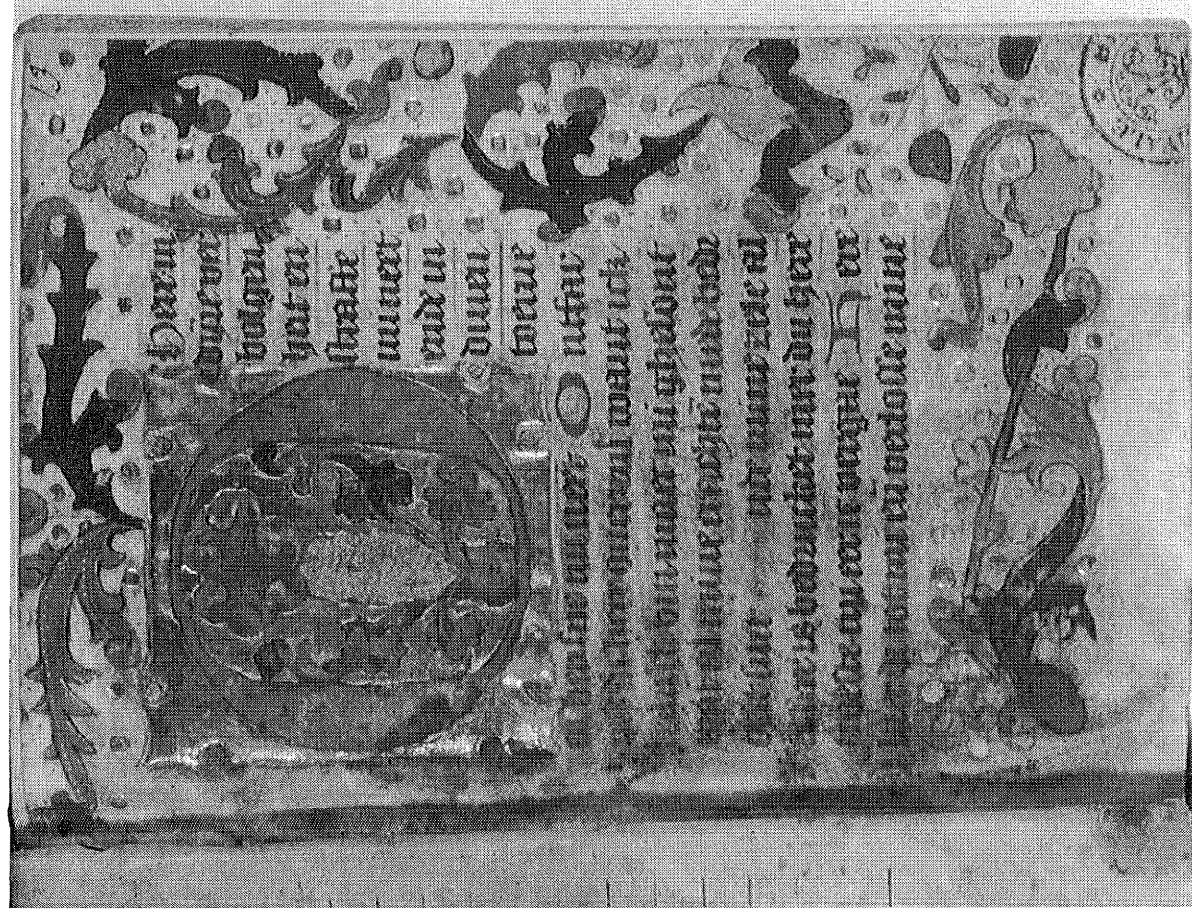

Foto 2: Getijdenboek, in 1496 te Bergum geschreven door frater Arnoldus, maar spoedig nadien in Zwols bezit. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, Hs. 12078, fol 13r.

Landriucht' een hinderpaal en moest men overgaan tot vertalingen.¹⁹ Nadere beschouwing van de bewaard gebleven boeken in devotionele sfeer leert dat er ook in Westerlauwers Friesland vrijwel steeds Middelnederlands gebruikt werd, al dan niet oostelijk getint. Nu was uiteraard de getijdenvertaling van Geert Groote de meest gangbare, en daarmee is al een relatie naar 's mans vaderstad Deventer te leggen. Bedacht moet worden dat een deel van de Friese kloosterpopulatie van elders afkomstig was, al zal dat niet op zo'n grote schaal geweest zijn als soms gesuggereerd.²⁰

Juist voor dit soort aspecten van de Friese cultuur is het onderzoek van wat bewaard is, wezenlijk. De vermeldingen van diverse gebedenboeken zeggen weinig of niets over de herkomst noch over de taal, laat staan het dialect. Zoals we nog zullen zien, wordt bij redelijk wat boeken genoteerd dat ze in het 'duijtsch' zijn, waarbij de context de enige mogelijkheid is om diets te maken wat we daaronder in het specifieke geval moeten verstaan. Het zijn juist de gebruikssporen en bezittersaantekeningen in bewaard gebleven handschriften die de zaak wezenlijk verduidelijken en bij voorbeeld aantonen dat zowel in Friesland als Groningen, vaak in bezit van niet-kloosterlijke milieus, boeken uit b. v. Zwolle en de IJsselstreek gebruikt werden.²¹ Daarmee biedt het boekhistorisch onderzoek een fundamentele bijdrage aan de beantwoording van een cultuurhistorische vraag naar taalgebruik en culturele mobiliteit in de regio.

Schrijven en drukken in de Friese landen

Opmerkelijk voor de streek is dat de handschriftproductie nog lang, tot in de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw, doorgaat.²² De selectie van de afgeschreven teksten ligt voor de hand. Het betreft voor een groot deel juridica, waarbij met name gedacht moet worden aan de vele tientallen exemplaren van

¹⁹ H.D. Meijering, 'De tael fan de Ommelanner Rjochtsbânskriften', in: *Philologia Frisica anno 1975*, Leeuwarden/Ljouwert, 1975, 14-31.

²⁰ J.J. Wolfjier, *Friesland in Hervormingstijd*, 67 stelt zelfs dat *het merendeel* van de kloosterlingen uit andere streken kwam. Zie evenwel Vries, 'Van ploeg' (noot 8), 145-147.

²¹ Een aantal van dergelijke handschriften behoren bij de zgn. 'Agnietenbergse' handschriften (in feite afkomstig uit Zwolle), waarover Lydia Wierda binnenkort hoopt te promoveren. Kortheidshalve verwijs ik naar haar proefschrift: *De Agnietenberg ontmaskerd. Studie van een groep laatmiddeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (promotie RU Groningen; handelseditie: Zwolle (Wanders), 1994).

²² Uiteraard beperk ik de aandacht hier tot de boekproductie; oorkonden en ander archiefmateriaal laat ik om redenen van formele aard buiten beschouwing.

de land- en zijlrechten waarvoor te weinig 'algemene' markt is en die vaak een van geval tot geval wisselende inhoud bevatten. Dat geldt voor Friesland, dat geldt ook voor de Ommelanden en - in mindere mate - voor Oostfriesland.²³ Ook stadsboeken zijn langdurig in handschrift vermenigvuldigd. Daarnaast werden liturgica voor kleine kring geproduceerd, zoals een vertaling 'in het duytisch' van het *liber ordinarius* voor de premonstratenserinnen van Betlehem bij Áldtsjerk of dat voor de cistercienserinnen van Sion te Nijewier²⁴ of een in het Latijn gesteld *rituale* voor Laatste Oliesel en begrafenis, in 1563 op perkament geschreven voor de Norbertijnenabdij te Lidlum.²⁵

Vanaf de jaren zeventig van de vijftiende eeuw zijn aantoonbaar ook gedrukte werken voorhanden,²⁶ maar er was kennelijk te weinig draagvlak voor een drukker om zich hier te vestigen. Wel is er de - nog steeds in nevelen gehulde - zgn. Freeska Landriucht Drukkerij die ca 1484-1493 ergens benoorden Zwolle, wellicht in Berlikum, maar mogelijk ook te Kampen of zelfs Antwerpen, een aantal boeken produceerde die geen van alle gedateerd of gelocaliseerd zijn.²⁷ Interessant is daarbij dat naast het naamegevende, strikt regionaal bruikbare Friese landrecht, vier algemeen verkoopbare uitgaven verschenen, waarvan drie in

²³ Zie Johanneke Krolis-Sytsema, 'De Ommelander rechtshandschriften: invloed van een incunabel op een handschriftencorpus' en Jos.M.M. Hermans, 'Laatmiddeleeuwse boekcultuur in het Noorden: zoeken en vinden', in: Jos.M.M. Hermans & Klaas van der Hoek (eds.), *Boeken in de late middeleeuwen. Verslag van de Groningse codicologendagen 1992*. (Boekhistorische reeks, 1). Groningen, 1994, 83-92 en 221-228.

²⁴ Resp. Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek, 687 Hs., gedateerd 1566 en Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA xxxiv, gedateerd 1561, beide geschreven door Augustinus Hendrikszoen uit Leeuwarden, een professionele schrijver die (respectievelijk) zowel de littera hybrida als de littera textualis beheerste (vgl. CMD-NL2 [zie noot 11], nrs 524 en 515) - zie ook 'Wat lezen' (noot 3), p. 10.

²⁵ Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek, Hs. 1192; zie CMD-NL 2, p. 140-141, nr 525, pl. 827.

²⁶ In de streek was al vroeg, soms zelfs eerder dan elders in Nederland, sprake van humanistische activiteiten. Vgl. Hermans, 'Boekcultuur' (noot 23), 223. De vroegst bekende contacten uit deze streken over drukwerk zijn wel gerelateerd aan Rudolf Agricola, zie Jos.M.M. Hermans, 'Rodolphus Agricola and his books, with some remarks on the scriptorium of Selwerd'. in: F. Akkerman & A.J. Vanderjagt (eds.), *Rodolphus Agricola Phrisius, 1444-1485*. Leiden, 1988, 123-135.

²⁷ Zie voor een overzicht nu Krolis-Sytsema, 'De Ommelander' (noot 24), 84-85.

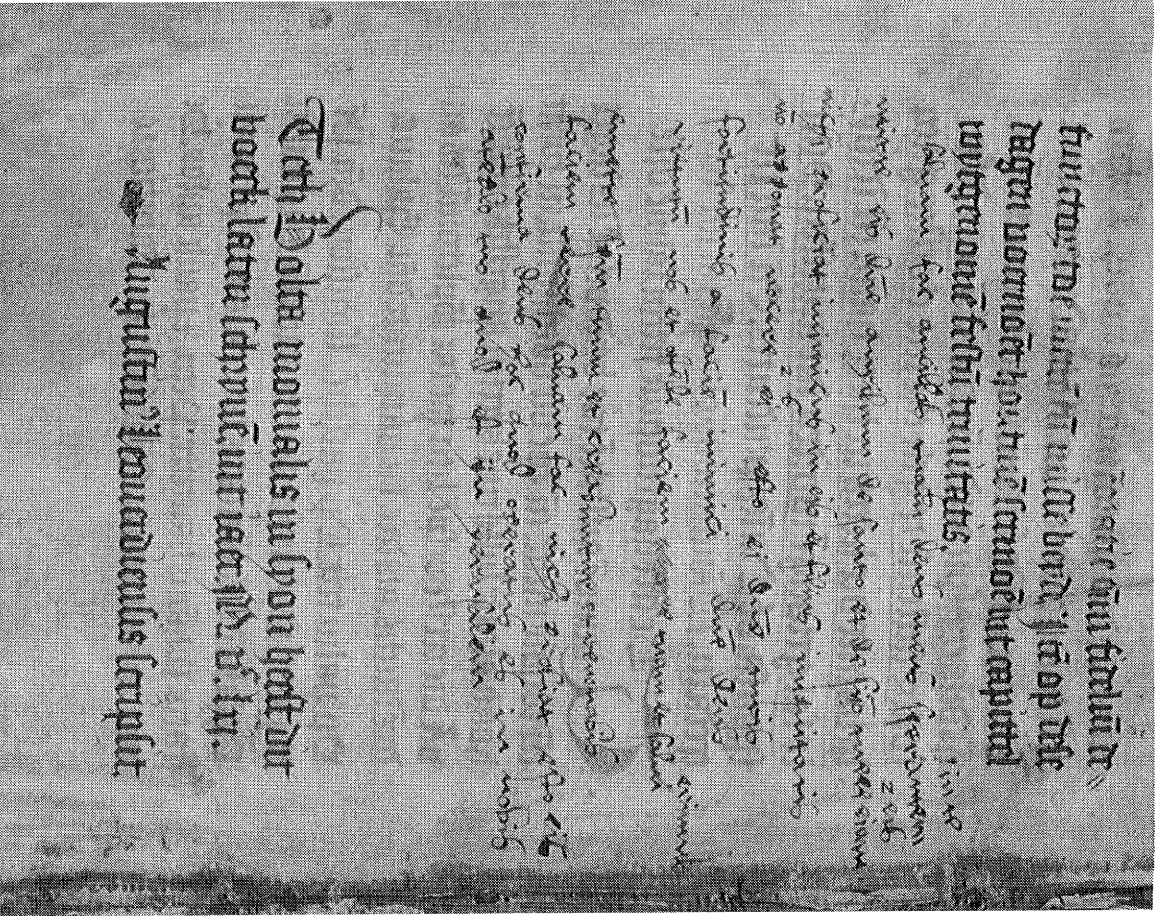

Foto 3: Het laatste blad van het Liber Ordinarius voor de cisterciensersinnen te Nijewier, in 1561 geschreven door Augustinus Hendrikszoen uit Leeuwarden, een professionele kopiist. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, bruikleen Koninklijke Academie, Hs. xxxiv, fol. 129v.

quarto en een in octavo.²⁸ Een vijfde tekst kon voor heel het diocees Utrecht dienen,²⁹ maar dat betekende in de praktijk vrijwel het gehele gebied van het huidige koninkrijk Nederland benoorden de grote rivieren, met uitzondering evenwel van de Groninger Ommelanden, die tot Munster behoorden. Iets meer houvast hebben we bij boekverkoper annex 'uitgever' Tielman of Tielman die in de jaren dertig en veertig van de zestiende eeuw boeken aanbood die hij in Kampen, Den Haag en Antwerpen had laten drukken maar met de expliciete vermelding dat ze te koop waren in Leeuwarden c.q. Groningen.³⁰

De eerste drukkers in de regio vinden we in 1554 te Emden,³¹ gevolgd door Franeker waar in de jaren zestig - zij het geheel anoniem - gedrukt werd,³² pas

²⁸ Het betreft, naast het *Freeska Landriucht* (4°; Ca 1085, IDL 2884), in alfabetische volgorde: 1: (Pseudo-) Bonaventura, *Meditationes vitae Christi (Passio)*; *Oratio de passione*, tezamen met: Aeneas Sylvius Piccolomini, *Carmen in passionem Christi*. (4°; Ca (I) 335, IDL 962, GW 4761); 2: *Casus longi cum casibus brevis Codicum* (8°; IDL 1168, GW 6180 & GW (Nachtrag), 66); 3: Gobius, Johannes, *Quaestiones inter Johannem Gobium et spiritum Guidonis*. (4°; Ca 869, IDL 2018); 4: Vernaker, Johannes, *Quodlibetum*; *De indulgentiis*. (4°; Ca 1726, IDL 4630).

De hier - en hierna - in afkorting geciteerde bibliografische werken zijn: **Ca**: M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*. La Haye, 1874; **Ca (I)**: M.F.A.G. Campbell, *Annales ... 1er Supplément*. La Haye, 1878; **Cop**: W.A. Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum. Part II*. 2 vols. London, 1898-1902; **GW**: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Band 1 vv. Leipzig etc., 1925 vv.; **IDL**: *Incunabula in Dutch libraries: a census of fifteenth-century printed books in Dutch public collections*. Ed. Gerard A. Van Thienen. Vol. I: *Catalogue*. Vol. II: *Indexes and Concordances*. (= *Bibliotheca Bibliographica Neerlandica* XVII 1 en 2 =). Nieuwkoop, 1983.

²⁹ *Statuta provincialia et synodalia diocesis Trajectensis*. (4°, Cop 5624, IDL 4199).

³⁰ Vgl. Hermans, 'Wat lazén' (noot 3), 23, noot 25.

³¹ Paul Valkema Blouw, 'A Haarlem press in Sedan and Emden (1561-9). Part one: Haarlem, Part two: Sedan and Emden', in: *Quaerendo* 19, 1989, 225-250; 253-298. Vgl. Andrew Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the development of Reformed Protestantism*. Oxford, 1992. Illustratief is overigens dat de eerste vier uitgaven (geen bijbels), telkens nadrukkelijk een schuiladres vermeldden: 'ghedruckt buiten Antwerpe', 'ghedruckt bwten ghent', 'Ghedruckt bwten Londen' (bedoeld zal zijn: Louven = Leuven, JH) en 'Gedruct tot Londen' (Pettegree, 253).

³² P. Valkema Blouw, 'Een onbekende doperse drukkerij in Friesland', in: *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 15, 1989, 37-63. Van Pieter Hendricksz. van Campen wordt zelfs gemeld dat hij kans zag 'naast zijn werk als drukker van Hof en Staten, het fonds van de Franeker pers voort te zetten en nog uit te breiden; hij ont-

vanaf 1586, sedert de stichting van de academie (een jaar eerder) en de vestiging van Gillis van den Rade (Aegidius Radaeus), verschenen er met grote regelmaat boeken.³³ In de jaren zeventig wordt voor het eerst gedrukt in Steenwijk en komt ook Harlingen op het toneel - waarover hierna meer.³⁴ Pas in 1597, dus drie jaar na de Reductie van Stad en Lande, vinden we de eerste documentatie over een drukker in Groningen.³⁵ Deze late en deels anonieme drukkersactiviteit heeft overduidelijk te maken met de godsdienstige gezindheid in de strek. Naarmate de eeuw voortschreed won de heterodoxie steeds meer terrein en vandaar dan ook dat er een groeiende vraag was naar wat in officiële ogen 'ketterse boeken' moesten heten. Lutherse en calvinistische werken kwamen veelal van elders, voor een deel uit Emden, maar doopsgezinde publikaties werden ook in deze naar Roomse smaak vrijzinnige stad met strenge plakkaats verboden.³⁶ Vandaar dan ook dat er eigen activiteit ondernomen werd in Franeker, waar - naar men schat - in de jaren zestig een vrij groot contingent Dopersen woonde (1300 personen, waarvan 620 lidmaten).³⁷

Het merendeel der gedrukte boeken was derhalve van meet af aan import. Zelfs de in iedere kerk of kapel en voor elke clericus van enig aanzien noodzakelijke liturgica zoals breviëren en missalen moesten van elders in (of zelfs van buiten) het bisdom Utrecht aangevoerd worden.³⁸ Wanneer een speciale vereening of een uitzonderlijk patrocinium bestond, zoals b.v. van Walfridus en Radfridus die met name in het Ommelanders Bedum vereerd werden, zou een standaard-boek nimmer kunnen volstaan en was een aanvulling met de hand altijd geboden.³⁹ Vandaar dan ook dat men in deze streken, vèr van het machtscentrum van elk van de bisdommen waartoe men voor 1559 behoorde, vermoe-

wikkelde zich zo tot een van de vier of vijf grootste uitgevers in de bevrijde gebieden' (a.w., 62).

³³ J.A. Gruys & C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800: Nederlandse boekdruckers en boekverkopers, met plaatsen en jaren van werkzaamheid*. Nieuwkoop, 1989, 89, p. 237.

³⁴ *Thesaurus* (noot 34), 250 (Harlingen, 1579) en 274 (Steenwijk, 1578); over Harlingen ook Valkema Blouw, 'Onbekende' (noot 32), 61.

³⁵ Vgl. Jos.M.M. Hermans, *Boeken in Groningen voor 1600. Studies rond de librerie van de Sint-Maarten*. Groningen, 1987, 79.

³⁶ Valkema Blouw, 'Onbekende' (noot 32), 60-61.

³⁷ Valkema Blouw, 'Onbekende' (noot 32), 51.

³⁸ Afgezien van de hiervoor genoemde statuten-uitgave van de Freeska Landriucht drukkerij (noot 28). Voor het goede begrip: liturgica komen talloze malen in de lijs-ten voor.

³⁹ Zie R.W.M. van Schaik, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering*. Groningen, 1985.

delijk vrij lang de oude, mogelijk zelfs geschreven missalen en dergelijke is blijven gebruiken. Compleet bewaard gebleven is maar weinig, en bovendien zijn de brokstukken door een gebrek aan vergelijkingsmateriaal soms ook nog fout toegeschreven.⁴⁰

Het zal duidelijk zijn: de gebrekkige kennis van de context maakt voor ons, latere onderzoekers, een zékere interpretatie van losse vermeldingen vrijwel ondoenlijk. De begrijpelijke beknoptheid van testament of inventaris (immers opgesteld op een moment dat het boek in kwestie in ieder geval bekend en meestal zelfs bij de hand was), draagt daar nog aan bij. Mogelijk zullen de talrijke fragmenten die in oude boekbanden werden gebruikt, op den duur, door tijdroevend maar een enkele maal verrassend dankbaar werk, iets meer duidelijkheid geven.⁴¹

Fries, vroom en vrij

Eerder en elders is reeds gewezen op de vrij langdurige trouw van de Friezen aan het centrale kerkelijke leergezag, maar ook had men al vroeg belangstelling voor o.m. Lutherse en Doperse ideeën. Wat reeds eerder voor het Groninger land duidelijk werd uit de bewaard gebleven boeken, was de aantoonbare, meer dan incidentele aanwezigheid in de jaren vijftig van werken van Bullinger en Brenz. Dergelijke, reeds jaar en dag op de index van verboden boeken prijkkende werken bleken zelfs in een Benedictijnenklooster als Rottum

⁴⁰ Zo is het bekende 'missaal van Bolsward' (Bolsward, Oudheidkamer, Hs. B) niet uit Friesland afkomstig maar hoogstwaarschijnlijk uit Bedum (zie Van Schaik, a.w., 64-65). Een bewijs voor langdurig gebruik zou wellicht ontleend mogen worden aan de goed behouden incunabel-editie van het Missaal van het Ommelander plaatsje Leermens, waarin in de tweede helft van de zestiende eeuw (dus nà het concilie van Trente) genealogische aantekeningen werden gemaakt (thans Groningen, Universiteitsbibliotheek, Inc. 137); dit missaal werd overigens aan het begin van deze eeuw nog in de A-kerk te Groningen gelocaliseerd.

⁴¹ Zeer onlangs werd bij de systematische beschrijving van enkele kleinere bibliotheken in Noordduitsland in het Niedersächsisches Staatsarchiv te Oldenburg ook een collectie fragmenten doorgezien. Daarbij trof dr Irene Stahl drie bij elkaar behorende bifolia van een missaal uit de veertiende eeuw (Best. 262-4, Nr 106, 107, bladen 6, 7 en 11). Omdat hierop o.m. het proprium voor Walfridus (22 juni) is opgenomen, plaatste zij het geheel in 'Friesland'. Nader onderzoek is nu geboden. (vgl. Irene Stahl, *Handschriften in Nordwestdeutschland. Aurich - Emden - Oldenburg*. Wiesbaden, 1993, (= *Mittellateinliche handschriften in Niedersachsen. Kurzkatalog*, 3), 226.

voorhanden.⁴² Uit Friese en Groningse archiefsukken is de kennelijk permanente stroom van ketterse publicaties bewijsbaar waartegen de overheden zich al dan niet krachtig te weer stelden.⁴³

Twee mooie voorbeelden uit één bron uit de Friese landen⁴⁴ betreffen het jaar 1550 waaruit overduidelijk blijkt hoe scherp met name tegen de verkoop van 'ketterse boeken' werd opgetreden. In dat jaar werd 'in die craem van fox van eemplen bouckvercoeper ende marie zyn hysvrouw ... een boukken gemaect by martyn Luther' aangetroffen. Wellicht ten overvloede wijs ik op de nadere aanduiding, de 'toenaam', van boekhandelaar Fox: hij kwam kennelijk uit Emden. De 'procureur general' liet de echtelieden opsluiten, en opgetekend werd dat 'die gevangens' ter verdediging aanvoerden 'dat zy Lesen noch schryven konden' en daarom 'nyet en hebben connen geweeten dat in huer craem eenich verhoeden boucken waren'. Het verweer mocht niet baten, uiteraard, getel op de aard van hun handel. Iets later diende de kwestie met Jan Willemszoen vanden Gouwe en zijn vrouw Marie, die in hun mars 'zekere boucken' hadden die 'zy tot campen van een printer aldaer woenende gecoocht hadden, nyet wetende wat die selue inhielden ofte dat die suspect waeren'. Opmerkelijk is in dit geval dat genoteerd werd dat laatstgenoemden het bezit bekend hadden 'buyten pyne ende banden van ysere', dus kennelijk zonder tortuur of gebruik van de pijnbank.

De gegevens in de boekenlijsten verbreden onze inzichten in dezen, hoewel daarbij aangetekend moet worden dat het officiële karakter van b.v. een testament mogelijk een belemmering geweest is voor het vermelden van 'gevaarlijke' boeken. Zo hoeft het niet te verbazen dat pas vrij laat, in de laatste twee decennia van de zestiende eeuw (en dus voor Friesland na de 'bevrijding' van het Spaanse gezag) Calvin en transtalige Bijbels en theologica in Westerlanders Friesland in redelijke quantiteiten opduiken.⁴⁵ Ook lijkt het lang te

⁴² Zie voor details over het boekenbezit van Rotlum paragraaf 2.2.1.6. van de onuitgegeven appendices bij mijn dissertatie (noot 35); de informatie wordt gegeven in de handelsectie (*Boeken in Stad en Lande voor 1600, Studies rond boeken en boekbezit; in voorbereiding*).

⁴³ Hermans, 'Boeken' (noot 35), 163-165, waar o.m. handelaren en marktkooplui, schoolmeesters en heterodoxe geestelijken genoemd worden.

⁴⁴ Beide voorvallen zijn opgetekend voor het Hof van Friesland (Leeuwarden, Rijksarchief Friesland, Criminiele Sententieboek II 2, fol. 152r en v).

⁴⁵ In het vervolg van het artikel zal veelvuldig verwezen naar de verschillende boekenlijsten. Bij Breuker 'Boekbezit' (noot 3) is uiteengezet hoe alle lijsten een code hebben gekregen, bestaande uit het jaar van het betreffende stuk (vier posities), gevolgd door een punt, het volgnummer van het stuk in het betreffende jaar, weer een

duren zlvorens exemplaren van de 'Byencorff der H. Roomsche kercke' van Marnix van Sint Aldengonde werden aangetroffen. Dit sterk satirische calvinistische propagandageschrift werd min of meer in de streek geschreven; Marnix bewerkte de tekst na zijn vlucht (in 1567) op de Lütetsburg bij het Oostfriesse Noorden. Het werk verscheen zonder vermelding van plaats en jaar maar de voorrede is gedateerd in januari 1569,⁴⁶ de eerste - mij bekende - vermelding ervan in Oostfriesland is van 27 januari 1571, in Westerlauwers Friesland is aanwezigheid pas gedocumenteerd in 1599.⁴⁷ Toch zijn er eerdere aanzetten voor protestantse gezindheid. Zo staan - in een collectie met veel 'duitsche' werken - titels als 'Institutiones clauini (sic!) in duijts', 'een cleijn bueck in hoech duijts hietende confessie' en 'een bueck in duijts van dat recht cristen geloeue'.⁴⁸ Of, maar uit latere bron, vermeldingen van b.v. Melanchtons 'dialectica'⁴⁹ en van een expliciet als Duits omschreven folio-uitgave uit 1561 van de 'Doctrina Christiana' van dezelfde auteur.⁵⁰

punt en tenslotte het volgnummer van de betreffende boektitel in de lijst. Daarmee krijgt iedere boekvermelding een uniek nummer. Waar dit nummer nog niet vastgesteld is - m.n. bij zeer lange, vaak gecompliceerde lijsten, wordt anderszins een eenduidige indicatie gegeven (hierna betreft het de lijsten 1585.03, 1561.01 en 1599.12). Ik zie af van uitgebreide annotatie van bezitters of titels -- dat volgt in het in noot 3 aangekondigde boek.

⁴⁶ G.J. Sterck, *Bronnen en samenstelling van Marnix's Biëncorff der H. Roomsche Kercke*. Leuven 1952 (= Werken Koninklijke Vlaamse Academie, Reeks VI, nr 69).
⁴⁷ In de *Rechnungsbücher* van de Klunderburg te Emden (Staatsarchiv Aurich, Dep. IV, Msc. IX, nr 5 b), gedeeltelijk uitgegeven door Johannes C. Stracke: 'Das Leben auf der Klunderburg in Emden im 16. Jahrhundert', In: *Res Frisicae. Beiträge zur ostfriesischen Verfassung-, Sozial- und Kulturgeschichte. Herausgegeben vom Kollegium der Ostfriesischen Landschaft*. Aurich/Leer, 1978, 172-177. De passus luidt volledig: 'Item ein Boeck, genant die Byenkorff, so die Jungfferen hebben wollen' (a.w., 173).

De oudste bezitter in Friesland was - voor zover nu bekend - Richard Andries (vermeldt: 1599.01.11).

⁴⁸ 1562.03, de titels 3, 4 en 33 (collectie M. Jan Heyn zn).
⁴⁹ 1569.02.35.

⁵⁰ 'Corpus Doctrinae Christianae per philippum Melanctonem op Duits gedruckt A°. 1561 in swart leer gebonden', 1590.01.07. Bij wijze van voorbeeld voor een identificatie: dit werk is gelet op de expliciete vermelding in de categorie 'boeken in folio gebonden' vrijwel zeker te identificeren met *Corpus doctrinae Christianae. Dat ys, De gantze Summa der rechten waren Christliken Lere*, in folio, in 1561 uitgegeven bij H. Krafft te Wittenberg (vgl. het exemplaar in Londen, British Library).

In de jaren rond de oprichting van de nieuwe bisdommen in Leeuwarden en Groningen, grofweg omstreeks 1560, kon men ook publiek en wat strijdbarder voor heterodoxe ideeën uitkomen. Gedacht kan worden aan Stephanus Sylvius, de zeer geleerde pastoor van de Oudehove in Leeuwarden, die publiek twijfelde aan de leer van de transsubstantiatie, het bestaan ontkende van het vagevuur en tegen het aanroepen van heiligen was. Hoewel hij in de laatste tijd al vrijgesteld was van het bedienen van de mis, werd hij pas door ingrijpen van inquisiteur Wilhelmus Lindanus uit zijn ambt gezet en moest hij in 1559 met vrouw en (41) zonen uitwijken (naar Groningen, overigens, waar hij tot pastoor van de Martirkerk benoemd werd; spoedig nadien, in maart 1561, overleed hij reeds, zodat de stad Groningen voor de kosten van begrafenissen, weduwe en kinderen opdraaide).⁵¹ Hier hoeft niet gewezen te worden op hageprekers in Helpman bij Groningen en de in deze streken buitengewoon gematigd verlopen beeldenstorm in 1566. Naast deze protestantiserende tendenzen bleven anderzijds ook 'katholieke' devotionalia in tel, zoals b.v. een 'Lekenspiegel',⁵² of - in één collectie - een exemplaar (wellicht twee) van de Catechismus van de strijdbare apologet Petrus Canisius s.j. of de 'evergreen' van Thomas van Kempen, 'De imitative Christi'.⁵³

Wanneer we de Friese boekenlijsten nalopen zijn de vele Bijbels en Bijbeldelen in het Nederlands opmerkelijk.⁵⁴ Dat er ook talrijke Latijnse bijbels waren, zal niet verbazen, maar op enkele interessante gevallen ga ik hierna nader in.

Reeds in de zestiende eeuw was de zgn. *Liesveldbijbel* een begrip. Deze uitgave ontleende haar naam aan de Antwerpse uitgever Jacob van Liesveldt, die

3908,h.9; zie: *Short-Title Catalogue of Books printed in the German-Speaking Countries and other German Books printed in other Countries, from 1455 to 1600, now in the British Museum*, London, 1962, p. 610).

⁵¹ Zie voor details paragraaf 2.1.96. van de onuitgegeven appendices bij mijn dissertatie (vgl. noot 42).

⁵² 1559,03,04.

⁵³ Resp. 1589,06,45, 50 en 51: 'Doctrinae Christianae Summa Petri Canisii', 'De imitando Christo Thomas Kempijsius' en 'Cathechesis'.

De drievoudige catechismus wordt als een van de belangrijkste werken van Canisius beschouwd: de grote, voor ontwikkelden: 'Summa doctrinae christianae' (1555); de kleine voor gymnasiasten: 'Catechismus parvus catholicorum' (1558); de kleinste voor kinderen en het gelovige volk. Welke met 1589,06,51 werd bedoeld is onduidelijk.

⁵⁴ Hier zal geheel niet ingegaan worden op alle pre-moderne vertalingen in het Nederlands, Neder- en Hoogduits alsook het Fries (voor deze laatste vgl. noot 12).

een reeks van uitgaven van bijbels op zijn naam had staan. Zo publiceerde hij in de jaren 1522-1523, als reactie op de eerste reformatorisch georiënteerde uitgave van het evangelie van Mathaeus:⁵⁵ alle vier de evangeliën plus de brieven van Paulus, in een tekstredactie van bestaande middeleeuwse vertalingen. Ongeveer terzelfder tijd verscheen de eerste Nederlandse bewerking van Luthers bijbel, te Amsterdam, bij Doen Pietersoen en bij Adriaen van Bergen in Antwerpen; de tekst werd talloze malen herdrukt -- ondanks de plakkatens. De gewezen Utrechtse schoolrector Hinne Rode bouwde hierop voort zodat Albert Paffraet deze tekst in 1525 te Deventer kon laten verschijnen. In datzelfde jaar verscheen in Antwerpen de eerste uitgave van Luthers Oude Testament. Ook deze versie werd vele malen herdrukt, waarmee in feite volledig reformatorische bijbels in de handel waren en bleven. Met name de uitgave in 1542 van de echte, naamgevende 'Liesveldtbijbel' heeft de uitgever (letterlijk) de kop gekost.

In de Friese boekenlijsten vinden we deze uitgaven meer dan incidenteel. Wèl is mogelijk nog relevant dat het vrijwel steeds om aantekeningen gaat die vrij laat in de eeuw zijn gemaakt. Enkele malen, zoals in de lijst van Nicolaes Cleuting (1586) is zelfs expliciet sprake van 'Een Duytsche op Neederlandtsche spraeck Lysfelder bybel'.⁵⁶ Algemener zijn aanduidingen als 'een lysfels bybel'⁵⁷ of 'Biblia Jacobj liesfels'.⁵⁸ Een bijzonder fraai exemplaar was voorhanden in 1599, waarvan met nadruk wordt gemeld 'met figuren ende caerten'.⁵⁹ Deze tekst werd zelfs zozeer een begrip dat men hem kennelijk als een soortaanuiding kon hanteren en inderdaad werd de tekst herhaaldelijk nagedrukt. Bij de nalatenschap van de weduwe Neel Eijsses, weduwe van Willem Janszoon, bevond zich in 1593 'Een lysfeltsche bijbel te Embden gedruckt'⁶⁰ en in een verkoping in 1596 bracht 'Een Liesveeltze Biebel gedruet t'Rotterdam' 3 gulden en 15 stuiver op.⁶¹

⁵⁵ Amsterdam, bij Doen Pietersoen, 1522, overigens door Joh. Pelt OFM, op basis van Erasmus' (Latijnse) uitgave van het Nieuwe Testament (NK 369). Vgl. voor vele details van hetgeen hierna volgt: Wouter Nijhoff & M.E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*. Den Haag, 1923-1971 (met daarin telkens diverse aanvullingen op eerdere uitgaven).

⁵⁶ 1586.04.06.

⁵⁷ 1594.02.01.

⁵⁸ 1597.04.01, 1597.14.01, 1598.07.07 en 1599.01.01.

⁵⁹ 1599.10.01.

⁶⁰ 1593.04.01.

⁶¹ 1596.08.01.

Een vergelijkbare faam genoot de zgn. *Biestkensbijbel*, waarover Valkema Blouw uitgebreid gepubliceerd heeft.⁶² Traditioneel werden deze uitgaven - want ook hier betreft het enkele opeenvolgende edities - toegeschreven aan (o.m.) Jan Geheylart of Gaillhart te Emden, die ze deed verschijnen in 1558 en 1560 (resp. zonder plaats en met vermelding van Emden); laatstgenoemde was de eerste complete bijbel met versindeling, waardoor verwijzingen een stuk gemakkelijker werden. Een volgende uitgave verscheen in 1563 (ditmaal in een kleine cursief), gevolgd door een in 1564. De tekst ging in dit geval terug op een Maagdenburgse bijbel van Michael Lotter (en dus een Luther-bijbel in Noorduits dialect). De versie viel zeer in de smaak bij Doopsgezinden, o.m. door het register dat b.v. uitgebreide verwijzingen geeft bij 'doop', 'ban' en 'eet'. Bovendien was deze laatste uitgave door het gebruik van een kleinere letter in quarto geproduceerd en daarmee werd het mogelijk om een bijbel tegen een lagere prijs op de markt te brengen dan het geval was bij uitgevers die aan het gebruikelijke folio-formaat vasthielden.⁶³

De uitgave-geschiedenis blijkt bij nadere analyse beduidend ingewikkelder dan aangenomen. De editie van 1560 verscheen helemaal niet te Emden, maar te Groessen bij Zevenaar⁶⁴ en bij de uitgave van 1564 blijkt de Officina Plantiniana betrokken.⁶⁵ De eerste en derde herdruk geven de naam van Nicolaes Biestkens als drukker, de tweede noemt Lenaert der Kinderen, die evenwel in dienst van Plantijn blijkt te hebben gestaan.⁶⁶ De tekst is bovendien enkele malen zonder plaats en jaar verschenen, totdat in 1579 een eerste 'bovengrondse' uitgave uitkomt te Harlingen, gevolgd door talloze hernuigaven (de laatste 1721).⁶⁷

Bekijken we ook hier de vermeldingen in de lijsten dan is, gelet op het voorafgaande, 'Een Cleene Biebel met Latijne letters bij Leenert der Kindren t'Embden gedruct'⁶⁸ zonder twijfel te identificeren met de uitgave uit 1563,

⁶² Zie noot 31 en Paul Valkema Blouw, 'Nicolaes Biestkens van Diest, in duplo, 1558-83', in: Ton Croiset van Uchelen, Koert van der Horst & Günther Schilder (eds.), *Theatrum orbis librorum. Liber Amnicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday*. Utrecht, 1989, 310-331.

⁶³ Valkema Blouw, 'Onbekende' (noot 32), 38-39.

⁶⁴ Valkema Blouw, 'Biestkens' (noot 62), 324, nr 7.

⁶⁵ Valkema Blouw, 'Onbekende' (noot 32), 38-39.

⁶⁶ P. Valkema Blouw, 'The secret background of Lenaert der Kinderen's activities, 1562-7', in: *Quaerendo* 17, 1987, 83-127, m.n. 111 en volgende.

⁶⁷ Zie voor de geschiedenis van de Biestkensbijbel: C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*. Leiden, 1937, 216 e.v.

⁶⁸ 1596.08.03.

waarvoor immers niet de - gangbare - gothische letters waren gebruikt. Minder eenvoudig staat het met 'T nye testament Nicolaj Byestkens',⁶⁹ dat met diverse uitgaven gecombineerd kan worden.⁷⁰

Maar er verschenen meer bijbeluitgaven in Emden, of preciezer: ze werden althans onder die noemer in de wereld gebracht. De calvinisten wilden een vertaling naar de grondtalen. De Zwingli-bijbel-vertaling van Steven Mierdman en Jan Gheylliaert (Emden, 1556) voldeed daar niet aan. Een nieuwe vertaling werd opgezet voor het Nieuwe Testament, rechtstreeks uit het Grieks, door Jan Utenhove. Deze uitgeweken Vlaming bezigde een zo merkwaardige taal dat de uitgave (Emden, 1556) geen succes werd. Een gelukkiger lot was de vertaling door Johannes Dytkinus beschoren, verschenen in Emden in 1559. Gecombineerd met Luthers Oude Testament door Utenhoves vriend Godfried van Wingen, beschikte men over een complete bijbel in de vorm van de zogenaamde *deux-aes-bijbel* (naar een aan Luther ontleende kanteekening). Van deze tekst verscheen een clandestiene nadruk in 1568.⁷¹ Wellicht wordt daarop bedoeld met 'een nederduytsche Bybel gedruckt in folio bij Willem Gaillert anno 1568. synde beslagen'.⁷²

Zoveel zal duidelijk zijn: zowel bibliografisch als bijbel-historisch is nog heel wat uit te zoeken, voordat we een duidelijk zicht hebben op de verschillende varianten die in de Friese landen werkelijk gecirculeerd hebben.

Boeken ter lering

Zoals al eerder gezegd, was er een geweldig groot bezit aan juridische werken. Al vrij vroeg beschikte men over teksten van romeins en canoniek recht, en daarvan zijn dan ook vele voorbeelden in boekenlijsten bewaard. Omdat dit terrein reeds goed bestudeerd is, o.m. door Gerbenzon en Feenstra,⁷³ bepaal ik me hier tot andere gebieden. Geschiedenis genoot, het blijkt zowel uit wat be waard bleef als wat we uit de boekenlijsten kennen, kennelijk een permanente belangstelling. De invalshoek kon velerlei zijn, regionaal, kerk- of Bijbelse ge-

⁶⁹ 1597.14.03, 1598.05.01, 1600.10.16 - laatstgenoemde uitgave in 16°.

⁷⁰ Mogelijke dezelfde uitgave als hiervoor genoemd, wellicht ook een van de twee uitgaven uit Groessen 1559. Vgl. Valkema Blouw, 'Onbekende' (noot 32), 41 (1563); 'Biestkens' (noot 63), 323, nrs 5a en 5b (1559), 325 noten 4 en 5 maar er zijn meer opties.

⁷¹ Vgl. Valkema Blouw, 'Lenaert' (noot 66), 123, 'Onbekende' (noot 32), 43.

⁷² 1600.10.01.

⁷³ Voor een fundamentele bijdrage van laatstgenoemde vgl. noot 5.

schiedenis, aanvankelijk veelal in het Latijn, maar naarmate de zestiende eeuw voortschreed ook wel regelmatig in het Frans (de vermeldingen zijn vooral van na 1585).⁷⁴

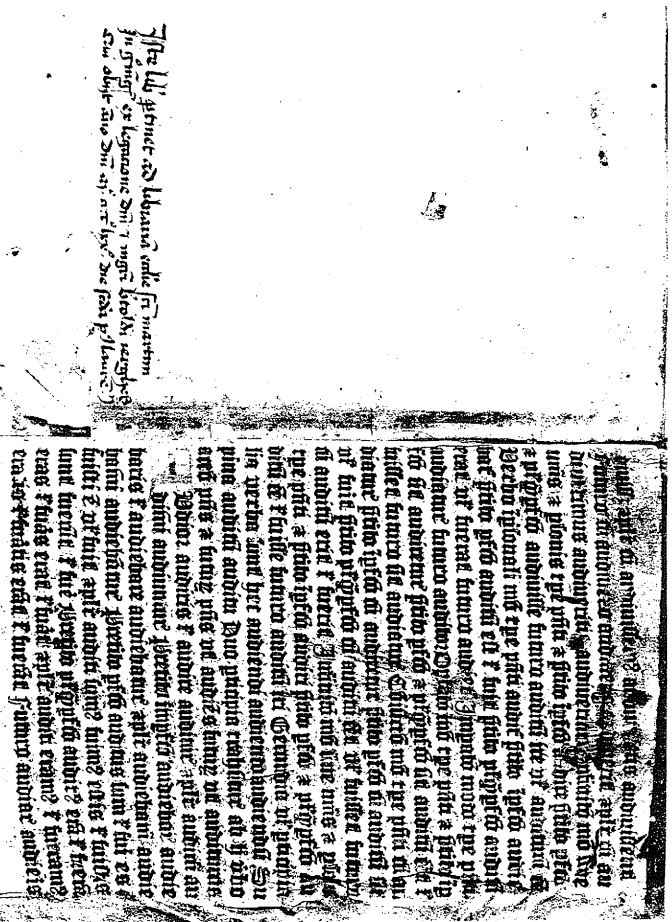

Foto 4: Laatste blad met eigendomsmerk van de Martinikerk te Groningen en als achterdeckblad een blad uit de schoolgrammatica van Donatus (gedrukt ca. 1470). Groningen, UB, Hs. 162.

⁷⁴ Van de vermelding van details wordt hier afgezien.

Anders is het gesteld met schoolteksten, die - zoals we uit de drukgeschiedenis weten - ook uit de regio, uit b.v. Zwolle of Deventer, betrokken konden worden. Er zijn inderdaad wel enkele exemplaren over, maar zoals te verwachten zijn de scholieren niet zachtzinnig met de leermiddelen omgesprongen. Behouden bleven derhalve wel wat fragmenten, zoals van een proto-typografische uitgave van de grammatica van Aelius Donatus (ca. 1470),⁷⁵ maar verder moet volstaan worden met vermeldingen. Daaruit blijkt dat leerboeken en naslagwerken betrokken werden uit bijna alle daarvoor in aanmerking komende drukersplaatsen: in de Zuidelijke Nederlanden, de grote Duitse en Franse steden, en klassieke teksten deels uit Italië. In de laatste decennia van de zestiende eeuw blijken diverse klassieke teksten in vertaling aanwezig zoals 'een boek in groete formaet ende genoempt Titus Livius in duytschen tale'⁷⁶ maar ook wel 'Titus Livius in tribus voluminibus, Gallicè'.⁷⁷ Homerus was zeker bekend zoals af te leiden is uit de vermelding van 'D' eerste twaleff boecken Odissei'.⁷⁸ Plutarchus kende - in verhouding - zelfs enige populariteit, want zowel een fraai exemplaar van de 'Vitae' als van de 'Moralia' waren in een zwijnsleren band gevat -- hegeen niet lijkt te wijzen op bindwerk uit deze regio.⁷⁹ Voor serieuzere studie dienden humanistische teksten, waaronder uiteraard heel veel Erasmus, maar ook wel Valla en Budaeus, of meer regionaal de Groninger Rudolf Agricola (1444-1485); zelfs de uitgave van de verzamelde werken van de Groningse gymnasiarch Regnerus Praedinius (overleden in 1559, verschenen te Basel, in 1563) was niet alleen in Groningen maar ook, en zelfs in enkele

⁷⁵ Thans bewaard als dekladen in Groningen, Universiteitsbibliotheek, Hs. 162. Zie Jos.M.M. Hermans, 'Notes on some Donats of fourteen, fifteen and sixteen leaves of twenty-seven lines, printed in the Saliceto fount. Some observations on Text and Construction in the light of recently discovered Donat fragments in Groningen, resembling GW 8775 and 8777', in: *Quaerendo* 8, 1978, 75-99.

⁷⁶ 1559.02.02.

⁷⁷ 1591.11.57.

⁷⁸ 1585.03. (voorlopig gespecificeerd: p. 464, r. 10).

⁷⁹ Bernardus Roorda bezat o.m. 'Vitæ plutarchi in francois, in wit swijne leer gebonden' en 'Moralia plutarchi in francois translateert in wit swyne leer' (1590.01.2 en 3). Een jaar later vinden we bij Mr Jan Montzema 'plutarchi vitæ de viris illustribus, Gallicè' (1591.11.46).

Varkenleren bandbekleding wijst overigens op bindwerk uit de Duitse landen; wellicht zijn de betreffende boeken kant en klaar aangekocht?

exemplaren, in Friesland voorhanden.⁸⁰ Dit lijkt geheel aan te sluiten bij wat we uit latere tijd weten.⁸¹

De 'Encyclopaediae seu Orbis disciplinarum epistemor' waarvan in in 1586 sprake was,⁸² heeft ongetwijfeld als naslagwerk gediend, waarbij in dit geval opgemerkt moet worden dat deze vermelding stamt van een verkoping van een weggelopen monnik uit Klaarkamp, zodat we hier wellicht te maken hebben met vervreemd kloostergoed. De aanwezigheid in dezelfde lijst van diverse werken van o.m. Luther, Calvijn en Bullinger bevestigt die indruk niet zonder meer.⁸³

Belangstelling voor de omgeving, maar ook voor verre volken en streken is evenzeer aantoonbaar, onder meer in de vorm van boeken over zeevaart,⁸⁴ evenals klassiekers uit de geschiedenis van de geografie als Ptolomaeus. Ook een contemporaine 'descriptie en kaart van Brabant'⁸⁵ is in trek of 'een Oosters boeck van vreemde landen ende Insulen'.⁸⁶ Vervant is de belangstelling voor landmeetkunde, zoals blijkt uit 'een boeck gehehen de Lantwijnenge, gemaect bij Meester Kaerle Steffens ende Meester Jan Lebaut, beide doctoren inde medicinen'.⁸⁷ Daarmee komen we in de sfeer van de echte gebruiksboeken, zoals 'een cleyen boeken van maten ende gewichten',⁸⁸ een 'muntboek' en 'dry valutatieboeken',⁸⁹ werken over de tijdrekkenkunde, en wellicht

⁸⁰ Een exemplaar van de 'Opera Praediii' bevond zich in de grote verzameling van Dr Hessel Aijmsa (1592.07.127). Een ander werd op 30 april 1599 ten verzoeke van de weduwe van Ds. Johannes Bernardi, tezamen de rest van de boekerij, verkocht. (voorlopige aanduiding: 1599.12, p. 14 van lijst, r. 1-2).

⁸¹ Ph.H. Breuker, 'Learboeken op de akademy en de Latynske skoallen yn Fryslân (1585-1685). Mei in list fan bibliotekekatalogi en -ynventarissen fan Frenstjerter heechleararen út dy jierren', in: G.Th. Jansma, F.R.H. Smit, F. Westra (eds.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*. Leeuwarden, 1985, 438-451.

⁸² 1586.06.13.

⁸³ Nader onderzoek naar de historische context kan wellicht verder uitsluitel geven.

⁸⁴ In de grote collectie van Mr Andries Phocas bevond zich b.v. ook Petreus Peckius 'de re nautica' (1561.01, voorlopig: p. 572/122, r. 18)

⁸⁵ 1562.01.02.

⁸⁶ 1598.06.07.

⁸⁷ 1585.12.14.

⁸⁸ 1599.01.27.

⁸⁹ 1585.14.05; 1599.01.30.

horen ook boeken over de loop der sterren en astronomie⁹⁰ in deze categorie (Eise Eisinga viel kennelijk niet uit de lucht).

Evident is ook de belangstelling voor de natuur, blijkend uit een hele reeks herbaria en plantenboeken, o.m. in het Hoogduits,⁹¹ maar van de vele exemplaren van Dodonaeus zijn er ook in het Nederlands.⁹² Een wel zeer specifieke belangstelling voor de natuur, vinden we in pharmacopaeen en medische handboekjes,⁹³ zoals 'thantwerek der chirurgyns' of 'die peetle der chirurgien',⁹⁴ handleidingen voor het aderlaten, publicaties als 'Vande peste, een generael methodus',⁹⁵ of het zeer modern klinkende 'een pock boexken in neder dutsch ab format in fransijn gebonden gemaect doer den hoechgeleerden Dr in de Medecinnen Laurentium frisium',⁹⁶ en het ongetwijfeld in de tachtigjarige oorlog praktische werkje 'spreeckende van geschoten wonden' waarvan gemeld werd dat het (ook) in 'fransijn' gebonden was, te weten in (vermoedelijk goede kwaliteit) perkament.⁹⁷

Divertiment, al dan niet in eer en deugd

De rauwheid van het krijgsbedrijf en de hardheid van het leven van alledag brengt ons op de vraag naar ontspanning en vertier. Duidelijk opbouwend is 'de christelijke ridder'.⁹⁸ In sferen van hoofsheid brengt ons de enkele malen opduikende ridderroman 'Amadis van Gaule'.⁹⁹ Uit andere bron weten we dat vooral in hofkringen van deze roman zeer genoten werd; ook Willem van Oranje behoorde tot de bewonderaars.¹⁰⁰ Een aantal klassiekers is ook rond de eeuwwende nog beschikbaar, zoals de 'Destructie van de stad Troeyen'.¹⁰¹

⁹⁰ 1585.03, diverse titels op (in voorlopige aanduiding) p. 466 en 467.

⁹¹ 1592.07.95.

⁹² Onder meer 1585.03 (als hiervoor, in noot 91); 1585.1, voorlopig p. 92, r. 14-15.

⁹³ Ter adstructie kunnen dienen achtereenvolgens 'een bueck genoempt ffundament der medicijnen in duijts' en 'een geprent (= gedrukt, JH) bueck in medicijnen van Doctor paraselsus' (1562.03, resp. 16 en 17).

⁹⁴ Resp. 1560.01.04 en 05.

⁹⁵ 1585.03, voorlopige aanduiding p. 465, r. 15.

⁹⁶ 1585.12.19.

⁹⁷ 1585.12.24.

⁹⁸ 1585.03, voorlopige aanduiding p. 464, r. 8.

⁹⁹ 1585.14.03 en 1591.11.57: 'Een stuckien van Amadis de Gaule'.

¹⁰⁰ Vgl. *Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur, I* (Hilversum, 1963),

¹⁰¹ 91-92, i.v. Amadis, en de daar opgegeven literatuur.
1599.11.12.

en 'D'Histoire Doctoris Joannis Fausti'.¹⁰² Nieuwsgierig worden we naar de inhoud van 'een cluchtboek in duyts', dat onmiddellijk, een regel verder, gevolgd wordt door de 'bekentnisse van Obbe Philippus in duyts'.¹⁰³ Luchting zullen ook geweest zijn 'Diammerlycke Claghe der deughenyeten' en 'Den Francoyschen Morgenwaecker'.¹⁰⁴ Nadere studie behoeft zeker 'een boeck Georgij Nathenij van 'tRethorijcx Spelen'.¹⁰⁵

We zullen ons niet te veel illuſies moeten maken over de leesvaardigheid in vreemde talen. Daarom intrigeren nog meer in de nalatenschap van weduwe Tryn Wopkes dochter 'etlicke olde Italiaense, Franchoise ende hoech ende nederduitsche boecken van cleijne waardije'.¹⁰⁶ Wat zal dat geweest zijn? Dat men het Frans redelijk meester geweest moet zijn, kan men vermoeden uit de aanwezigheid van talrijke titels in het Frans, ja zelfs meer dan een enkel exemplaar van Rabalais' Pantagruel, maar wellicht meer nog uit het voorkomen van een 'francoyss amoureuus lyedtboeckken',¹⁰⁷ dat toch zonder een meer dan gemiddelde kennis van die taal ternauwernood ten volle gewaardeerd kan zijn. Daarbij moet bedacht worden dat we ook al Franse uitgaven en vertalingen van werken uit de Oudheid aantreffen, en inderdaad komen dergelijke 'roman'-titels in dezelfde lijsten of tenminste in verwante kring voor - waar uiteraard de woordenboeken en hulpmiddelen om de taal te leren evenmin ontbraken.

Ook werd zeker aan muziek gedaan, maar daarover vinden we in boekenlijsten niet al te veel terug. Voor het Groninger land is inmiddels duidelijk dat er bepaald meer aan uitvoering gedaan werd dan men lang aannam,¹⁰⁸ en er zijn zeker ook zangoefeningen gehouden.¹⁰⁹ Ook Friesland bleef niet achter, lijkt het, en in ieder geval bestond er in 1593 een *Collegium musicorum* te

102 1599.01.28.

103 1594.04.04 en 06. Laatste genoemd werk is zeker geen 'divertiment': de auteur beschrijft daarin zijn afscheid van het Doperdom.

104 1599.01.25 en 26.

105 1599.11.5 en vaker.

106 1589.09.08.

107 1599.01.22.

108 Zie Hermans, 'Boekcultuur' (noot 23), 228.

109 Zo interpreteer ik de aanwezigheid van enkele bladen met zangoefeningen, ca 1400, die aan het einde van de vijftiende eeuw te Groningen verwerkt werden in een boekband, thans Groningen, Universiteitsbibliotheek, Inc. 70 (zie verder M. van Daalen & F. Harrison, 'Two keyboard intrabulations of the late fourteenth century on a manuscript leaf now in the Netherlands', in: *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 34, 1984, 97-108).

Foto 5: Een blad met zangoefeningen, geschreven ca 1400, in 1497 te Groningen in een boekband verwerkt als achterdeklad. Groningen, UB, Inc. 70.

Leeuwarden.¹¹⁰ Vanuit de boekelijsten doet het merendeel der zangboekjes toch een kerkelijke context vermoeden. Aardig zijn in ieder geval de 'Cantuncula in parckement gedruckt Louanj anno 49',¹¹¹ en 'Een boeck van Musieque, langwerpt zynde',¹¹² 'Een gescreuen referereyn boeck' en 'Een Iydeboeken olt zynde' en het reeds genoemde franse 'amoureuuss Iydeboek-en'.¹¹³

Op de grens van divertimento en serieuze zaken liggen wellicht de occulte teksten, zoals de 'armatura spiritualis', 'Zamengesprech von tzaubern',¹¹⁴ of 'Vanden Spoockgeesten'.¹¹⁵ Zulke geschriften zijn overigens - in de lijsten - gelardeerd met teksten als 'de vanitate scientiarum', over de ijdelheid van de wetenschappen,¹¹⁶ of nog weer verder 'Etlicke Contrafeytingen van olde geleerde personen',¹¹⁷

Tot slot zijn er in de lijsten nog opmerkelijke zaken te vinden die hier en daar een tipje van de sluier optillen, maar meer dan een glimp kunnen we niet opvangen. Wat moeten we ons voorstellen als in ieder geval aan het einde van de zestiende eeuw 'enige kinderboeken' en 'alderhande cleine kinderboeken',¹¹⁸ expliciet genoemd worden, maar niet toegelicht? Aardig is het om te weten dat (ook) in Marum de boeken aan de ketting gelegd werden, of dat boeken werden bewaard en getransporteerd zonder 'haeken' en in tonnen, zoals b.v. in 'een hamburgere tonne waer in beuonden syn vijff ende sestich boeken soe groet als cleyn'.¹¹⁹

-
- 110 Vgl. Ph.H. Brauker, 'It Ljouwerter collegium musicum waard oprjochte yn 1593', in: *Ut de Smitte fan de Fryske Akademy* 16, 1982, nr 1, p. 14 en dezelfde, 'Nochris oer de oprjochting fan it Collegium Musicum', in: *Ut de Smitte* 16, 1982, nr 2, p. 12.
- 111 1575.01.31.
- 112 1586.04.01.
- 113 1599.01.15, 21 en 22.
- 114 1585.03, voorlopig aangeduid p. 462, r. 3.
- 115 1600.10.13.
- 116 1585.03, voorlopig aangeduid p. 462, r. 27.
- 117 1585.03, voorlopige aanduiding p. 465, r. 17.
- 118 1600.07.03 en 04.
- 119 1594.04. of 'Een tonne met oude bueken' (1599.21.01).

[pag. 26]

Vercoopinge gedaen Bij Vrbaen Hans zoon / geswooren Clerck vanden Secretariss / Jn
 Leeuwzaden Jnden woninge Wibrandi hallum / ant Oldehoffter [hogergeschreven: kerckhoff]
 ter Instantie ende / Versoecke van Schelte Cyrx zoon te Menaldum / als Beste vader ende
 Curator ouer de kynderen / van wylen Jorrijt Hanye van Seeckere / Hier nae gespecificeerde
 Boeck en ornme / gereden gelde te betalen mits dat de Penningen / van dien sullen wesen
 executabel ten minsten / bij Prouisie sonder voorgaende Condemnatie / ende voortz op
 gewoonlycke Conditiën /

Begonnen den xix July 1581 / Nae noen

	Bartelt Lambert zoon te Sneek <1> opera / Augustini & <2>	Musculus Jn	xiiij f
	Genesisim voor		xv str
	Suffridus Paulus Prædicant te Marrum <3> Catalogus / veritatis qui reclamaerunt		xv str
	Papæ. in octavo / met haecken		xxxvij str
1	Joannes Fungeri <4> Augustinus Steuchus in / quarto voor		xxxix str
1	Ruardus Acronius <5> Chronologia Funxij in / secundo voor		xvj str
1	Gerardus Lamberti <6> Musculus in Joannem / Jn secundo met haecken		ij f. j str
	voor		xij str
1	D. Vreck Doyem <7> Methodus Historicus / Boddini in octavo met haecken		xxxvj str
	voor		ij f. vij str
1	Myn Heer Grouwstins <8> Paratitla Mesinbechij / in Pandectas in secundo mit		xx str
	haecken		xv str
2	Andreas Herco <9> Enconium moriz. Lingua / Erasmi voor		
2	Ruardus Acronius <10> Concordantiæ biblio-/num in secundo mit		
	haecken voor		
1	Frans Gaunter <11> Chronica tur-/corum Jn secundo met haecken	voor	
1	Myn Heer Grouwstins <12> Platina de vitis / Pontificum Jn pap voor		
1	Taco Folkleri <13> Rerum Hungaricarum decades / tres in pap voor		

28.15./⁵

Lateris - xxvij f. xv str

¹ In marge: 'solui - ij str / solij - ij str'.

² 'solvit'; hiermee werd aangegeven dat betreffende koper heeft betaald.

³ Acronius kocht ook titel <5>, zie hierboven.

⁴ Veranderd uit 'Peter Peters boeckebinder'.

⁵ Totaalbedrag voor deze bladzijde: 28 gulden en 15 snuiver.

Toelichting:

Overzicht van de boeken uit de nalatenschap van Jorrijt Hanye, zoals die verkocht werden op 19 juli 1581. In de lijst werd ook de naam van de koper genoteerd en de prijs die betaald werd. Daarmee is dit een voorbeeld van een boekenlijst, in afbeelding en directe transcriptie (zonder correcties, ook van evidente fouten in namen en titels!). Wat afgekort werd in het handschrift staat hier in cursief. De boektitels kregen (tussen scherpe haken) een volgnummer. In de uiteindelijk uitgave worden zulke kwesties wel opgelost, krijgen de genoemde personen een zekere context en zijn de boektitels geïdentificeerd.

Ter afsluiting

Omdat het genoemde project al redelijk gevorderd is - een zeer groot deel van de lijsten is bewerkt - werd hier geprobeerd op basis van deze veronachtzaamde, maar veelal regionaal en chronologisch betrouwbare gegevens al enkele merktekens en bakens aan de culturele 'horizon' te schetsen. Wanneer het project afgerond is, zullen er meer vragen, en dan bovendien stelleriger, beantwoord kunnen worden. Zo blijft voorlopig nog schimmig hoe men aan zijn ideeën kwam, of heel dicht bij huis 'wat las men' - of althans: 'wat had men' en - zéker zo belangrijk - 'hoe reageerde men daarop'?

Om een voorbeeld te geven: het is opvallend dat in de late vijftiende eeuw en in de zestiende eeuw een opmerkelijk groot aantal Friezen ging studeren aan de universiteit, in die dagen vooral Leuven en Keulen, maar vaak ook nog verder van huis. De vraag is dan natuurlijk wat men daarvan opstak. Drongen de humanistische gedachten door, ging dat snel, las men b.v. Grieks en wat dan wel, en meer precies: wat in het origineel en wat in de - veel vaker voorkomende (en wellicht ook eenvoudiger) Latijnse (of zelfs volkstaal)vertaling? In de late zestiende eeuw was er veel vertaald werk, zoals we zagen, maar hoe stond het daarmee in eerdere tijd? Over de teksten in de volkstaal zijn we toch al zeer mager ingelicht. Kende het boekenbezit ècht vooral een 'nuttig' karakter (er zijn héél veel juridische en pastoraal-theologische werken bekend), of was er toch ook iets meer behoefte aan 'divertiment'? Prevaleerde de voorkeur voor kloeke 'geleerde werken', of lag het zwaartepunt op schooledities en handig hanteerbare praktische gidsen voor alledag? En, niet te verwaarlozen: in welke kringen vooral vonden b.v. godsdienstige ideeën een gunstig onthaal? Was men ook in kerkelijke, dus voor de betreffende tijd veelal roomskatholieke, kring geïnteresseerd in reformatorische geschriften, en welke richting hing men aan of - voorzichtiger geformuleerd - welke richting was aantoonbaar het meest vertegenwoordigd ... De kleine exercitie op het terrein van de Bijbeledities die al dan niet in Emden verschenen zouden zijn, maakte al duidelijk hoeveel en hoe gespecialiseerd werk er nog nodig is alvorens we echt zicht hebben op de Friezen en hun boeken.

Dit is bepaald niet het laatste woord over de boekcultuur in de Friese landen, maar daarvoor moet ook nog veel werk verzet worden. Veel is niet precies te achterhalen, weinig is exact te identificeren. En dan nog: hoe werden de boeken gebruikt? Werden ze wel gebruikt, of stonden ze alleen maar in de kast?

Zoveel staat evenwel vast: de titel 'Van sekere grote ende kleine buecken' betekent in ieder geval óók dat we uit moeten gaan van de zekere gegevens, groot en klein, en dat die - bij voorzichtig gebruik - een ongelooftijke rijkdom aan informatie kunnen opleveren.

Oer de oerienkomst tusken de dialekten fan Noard-Hollân en it Frysk

Eric Hoekstra (P.J. Meertens-Instituut, Amsterdam)

1. Ynlieding

Der hat yn 't ferline striid west oer de fraach oft der yn 'e dialekten fan Noard-Hollân jitte Fryske spoaren te finen binne. Ik woe it oars besjen. Binne der nijsgjirrige oerienkomsten tusken Noard-Hollân en Fryslân op taalkundich mêd? At we dy fraach posityf beânderje kinne, dan leit it yn 'e reden en tink ris oan Fryske spoaren. Ik sil yndie arguminten jaan dat we by oerienkomsten tusken Noard-Hollân en Fryslân tinke meie oan Fryske spoaren. Myn arguminten ha net te krijen mei de histoaryske ûntjouwing fan it Noardhollânsk, mar mei ideeën oer taalkontakt.

Der is yn it dialektgeografyske ferline foaral sjoen nei fonologyske oerienkomsten en nei op himsels steande oerienkomsten yn 'e wurdfoarried. De morfology en de syntaksis hawwe net sa bot omtinken krigen. Sadwazande dat ik yn dit stik in lyts korpus gearfandelje woe fan morfo-syntaktyske parallellen tusken it Noardhollânsk en it Frysk dy't yn it Nederlânsk, alteast it saneamde Algemien Beskaafd Nederlânsk, net te finen binne. Lykwols binne der yn it Noardhollânsk ek parallellen mei it Nederlânsk, benammen op it mêd fan 'e wurdfoarried en de fonology. Ik sil it patroan fan parallellen mei it Frysk en it Nederlânsk ynterpretearje yn it ramt fan Van Coetsem (1988) syn teory oer taal-kontakt.

Op basis fan Van Coetsem syn teory wurdt konkludearre, dat it Noardhollânsk besjoen wurde kin as it risseltaat fan taalkontakt tusken it Frysk en it Nederlânsk, mei Frysk as earste taal. Ik sil it ôfwikseljend hawwe oer it Noardhollânsk of oer de Noardhollânske dialekten. De taalferskynsels dy't ik besprek, binne yn 'e measte gefallen tige algemien yn Noard-Hollân of se wienen dat, net al te lang ferlyn.

Dit stik hat nûggen parten. Nei de ynlieding woe ik in koart oersjoch jaan fan 'e wichtichste posysjes oangende Fryske spoaren yn Noard-Hollân dy't yn 'e literatuer te finen binne. Tred komt in korpuske fan syntaktyske parallellen, fjird ien fan parallellen út 'e morfology en fyft de wurdfoarried. Yn it sechste part komt Van Coetsem syn teory fan taalkontakt op it aljemint. Mei help fan dy teory kin it patroan fan oerienkomsten fan it Noardhollânsk mei it Frysk, dat oars in riedsel wêze soe, ferklearre wurde. Yn it sânde part wurde twa Frysk-Noardhollânske oerienkomsten út 'e ynfleksjonelle morfology jûn en

bespruten, as in demonstraasje fan Van Coetsem syn teory. Yn it achtste part jou ik in argument, basearre op Heeroma (1935), dat der yn Súd-Hollân ek Frysk praat is en it njoggende befettet de konklúzje.

2. Lyts oersjoch fan 'e literatuer

2.1. Striidfraach

Lykas sein, hat der yn it ferline striid west oer de fraach yn hoefier oft der nijsgjirige taalkundige oerienkomsten binne, en oft jo dy oerienkomsten Fryske spoaren neamme meie. Dat lêste, Fryske spoaren, soe meibringe dat der yn Noard-Hollân Frysk praat is. At men de literatuer lêst, dan falt it jin op dat der aardich wat strideraasje west hat. De Keninklike Akademy foar Wittenskippen hat op 4 augustus 1942 sels in stúdzjedei organisearre, dêr't Karsten, Heeroma en Gosses elts in lêzing oer dizze striidfraach holden.

De posysjes en argumenten fan 'e taalkundigen dy't har mei boppesteande striidfraach dwaande holden ha, wurde hjirûnder werjûn. Dêrby wurdt útgongen fan twa yndielingskritearia. Yn it foarste plak, wat is de posysje fan 'e witten-skipper yn 'e diskusje oer Fryske spoaren? Yn it twadde plak, hokker argumintaasje wurdt der foar dy posysje jûn?

2.2. Gjin Fryske spoaren, nea Frysk praat

Heeroma ((1935: 134), ferlykje ek (1942)) fertelt ús wat er tinkt fan Fryske spoaren yn Noard-Hollân:

Indien dus achter de Rekere Friezen hebben gewoond, wier taal overeenkomst heeft gehad met die der Friezen tussen Vlie en Lauwers, dan hebben zij in de Noordhollandse taal niet de geringste sporen nagelaten.

Syn wichtichst argument is lykwols tige ymplisyt. Hy lit, frijwat oertsjûgjend, sjen dat Noard-Hollân ien gebiet foarme mei Súd-Hollân, at jo fierder yn 'e tiid weromgeane. Oer de ferskillen tusken Noard-Hollân en Súd-Hollân seit er (: 121) dat Noard-Hollân in reliktggebiet is dat âlde foarmen fêsthâldt, wylst Súd-Hollân fernijd wurdt troch eastlike of súdlike ekspansjes. Men kin jin no ôffreegje: hoe kin út 'e âlde ienheid fan Noard- en Súd-Hollân ôflaat wurde, dat it net Frysk west hat?

Lit ús Heeroma syn ymplisyt argument eksplisyt meitsje: Noard-Hollân foarme ien gebiet mei Súd-Hollân; at der yn Noard-Hollân Frysk praat is, dan

moat der yn Súd-Hollân ek Frysk praat wêze; en dat is absurd. Mar Heeroma fertelt ús net, wêrom't der yn Súd-Hollân gjin Frysk praat wêze kin. Sûnder bewiis naam er oan dat yn Súd-Hollân net Frysk praat wêze kin. Dêrfandinne dat ik syn argument fersmitte moat: it is basearre op in oannimming dêr't gjin bewiis foar is. Der binne út 'e nammekunde wei troch Blok (1959,1968) en oaren sels arguminten jûn *foar* Fryske spoaren yn Súd-Hollân; dêr wol ik it aansen noch efkes oer ha.

Pannekeet (1979: 135) nimt in posysje yn dy't op Heeroma sines liket, al seit er it folle hoedener:

We blijven, o.a. gezien de geografische scheiding, voorlopig sterker geloven aan oerverwantschap dan aan frii. relicten.

Pannekeet jout Ijkwols al in mustke oerienkomsten tusken Fryske en Noard-hollânske wurdfarming, en konstatearret dat de oerienkomst tusken it Noard-hollânsk en it Frysk grutter is as de oerienkomst tusken it Nederlânsk en it Noardhollânsk. Van der Meer (1982:156) bestriidt dat, mar ik tink dat Pannekeet gelyk hat. We moatte ek betinke, dat it Nederlânsk yn Noard-Hollân al mear as 500 jier de sosjaal dominante taal is. At we dat achtslaan, is it in namste grutter wûnder dat we noch safolle fine kinne.

It probleem mei oeroerienkomst is, dat it net dúdlik is wat soks betsjut en hoe't it te falsifearjen is. It argument dat Pannekeet foar oeroerienkomst jout, is de geografyske skied tusken Noard-Hollân en Fryslân. Dat argument moatte we Ijkwols fersmitte: de Sudersee of de Flevomar stekt men maklik oer mei in skip, en farre wie yn earder tiden *it* middel fan ferfier, benammen yn it marre-gebiet oan wjerskanten de Sudersee. Boppedat wie de Sudersee lytser neigearaden dat we fierder yn 'e tiid weromgeane. Oars sein, de geografyske skied wie gjin skied.

As Pannekeet (en Heeroma) oeroerienkomst opfetsje wolle as yngweoanske oeroerienkomst, dan soe men tinke dat de oare yngweoanske krite, lykas Seelân en Flaanderlân, ek gauris meidogge mei de oerienkomsten tusken Fryslân en Noard-Hollân. Mar dat liket sa net te wêzen, foarsafer't ik dat no besjen kin.

Der is ek in oar probleem mei it idee dat we te krijen ha mei yngweoanske oerienkomst. Om it yn 'e wurden fân Schönfeld (Van Loey 1959:xxx) te sizzen: it yngweoanske gebiet is ferbrokkele. Alde oerienkomsten binne tige oanfretten en hast net werom te finen. Mar de Noardhollânsk-Fryske oerienkomsten binne, men soe hast sizze, sa geef as kryt. Dat sil ik aansen sjen litte. Dat, de oerienkomsten tusken Noard-Hollân en Fryslân binne fierste geef om yngweoansk te wêzen.

2.3. *Al Frysk praat, mar gjin spoaren mear*

Daan (1957: 197) nimt in aparte posysje yn, sa't oan it neikommende sitaat bliken docht:

Voor de tegenwoordige tijd zal niemand ook maar een ogenblik veronderstellen dat de dialecten van Noordholland duidelijke verwantschap met het Fries vertonen. ... Toch is het zeer waarschijnlijk dat er eertijds in Noordholland Fries is gesproken.

Neffens Daan is oan 'e plaknammen te sjen, dat der fan neisten Frysk praat is, en yndie jout de nammekunde har datoangeande gelyk. Oan 'e hjoeddeiske taal is it neffens har net mear te sjen. Se docht al in stikmannich suggestjes en jout in stikmannich potinsjele oerienkomsten. Lykwols hat Daan yn oar wurk in beskriuwing fan ynfinitiven yn it Noardhollânsk jûn dy't it ús mooglik makket om in tige wichtige parallel tusken it Frysk en it Noardhollânsk op it aljemint te bringen, sa't wy aansen sjen sille.

2.4. *Al Frysk praat, Fryske spoaren assertearre, mar net jûn*

Van Haeringen (1923) docht oars net as de argumenten foar Fryske ileminten yn it ABN en de dialekten dy't jûn binne troch Muller (1923) en Vor der Hake (1908) ôfbreakje. It is nijsjirrich dat it Van Haeringen hjir giet om Súd-Hollân, Utert en súdliker. Oer Noard-Hollân skriuwt er ien sintsje del (Van Haeringen 1923: 2):

Daarentegen moet het als vaststaand gelden dat in Noord-Holland benoorden het IJ eenmaal Fries is gesproken en de sporen daarvan nog te zien zijn.

Hy fertelt ús spitigernôch net wat dy "sporen" binne, dat Van Haeringen ha we fierders net folle oan. Itselde jildt ek foar Heeroma (1972), dy't skriuwt dat der yn Noard-Hollân wol Frysk praat wêze sil, mar gjin argumenten jout; dêrfandinne is it ek net dúdlik, wêrom't er fan betinken feroare is.

Woudt (1984) hat in nijsjirrich boek skreaun dat tsjûget fan syn leafde foar it Saanske dialekt. Hy fertelt ús (1984: 47):

Zowel in het Westfries als in het Zaans kan op allerlei o vereenkomsten met zelfs het huidige Fries worden gewezen.

Yndie, Woudt syn rûfelsje Saanske wurden (181-333) is genôch yn te finen dat

nei Fryslân wiist. Lykwols spesifisearret Woudt sels net hokker oerienkomsten oft der tusken it Saansk en it Frysk binne.

2.5. *Fryske spoaren assertearre en jûn*

Dochs ha der ek guon west dy't oerienkomsten mei it Frysk opmurken ha. Ik neam hjir fan 'e taalkundigen Boekenooogen (1897/1971), Karsten (1931), Gosses (1942), W. de Vries (1942) en Fokkema (1943). Boekenooogen jout fonologyske oerienkomsten, en seit (1971: 23):

Zoals hierboven reeds werd opgemerkt kunnen de eigenaardigheden van het Noordhollands niet uit het Frankische dialect van Holland worden verklaard. Wij moeten de verklaring elders zoeken en wel in het feit, dat de vroeger in Noord-Holland gesproken taal een Fries dialect was.

We meie Boekenooogen de heit neamme fan it idee dat it Noard-Hollânsk tebekgiet op âlder Frysk (substraat) en nijer Nederlânsk (superstraat). Hy neamt it dan ek in *Friso-Frankysk* dialekt.

Boekenooogen jout ek wat histoaryske oanwizings foar dat idee. Ien is it sitaat fan 'e fiskers út Weterlân ("W'aterland"), sitearre yn Roemer Visscher syn *Stinpoppen* (158):

Hy leut, die 't leut, ick en leut naet

It fokalisme fan dit Weterlânske sechje lit in dúdlike oerienkomst mei it Frysk sjen.

Heeroma (1936: 135) woe ha, dat de Weterlânske fiskers hjir foar Roemer Visscher in Frysk sechje sitearren, dat se op har reizen heard hienen. Men heart fiskers net gau útlânske sechjes sitearjen, foaral net mei in korrekt fokalisme; of it moast al wêze, dat dat fokalisme yn har eigen taal foarkaam Dat, it liket my ta dat we Heeroma syn idee hjir fersmite moatte, om 't it tige ûnwierskynlik is en om 't der gjin bewiis foar is.

W. de Vries (1942) jout in stikmannich nammekundige en etymologyske arguminten foar Frysk substraat yn Noard-Hollân. Hy wjerleit de arguminten fan Heeroma tsjin Frysk substraat, lykas Gosses (1942, 1950).

Letter ha ek oaren de miening útsprutsen dat der yn Noard-Hollân Frysk praat is en dat de spoaren dêrfan noch te sjen binne. In moai oersjoch fine we ek yn 'e skripsje fan Bakker (1992). Sjoch ek Weijnen (1984), dy't in lytse gearfetting jout fan arguminten út 'e Iudinjouwing en út 'e stúdzje fan 'e wurdfoarried.

2.6. *Utljeding*

It docht bliken, dat der ûngelyk tocht wurdt oer de fraach oft der Frysk praat is yn Noard-Hollân en oft dêr noch spoaren fan werom te finen binne. Taalkundige argumenten, as dy al jûn wurde, beheine har hast altyd ta de fonology of de wurdfoarried. It is nuttich om morfesyntaktyске evidinsje ek yn dizze striid-fraach te beheljen. Dan docht bliken, dat der nijsgjirrige oerienkomsten tusken it Noardhollânsk en it Frysk binne.

3. Syntaktyске oerienkomsten: ynfinitiven

3.1. *Ynljeding*

Hoekstra (1992) hat sjen litten dat *te*-ynfinitiven deselde eigenskippen ha yn it Frysk, it Noardfrysk en it Eastfrysk, en dat it Noardhollânsk op syn minst foar in part meidocht. Ik sil no yngeande parallellen sjen litte tusken it Frysk en it Noardhollânsk op it mêd fan 'e ynfinitiven, dy't de oerienkomsten dy't Hoekstra (1992) al jûn hat fierder oanfolje. Neffens Hoekstra, sjoch ek Dyk (1992), hat dat kompleks fan eigenskippen te krijen mei it hawwen fan twa efterheakfels foar ynfinitiven. De iene giet yn it Frysk út op *-e*, de oare op *-n*. De lêste wurdt ek wol gerundium neamd. Joast Halbertsma hat yn 1865 al opmurken, dat de Fryske dialekten, mar it Ingelsk en it Nederlânsk net, in ûnderskiid tusken twa typen ynfinityf bewarre ha: it type ynfinityf op *-e* en it type ynfinityf op *-en*. No docht bliken, dat it Noardhollânsk, alteast dialekten dêrfan, dat ûnderskiid ek bewarret. En ik bedoel net allinnich dat se dan it fonologyske ûnderskiid bewarje, mar ek dat de bân tusken type ynfinityf en syntaktyске omkriten gelyk is.

3.2. *Twa soarten ynfinityf*

De syntaktyске distribúsje fan eltse soarte is yn it Noardhollânsk en it Frysk krekt gelyk. Foar it Noardhollânsk, sjoch Daan (1956), dêr't de sinnen (1-7) út wei komme; (8-9) komme út Daan (1950); (10-12) komme út it tydskrift 'West-Frieslands Oud & Nieuw' (60: 101), en (13) komt út Butter (1944: 148), in boarne dy't Daan (1956) ek brûkt hat. Foar it Frysk is it ferskynsel al beskreaun yn âlde grammatika's (bygelyks Van Blom (1889: 126 e.f.)).

- (1) a. Ik zag him liggEN
- b. Ik seach him lizzEN

NH
Frysk

- (2) a. Je hore enkelde de klok tikKEN
NH
Frysk
- b. Jo hearre inkeld de klok tikJEN
Frysk
- (3) a. Hai voelde 't ankommEN
NH
Frysk
- b. Hy fiefelde it oankommEN
Frysk
- (4) a. Het zal wel hangEN blaive
NH
Frysk
- b. It sil wol hingjEN bliuwe
Frysk
- (5) a. Vader zel deer voor zurregE
NH
Frysk
- b. Heit sil der foar soargjE
Frysk
- (6) a. Je moete maar dinKE
NH
Frysk
- b. Jo moatte mar tinKE
Frysk
- (7) a. Ik heb m' n heer knippe leiten
NH
Frysk
- b. Ik ha myn hier knippe litten
Frysk
- (8) a. 't soup kouwE litte
NH
Frysk
- b. it sop kâld wurdE litte
Frysk
- (9) a. Ik gean te melKEN
NH
Frysk
- b. Ik gean te melKEN
Frysk
- (10) a. Dondere deed it niet
NH
Frysk
- b. TongerjE die it niet
Frysk
- (11) a. Bai 't vallen
NH
Frysk
- b. By it fallen
Frysk
- (12) a. Wat 't raaiEN met 't hondekartje anbelanget
NH
Frysk
- b. Wat it ridEN mei it hûnekarte oanbelanget
Frysk
- (13) a. Die d'r hele kapitaal in d'r twei hande zitEN
NH
hewwe
- b. Dy't har hiele kapitaal yn har twa hannen sitEN
Frysk
ha

Tiidwurden fan persepsje ha de EN-ynfinityf (1-3). Modale helptiidwurden lykas *sille* en *moatte* ha de E-ynfinityf (4-6). It aspektuele helptiidwurd *bluwe* nimt de EN-ynfinityf (4). It kausative tiidwurd *like* nimt de E-ynfinityf ek (7-8). Nei *te* komt de EN-ynfinityf (9). Bij *dwaan*, mei foaropsetting fan 'e ynfinityf, ha we wer de E-ynfinityf (10). By nominalisaasjes dy't begjinne mei it lidwurd *it* (sjuch De Haan 1984, Dyk & Hoekstra 1987, Visser 1989) fine we de EN-ynfinityf (11-12), lykas by in konstruksje mei *hawwe*, dêr't de ynfinityf as predikaat fungearret (13). We sjogge hoe't yn it Frysk en it Noardhollânsk yn ûnderskaate syntaktyske omkriten itselde slach ynfinityf brûkt wurdt.

It Noardfrysk fan Feer hat ek twa typen ynfinityf, en dy wurde foar in grut part (net alhie) yn deselde syntaktyske omkriten brûkt. De neikommende Noardfryske simmen komme út Hoekstra (1992: 106-107):

(14) Ynfinityf I (-e / -)

- a. Wi skul üüb at letj paasE
We moasten op de lytse passE
- b. Wi leet a temermaan en nei hûs apsaat-
We litte de timmerman in nij hûs delsetteE

(15) Ynfinityf II (-in)

- a. Wi hiard'n joIIN am halep
We hearden him razEN om help
- b. Det fulrIN faan a löwen
It fuorjEN fan 'e liuwen
- c. Hat as goor ei so lacht, (am) fering tu snaakIN
It is hielendal net sa maklik (om) Fering te pratEN
- d. Hi blaft üüb een plak stunEN
Hy bliuwt op ien plak stean (cf. sittEN)

Dat, it is net inkeld sa dat it Frysk, it Noardhollânsk, it East- en it Noardfrysk twa typen ynfinityf ha, boppedat komme se yn fierhinne deselde syntaktyske omkriten foar.

3.3. Eigenskippen fan preposysjonele ynfinityven

Dit slach ynfinityf kin foarôfgongen wurde troch in preposysje-efnich wurdsje, lykas *út* yn 'e neikommende foarbylden:

- (16) a. dat Jan uit te winkelen gaat NH
 b. dat Jan uit winkelen gaat Ned
 c. dat Jan út te boadskipjen giet Frysk

It preposysje-efrige wurdsje hoecht der net te wêzen. De betsjutting fan it tiidwurd is lykwols altiten direksjoneel. Preposysjonele ynfinityven ha fierder as skaaimerke dat se altiten lofts fan it bûgde tiidwurd foarkomme kinne. It is lykwols net allinnich yn it brûken fan *te* dat der oerienkomst is.

Dit slach ynfinityf hat oard as skaaimerke dat it in passive betsjutting ha mei, lykas de neikommende sinnen sjen litte.

- (17) a. Jan het te opereren weest NH
 b. *Jan is wezen opereren Ned

c. Jan hat te operearjen west	Frysk
(18) a. Ik gaan te heerknippen	NH
b. *Ik ga haar te knippen	Ned
c. Ik gean te hierknippen	Frysk

It is op himsels nijsgjirich dat hjir net iens in direkt Nederlânsk ekwivalint jûn wurde kin. Sa't te sjen is, rinne it Frysk en it Noardhollânsk hielendal mei me-koar lykop. Foar it Noardhollânsk, sjoch Daan (1950:206-207) en oaren.

In tredde eigenskip fan dit slach ynfinitiven is, dat der nomenynkorporaasje by mooglik is (sjoch bygelyks Dyk 1992). Nomenynkorporaasje betsjut, dat it haadwurd dat oars saaklik foarwerp wêze soe no ferskynt as in part fan it tiidwurd. Nomenynkorporaasje is yn it Noardhollânsk en Frysk folle produktiver as yn it Nederlânsk.

- (19) Noardhollânsk
a. Ik gaan te heerknippen	
b. Ik kom te ov-ouwen (baarchûtslachtsjen)	
c. Je kom niet meer te vleisvragen (te freegjen oft ik fleis brek bin)	

- (20) Frysk
a. Ik gean te hierknippen	
b. Ik kom te koslachtsjen	
c. Komst net mear te fleisfreegjen	

Sjoch ek de kaart dy't Gerritsen (1991) fan 'e geografyske distribúsje fan it ferskynsel yn Nederlân makke hat. It komt foar yn Noard-Hollân, Fryslân en (sjoch Schuurman (1987)) Grinzerlân. By de grins mei Dútslân hâldt it lykwols net op. We kinne it ferskynsel ek weromfine yn it Noardfrysk en it Eastfrysk.

3.4. *Brûken fan 'te' by sentinsjele ynfinitiven*

It Noardhollânsk en it Frysk brûke *te* ek yn oare syntaktyске omkriten, dêr't it Nederlânsk soks net docht, sa't yn 'e neikommende sinnen te sjen is (foar it Noardhollânsk, Boekenooogen (1897: LXXXIII), Karsten (1931: 103), Daan (1950: 206)).

(21) a. Ik blâif te slâpen	NH
b. Ik blijf slâpen	Ned
c. Ik bliuw te sliepen	Frysk

Dit slach *te*-ynfinityf wurdt troch Hoekstra (1992) sentinsjeel neamd, om't it allinnich rjochts fan it bûgde tiidwurd yn ûnderskikte sinnen foarkomme kin, en om't it nomenynkorporaasje talit. It Frysk en it Noardhollânsk geane lykop yn it brûken fan *te*.

3.5. Folchoarder yn 'e tiidwurdkloft

De folchoarder yn 'e tiidwurdkloft yn 'e Noardhollânske dialekten is gelyk oan dy yn it Frysk, net oan dy yn it Nederlânsk (Boekenooogen (1897: LXXII) en oaren). Besjoch bygelyks de neikommende sinnen:

- (22) a. Toe had Duuw best bernerreke keunen NH (Butter, 43)
 b. Toen had Duuw best kunnen merken Ned
 c. Doe hie Duuw bêst merke kinnen Frysk

De folchoarder fan it Nederlânsk kin der yn it Frysk en Noardhollânsk yn ditsoarte sinnen net op troch. Fan neisten binne de feiten kompleks. Mar ik wol hjir net fierder op folchoarder en op IPP-effekten (Infinitivus-Pro-Participio) yngean.

Der binne ek oare syntaktyske oerienkomsten, lykas it brûken fan it pronomen ynstee fan it refleksivum, it efterlitten fan ferhâldingswurden, en sa fierder. Lykwols woe ik no de morfology yn mei it doel om sjen te litten dat der op dat mêd ek nijsgjirrige oerienkomsten binne. De betsjutting fan 'e oerienkomsten kom ik ansen oer op 'e tekst.

4. Morfology

4.1. Bynmorfemen by gearstalling

It Noardhollânsk en it Frysk ha in produktif bynmorfem yn *-ers-* (Hoekstra (1987)). Dat bynmorfem komt foar yn gearstallings:

(23) NH	Frysk	Nederlânsk
eterstoid	iterstiid	etenstijd
melkerstoid	melkerstiid	melktijd
hooiersweer	haaierswaar	hooiweer
huishouwersgeld	húshâldersjild	huishoudgeld
waskersdag	waskersdei	wasdag

Yn it Frysk keppeliet *-ers-* in tiidwurdstamme oan 'e lofterkant gear mei in haadwurd oan 'e rjuchterkant. Yn it Noardhollânsk is dit bynmorfeem noch produktiver as yn it Frysk. It komt dêr in soad foar by tiidwurd-haadwurd-gearsetting, mar hat him dêrbûten ek wreide (Hoekstra (1987)). Dy lêste ûnfjouwing soe dan typysk Noardhollânsk wêze kinne.

Hoekstra stelt út dat it bynmorfeem *-ers-* ûntstien is út it efterheaksel *-er* foar nomina agentis (lykas yn *bakker, haaiër*, en sa fierder). Dat, it gie earder om in gearstalling fan it type haadwurd-haadwurd. It earste lid dêrfan (it nomen agentis) waard steefêst útwreide mei it *-s-* bynmorfeem. Letter is de kloft *-ers-* weranalysearre as ien bynmorfeem. Dêr is it Noardhollânsk it fierste yn gongen.

Yn dizze histoaryske analyse giet it *-ers-* bynmorfeem tebek op in produktyf *-er*-efterheaksel foar nomina agentis. Men kin jin yntinke dat dat efterheaksel *-er* ek al ringen weranalysearre is as in bynmorfeem. En dat is krekt wat we yn it Noardfrysk fine (Århammar (1993), Mungard (1913/1974)). It bynmorfeem is dêr dy *-er* dêr't we it krekt oer hiene. Besjoch de neikommende foarbylden:

(24) Noardfrysk Helgolân	<i>skiivertid</i>	'hushimmelerstiid
cf. NH	<i>huisuïdoenerstoid</i>	
Noardfrysk Söl	<i>feskernat</i>	'fiskersnet'
Noardfrysk Feer	<i>faskernet</i>	
cf. NH	<i>viskerman</i>	'fiskerman'
Noardfrysk Feer	<i>aprederkleet</i>	'ferklaaiersjûpe'
Noardfrysk Oomram	<i>deskerslont</i>	'ôftroegersdoek'

Neffens Århammar is it *-er*-efterheaksel tige produktyf yn it Helgolânsk. Foar de oare Noardfryske dialekten is it ek net in toer en fyn in pear foarbylden. Dat, fan Noard-Hollân oant Noard-Fryslân is dit efterheaksel weranalysearre as in produktyf bynmorfeem.

De oerienkomst tusken it Noardhollânsk en it Frysk giet fierder as de oerienkomst mei it Noardfrysk. Yn it Noardhollânsk en it Frysk is *-er-* faak útwreide mei *-s-*. Boppedat is net inkeld it bynmorfeem itselde, mar we fine dat ek yn deselde wurden. Om't it bynmorfeem net oeral like faak brûkt is, kinne der fansels ferskillen wêze yn 'e wurden dy't it bynmorfeem keppeliet. It *-ers-* bynmorfeem is yn it Noardfrysk lykwols net folslein ûnbekend. It komt foar yn in foarm as *aprederbryek* 'ferklaaiersbroek', om ris ien te neammen. Tusken it Noardfrysk en it Frysk/Noardhollânsk is der dus op syn heechst in relatyf ferskil. By oare ferbiningsfoarmen fine we ek oerienkomsten. It Frysk en it Noardhollânsk hawwe in bynmorfeem *-s-* dat it Nederlânsk yn dy wurden net hat (Pannekeet (1979: 130-135)):

(25) NH	Frysk	Nederlânsk
bedsplanke	bedsplanke	beddeplank
keelsgat	kielsgat	keelgat
slootswater	sleatswetter	slootwater
goo(t)sgat	goatsgat	gootgat

De -s- liket net inkeld produktiver yn it Noardhollânsk en it Frysk, mar komt ek gauris yn deselde wurden foar. It is faaks net tafallich, dat we hjir itselde lûd (-s-) tsjinkomme dat we sakrekt tsjinkamen as part fan *-ers-*. Dat -s- yn it Noardhollânsk en yn it Frysk produktiver wêze soe as yn it ABN, soe moai strikke mei Hoekstra syn idee dat *-ers-* ûntstien is út *-er*, útwreide mei dit byn-morfeem -s-.

4.2. *Efterheaksels*

It Frysk en it Noardhollânsk ha gjin ferbiningsfokaal tusken haadwurden en ferlyt-singefterheaksel, lykas yn it Nederlânsk (Boekenooogen (1897: LXI), Karsten (1931: 79)). Dat is fan dy gefolgen, dat it Frysk en Noardhollânsk hjir mei in wurdliid minder ta kinne:

- (26) a. mantje, panje, spinje, ventje, zontje, bolje, steltje, tortje, henje, ensfh. (NH)
 b. mannetje, pannetje, spinnetje, vennetje, zonnetje, bolletje, stelletje, torretje, hennetje, ensfh. (Ned)
 c. mantsje, pantsje, spintsje, fentsje, sintsje, boltsje, steltsje, hintsje, ensfh. (Frysk)

Fierders fine we benammen yn it *âldere* Noardhollânsk it efterheaksel *-ke* (Pannekeet (1979: 132)), mar yn it nijere Noardhollânsk is it weiwurden, en fine we *-tje*:

(27) Noardhollânsk	Frysk	Nederlânsk
kooike	koaike	kooitje
deurke	doarke	deurtje
popke	popke	popje
woufke	wyfke	wijfje

Wat we fierder yn 'e tiid weromgean, wat de oerienkomst mei it Frysk grutter wurdt. Dat makket ek dúdlik, dat it Noardhollânsk ferarret troch taalkontakt mei it Nederlânsk. De efterheakssels dy't net Nederlânsk lykje, ferdwine. Dat giet no al ieuwen sa, en it is in merakel dat der noch safolle oerienkomsten mei it Frysk te finen binne.

By minder produktive efterheakssels rinne it Frysk en it Noardhollânsk ek gauris lykop, wylst it Nederlânsk it oars hat:

(28) Noardhollânsk	Frysk	Nederlânsk
groetemis	groetemis	groeten
anwenst	oanwenst	aanwensel
betrouwd	betroud	betrouwbaar
goedelek	guodlik	goedig
ienelek	ienlik	eenzaam
vergetelek	ferjitlik	vergeetachtig
allienig	allinnich	alleen
gebrekkelek	breklik	gebreklig

Yn 'e morfology binne dus ek yngearde parallellen te finen tusken de dialekten fan Noard-Hollân en it Frysk.

5. De wurdfoarried

Fierders binne der allerhande nijsgjirrige oerienkomsten dy't de wurdfoarried oanbelangje. Spejsaal Karsten (1931) ferwiist wit-net-hoe-faak nei it Frysk (sjoch ek J. de Vries (1909), Nawijn (1928), Van der Meer (1982), Weijnen (1984) en de earder neamde Noardhollânske wurdlisten).

(29) Noardhollânsk	Frysk	
Karsten (1931: 196-201)		
hennemelker	hinnemelker	
hoinstere	heisterje	
hompe	hompe	
hondebaai	hûnebei	
op honk sitte	te honk wêze	
(30) Pannekeet (1984), Van der Meer (1982)		
tokkere	tûkerje	
stikkend	stikken	

wezeling	wezeling
doofieling	deadeling
zuipe	sûpe (haadwurd)
nei	nei
begrotelijk	begrutlik
kant	kant
onkant	ûnkant
krokke	krôkje
bedare	bedarje

(31) Saansk (Woudt (1984:220-221))

glop	glop
gnap	gnap
gnaphandeg	knaphandich
gniepe (tiidwurd)	gnypsk
gof	goffe(rt)

(32) Gosses (1942)

blé	blei
ienelik	ienlik
an de jui weze	oan 'e jui wêze
mosk	mosk
onsjoch	ûnsjuch
sjouw	sjou
verzin	fersin
vuilendig	fûleindich
zoete veentjes	fintsjes
hai doegt	hy docht

Der moat mei rekkene wurde, dat it foarkommen fan in wurd yn it WNT (*Woordenboek der Nederlansche Taal* 'Wurdboek fan 'e Nederlânske Taal') net sizze wol, dat it wurd inkeld Nederlânsk is en net Frysk wêze soe. De reden is, dat ferskate dialekten, lykas dy fan Noard-Hollân en dy fan Grinzerlân, foar in grut part tebekgeane op Frysk substraat, sa't wy hjir foar Noard-Hollân sjen litten ha. Troch dy dialekten, spesjaal troch dy fan Noard-Hollân, ha Fryske wurden tagong ta it Nederlânsk, al stiet der yn it WNT trochstrings net by, dat sa'n wurd ek yn it Frysk te finen is (byg. by *jaar* al, by *krokken* 'krôkje' net; oer *jaar* sjoch Heeroma (1936)).

Yn 'e wurdfoarried binne der grutte oerienkomsten mei it Frysk, itselde jildt foar de morfosyntaksis. Yn 'e neikommende paragraaf sille we besykje om dy oerienkomsten te ferklearjen.

6. Taalkontakt

6.1. Ynliding

We ha sjoen dat der grutte oerienkomsten binne tusken de dialekten fan Noard-Hollân en it Frysk op it mêd fan de syntaksis, de morfology en de wurdfoarried. De fraach is no: hoe kin dat? As it Noardhollânsk gewoan in dialekt fan it Nederlânsk is, lykas dialektyndielingen hawwe wolle, dan is it in riedsel dat der sokke fiergeande oerienkomsten mei it Frysk binne. Van Coetsem (1988) syn teory fan taalkontakt is it teoretysk ramt dêr't we dy fraach yn beânderje sille.

6.2. Taalkontakt

Van Bree (1993) hat okkerlêsten, mei help fan Van Coetsem (1988) syn teory, moai sjen litten, hoe't it Stedsk tebekgiet op Frysk-Nederlânsk taalkontakt, en ik woe jisselde úthâlde foar it Noardhollânsk. Ik sil dy teory yn it koart útlizze. We wite, dat de iene taal de oare ferkinge kin as lju yn sosjaal kontakt, bûten de famylje in oare taal brûke as dy't se thús prate. At lju de grammatika fan 'e nije taal einliks net yn 'e macht ha, falle se werom op 'e grammatika fan 'e taal dy't se al goed prate. Mei oare wurden, at jo besykje en praat Nederlânsk, mar jo prate fan hús út Frysk, dan folje jo alles dat jo yn it Nederlânsk net wite oan mei it Frysk. Sa giet it gauris at jo leare om in fjemde taal te praten. It risseltaat is eat dat net earlik Frysk is en net earlik Nederlânsk, mar in nije taal. Neffens Van Coetsem sil sa'n taal de neikommende skaimerken ha. In grut part fan 'e syntaksis, fan 'e morfology en fan 'e wurdfoarried fan 'e memmetaal sil oanholden wurde. Fan 'e twadde taal komt foaral de fonology, en ek in part fan 'e wurdfoarried.

Van Coetsem syn teory past moai op 'e berte fan it Noardhollânske dialekt. De fonology is foar in grut part Nederlânsk. Mar yn 'e morfology, de wurdfoarried en de syntaksis fine wy in soad dat jin it Frysk yn 't sin bringt. Dy spesifike mingeling fan Frysk-Nederlânske skaimerken is krekt wat Van Coetsem syn teory foarsait, at it Frysk de earste taal west hat en it Nederlânsk de twadde. Der is dus yn Noard-Hollân Frysk praat. Dat dialekt is benammen yn 'e útspraak ferhollânske, ik tink nei't West-Fryslân yn 1289 by Hollân kaam. Dat makket dan ek dúdlik, wêrom't it Stedsk en it Noardhollânsk wol wat fânnoar wei ha, sa't troch Boekenooogen (1897), Fokkema (1943) en oaren opmurken is. Beide dialekten binne it risseltaat fan Frysk-Hollânsk taalkontakt, mei Frysk as earste taal en Nederlânsk as twadde. Der binne fansels ferskillen tusken it Noardhollânsk en it Stedsk. It proses hat him yn it Noardhollânsk ommers langer ljn ôfspjile; it gong om ûngelikense dialekten fan it Frysk en it Neder-

lânsk (syngroan en diagroan), en sa fierder. Mar fierders lykje it Noardhollânsk en it Stedsk in soad op mekoar. Dat, it Stedsk lit sjen, hoe't de skiednis him werhellet. Van Coetsem syn teory kin sa de oerienkomst tusken it Stedsk en it Noardhollânsk ferklearje.

Van Coetsem syn teory ferklearret ek, wêrom oft guon dialektologen yn it ferline de oerienkomst tusken Noard-Hollân en Fryslân net sjoen ha. Betink, dat de fonology fan it Noardhollânske dialekt Nederlânsk liket, krekt sa't Van Coetsem syn teory foarseit, al binne sels hjirre dochts jitte Fryske spoaren te finen (Gosses 1942, W. de Vries 1942). De dialektologen wienen tige op 'e fonology ôfjage; de syntaksis, de morfology en sels de wurdfoarried yn syn gehiel hienen se net folle omtinken foar. En just dêre kin men de oerienkomsten mei it Frysk fine. Om't de dialektologen dus einliks allinnich nei de fonology sjoen ha, ha se de morfo-syntaktyske oerienkomst mei it Frysk net sjen kind.

7. Ynfleksjonele morfology

7.1. Ynlieding

Yn dizze paragraaf wurdt in demonstraasje jûn fan hoe't mei help fan Van Coetsem syn teory nije oerienkomsten fûn wurde. Yn 7.2. giet it om in abstrakte yntraparadigmatyske oerienkomst, ek al is der suver fonologysk gjin oerienkomst. Dat hoecht jin, útgeande fan Van Coetsem syn teory, net te fermuverjen, omdat de fonology it meast nei de twadde taal ta lûkt. Yn 7.3. giet it om in konkrete oerienkomst, dy't better net te witten net earder opmurken is.

7.2. *Bûging yn 'e notiid en ynfinitiven*

Besjuch no de bûging fan it tiidwurd yn 'e notiid yn 'e trije talen dy't we mei-inoar ferylkje:

(33) NH	Nederlânsk	Frysk
ik roep	ik roep	ik rop
je roepe	je roept	do ropst
hai roept	hij roept	hy ropt

Fonologysk liket it Noardhollânsk gewoan Nederlânsk. Ommers, de útgongen fan it Noardhollânsk komme alle gearre foar yn it Nederlânsk, wylst it Frysk der út krypt mei syn twadde persoan.

Mar lit ús no ris sjen nei hoe't dy fonologyske foarmen brûkt wurde yn 'e morfosyntaksis. Dan is der oerienkomst tusken it Frysk en it Noardhollânsk:

(34) NH	Frysk	Nederlânsk
	I	I
	II	II
	III	III

It Frysk en it Noardhollânsk ûnderskiede yn it iental noch de trije persoanen, wylst yn it Nederlânsk de twadde persoan gearflapt is mei de tredde (yn ynverzje mei de earste). Dat, at wy nei it abstrakte tiidwurdsysteem sjogge, dan rint Noard-Hollân lykop mei it Noarden, net mei it Westen. It Noardhollânsk makket lykas it Frysk in ûnderskiid tusken de trije persoanen: de fonologyske foarmen fan 'e útgongen binne lykwols deselden as dy't ek yn it Frysk en it Nederlânsk te hearren binne. De fonologyske útgong dy't inkeld Frysk en net Nederlânsk is, *-st*, is eliminearre.

7.3. *Sterk ôfslutend mulwurd*

As wy de sterke ôfslutende mulwurden besjogge, falt it op dat it Nederlânsk hat in *-e* (staverre as *-en*), dêr't it Frysk yn guon gefallen *-en* hat. It Noardhollânsk hat, neffens de risseltaten fan 'e Wenker-enkête, yn guon doarpen *-en*, te witten yn dy gefallen dat it Frysk ek (*-e*)n hat, lykas yn vallen/fallen, stollen/stellen, vondEN/fûN, broken/brutsEN. De Wenker-enkête is yn Nederlân ôffrege as enkête 3 fan it P.J. Meertens-Instituut yn Amsterdam (sjuch Vragenlijsten met Register (1931-1958); de risseltaten fan 'e Wenker-enkête sitte yn it argyf fan it P.J. Meertens-Instituut). It sterke ôfslutend mulwurd rint yn it Noardhollânsk lykop mei it Frysk, en net mei it Nederlânsk.

7.4. *Gearfetsjend*

De ynterparadigmatyske struktuer fan it Noardhollânsk lit oerienkomsten mei it Frysk sjen. Lykas yn it Frysk wurde yn it iental de trije persoanen ûnderskaat, en wurdt de *-n* fan it sterke ôfslutend mulwurd yn guon gefallen al útsprutsen. Van Coetsem syn teory bewiist syn nut ek op it mêd fan 'e ynfleksjonele morfology. Oan 'e iene kant fout dy in ramt om it patroan fan oerienkomsten tusken it Noardhollânsk en it Frysk en tusken it Noardhollânsk en it Nederlânsk yn te fertklearjen. Oan 'e oare kant is er ek in ynstrumint om nije oerienkomsten mei op it spoar te kommen.

8. Súd-Hollân yn it koart

Ik leau, dat Heeroma de stôk by de rjochte ein hat, at er de ferskillen tusken Noard- en Súd-Hollân taskriuwt oan eastlike en súdlike ekspânsjes. Ik leau, dat Heeroma ek gelyk hat, at er tinkt dat der ôf yn beide Hollannen ôf yn gjin ien fan beiden Frysk praat is, om't Hollân yn it ferline ien gebiet wie, ek út taalkundich eachweid wei. Ik ha yn 'e pleit west foar it idee, dat der yn Noard-Hollân noch gâns Fryske spoaren te finen binne, en dat der Frysk praat is. At yn Noard-Hollân Frysk praat is, dan folget út 'e troch Heeroma oannimlik makke ienheid fan Noard- en Súd-Hollân fansels, dat yn Súd-Hollân ek Frysk praat is.

Is der foar dy nijsgjirige konklúzje ûnôfhinklike evidinsje? Wis en wrachtich! De nammekundige Blok hat sjen litten, op it Frysk Filologekongres fan 1966, dat it nammepatroan fan Súd-Hollân oanslút by it Fryske (sjuch ek Blok (1959)). Hy jout twa typen evidinsje. Yn it foarste plak, evidinsje dy't basearre is op it ferspriedingsgebiet fan nammekundige efterheakels. Sa kinne bygelyks de Nederlânske *heem*-nammen ferklearre wurde as in útrinner fan 'e Fryske nammen. In twadde type evidinsje binne Fryske lûdferskynsels yn 'e nammen, lykas opgeande twilûden, dy't er yn âlde fjildnammen yn Súd-Hollân (by Valkenburg by Leien) fûn hat. Opgeande twalûden wurde as typysk Frysk beskôge. We ha hjir te krijen mei histoarysk-fonologyske evidinsje, dy't faak inkelde noch werom te finen is yn de âldste fynplakken fan plak- en fjildnammen. Yn letter datearre staverings binne datsoarte fan ferskynsels faak al ferdwûn. Yn wurden dy't gjin plak- of fjildnammen binne, is yn it hjoeddeiske dialekt, sa't men útgeande fan Van Coetsem ferwachtet, neat werom te finen.

Wat de nammekunde fûn hat, strykt mei in taalkontaktynterpretaasje fan syn-groane taalfeiten. We ha hjir dus, om it mei djoere wurden te sizzen, in konverginsje fan ûndersyksrisseltaten.

9. Konklúzje

Yn 't ferline waard der net rekkene mei de morfosyntaksis. Mar dat is te begripen, want it tinken oer taal waard foar it grutste part beskaat troch ûntjouwings yn 'e fonology. Mar sa't ik no sjen litten ha, binne der hjoeddedei goede reden om op syn minst al mei de morfosyntaksis te rekkenjen. Morfosyntaktske feiten binne net inkeld folle kompleks as dat wolris tocht is; de morfosyntaksis kin ek dúdlik substraat mei sjen litten wurde. Yn it ramt fan in taalkontakttteory wurdt in ynterpretaasje oan sa'n morfosyntaktsk substraat jûn.

Fansels binne der ek guon gefallen dat it Noardhollânsk op himsels stiet en op it Frysk noch it Nederlânsk liket. Sa is allinnich yn it Noardhollânsk de

twadde persoan gelyk yn iental en meartal. Dat kinne we sjen as generalisaasje fan it meartal nei it iental. Dy foarm is wer gelyk oan 'e ynfinityf op -e, ûngelyk oan dy op -en.

It hat neffens my foar in taalkundige gjin doel om te hottefyljen oer de fraach, oft it Noardhollânsk no in dialekt fan it Frysk of fan it Nederlânsk is. Oan de iene kant is it in op himsels steand en unyk dialekt, dat ûndersyk mear as wurdich is. Oan de oare kant is it in dialekt fan it Frysk en in dialekt fan it Nederlânsk. Dat lêste is einliks wat Boekenooogen (1897) al sein hat, at er it hat oer it Noardhollânsk as *friso-frankisch dialekt*. De taalfeiten wize ommers beide kanten út. At it Noardhollânsk mei alle geweld in dialekt fan *ien* standerttaal wêze moat, dan is der allinnich in polityk andert te jaan. Mar dat politike andert hat gjin wittenskiplike ynhâld en sil him ek net bekroadzje om taalkundige argumintaasje. Taalkundige argumintaasje lit lykwols sjen, dat it Noardhollânsk net inkeld besibbe is oan it Nederlânsk, mar ek oan it Frysk. Van Coetsem syn teory fertelt ús, hoe't we de typologyske feiten fan it Noardhollânsk útlizze meie: as in gefolch fan Frysk-Nederlânsk taalkontakt, mei it Frysk as earste en it Nederlânsk as twadde taal.

Ferantwurdig en betanknoat

Ik woe Siebren Dyk, Lammert Jansma en Jarich Hoekstra betankje foar har kommintaar op 'e ynhâld fan dit stik (en op 'e foarm); Cor van Bree, Caroline Smits en Georges de Schutter foar kommintaar op in eardere Nederlânske ferzje, dy't yn *Taal & Tongval* (1993) útkommen is; en Jan Berns, Ton Goeman, Reitze Jonkman, Jaap van Marle, Jan-Wouter Zwart en de tahearders op it Frysk Filologiekongres fan 1993 foar diskusje.

Bibliografy

- Árhammar, N. (1993)
'Helgöländische VN-Komposita mit Augment -er-' (lêzing op 'e Morfology-dei fan it Taalkundich Wurkerbân fan 'e Fryske Akademy, 17 april 1993, Ljouwert).
- Bakker, G. (1992)
Fries en Westfries (skripsje, Universiteit fan Amsterdam).
- Blok, D.P. (1959)
'De vestigingsgeschiedenis van Holland en Zeeland', Yn: *Bijdragen en mededelingen van de naamkundecommissie van de KNAW*, 17, pp. 13-34.
- Blok, D.P. (1968)
'Plaatsnamen in Westfriesland', Yn: *Philologia Frisica anno 1966*, pp.11-19.
- Blom, P. van (1889)
Beknopte Friese Spraakkunst. Joure.
- Boekenooien, G.J. (1897, 1971²)
De Zaanse Volkstaal. Leiden (1987)/Zaandijk (1971²).
- Bree, C. van (1993)
'Het probleem van het ontstaan van het Stadsfries in verband met nieuwe talen in contact-theorieën' (sil ferskine yn de *Handelingen* fan it Colloquium Neerlandicum fan 1993 te Wroctaw).
- Butter, F. (1944)
Trienke Boôd. De roman van een boeredochter. Hoom.
- Coetsem, F. van (1988)
Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact. Dordrecht.
- Daan, J. (1950)
Wieringer land en leven in de taal (dissertaasje, Universiteit van Amsterdam).
- Daan, J. (1956)
'Onze Friese familie', Yn: *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 23, pp. 106-110.
- Daan, J. (1957)
'Betrekkingen tussen het Fries en het Noordhollands', Yn: *It Beaken*, 19, pp. 197-205.
- Daan, J. & D.P. Blok (1970)
Van Randstad tot Landrand. Amsterdam.
- Dyk, S. (1992)
'Warum gibt es im westerlauwersschen und Föhler Friesischen eine Nomeninkorporation?', Yn: V. Faltings, A. Walker & O. Wilts, eds., *Friesische Studien I* (=NOWELE Supplement vol. 8), Odense, pp. 143-169.

- Dyk, S. & J. Hoekstra (1987)
- 'Oersjoch fan 'e Stúdzje fan 'e Fryske Syntaksis', Yn: S. Dyk & J. Hoekstra, eds., *Ta de Fryske Syntaksis*, Ljouwert, pp. 7-43.
- Fokkema, K. (1943)
- 'Het Westfries en het Stadsfries in het defensief', Yn: *Westfriesch Jaarboek*, pp. 11-24.
- Gerrisen, M. (1991)
- Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis (AND)*, Amsterdam.
- Gosses, G. (1942)
- 'Een Fries substraat in Noord-Holland', Yn: *Bijdragen en Mededelingen der Dialecten-Commissie van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, II, pp. 4-14.
- Gosses, G. (1950)
- 'De herkomst van het Fries', Yn: *De Vrije Fries*, 40, pp. 166-181.
- Haan, G. de (1984)
- 'Friese Kortstaarten', Yn: G. de Haan, M. Trommelen & W. Zonneveld, eds., *Van Periferie naar Kern*, Dordrecht, pp. 73-80.
- Haeringen, C.B. (1923)
- 'Friese elementen in het Hollands', Yn: *De Nieuwe Taalgids*, 17, pp. 1-16.
- Hake, vor der, J.A. (1908)
- De Aanspreekvormen in 'i Nederlandsch*, Utrecht.
- Halbertsma, J. (1865)
- Besprek fan 'B. Bendsen, Die Nordfriesische Sprache nach der Mooringen Mundart, Leiden, 1860', Yn: *De Vrije Fries*, 10, pp. 345-438.
- Heeroma, K. (1935)
- Hollandse Dialektstudies*, Groningen.
- Heeroma, K. (1936)
- 'De Nederlandsche benamingen van de wier', Yn: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, 10, pp. 113-184.
- Heeroma, K. (1942)
- 'Een Fries substraat in Noord-Holland?', Yn: *Bijdragen en Mededelingen der Dialecten-Commissie van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, II, pp. 26-35.
- Heeroma, K. (1972)
- 'Fries en Saksisch in de Nederlanden', Yn: *Taal en Tongval*, 24, pp. 97-112.
- Hoekstra, E. (1993)
- 'Over de implicaties van enkele morfo-syntactische eigenaardigheden in West-Friese dialecten', Yn: *Taal & Tongval*, 43, pp. 135-154.
- Hoekstra, J. (1987)
- 'It augmint yn gearsettingen fan it type VN', Yn: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde*, 3, pp. 1-16.

Hoekstra, J. (1992)

'Fering *tu*-infinitives, North Sea Germanic syntax and Universal Grammar',
Yn: V. Faltings, A. Walker & O. Wilts, eds., *Friesische Studien I* (=NOWE-
LE Supplement vol. 8), Odense, pp. 99-142.

Karsten, G. (1931)

Het Dialect van Drechterland, Purmerend.

Karsten, G. (1942)

'Het Fries substraat tussen Sincfal en Vlie', Yn: *Bijdragen en Mededelingen
der Dialecten-Commissie van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen*,
II, pp. 15-25.

Loey, A. van (1959)

Schönfeld's Historische Grammatica van het Nederlands, Zutphen.

Meer, C. van der (1982)

Besprek fan 'J.A.Pannekeet, Woordvorming in het Hedendaags Westfries,
Amsterdam, 1979', Yn: *Leuvense Bijdragen*, 71, pp. 253-257.

Muller, J.W. (1891)

'Spreektaal en Schrijftaal in het Nederlandsch', Yn: *Taal en Letteren*, 1, pp.
196-232.

Mungard, N. (1913,1974²)

Ein Inselnordfriesisches Wörterbuch, Westerland.

Nawijn, T. (1928)

'Het Westfries en het Fries, Yn: *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 2, pp.
140-145.

Pannekeet, J.A. (1979)

Woordvorming in het Hedendaags Westfries, Amsterdam.

Schuurman, I. (1987)

'Incorporation in the Groningen dialect', Yn: F. Beukema & P. Coopmans,
eds., *Linguistics in the Netherlands 1987*, Dordrecht, pp. 185-194.

Visser, W. (1989)

'Ta de nominale ynfinityf yn it Frysk', Yn: *Philologia Frisica anno 1988*,
Ljouwert, pp. 51-72.

Vragenlijsten (1931-1958)

Vragenlijsten met Register (1931-1958), Yn: *Bijdragen en Mededelingen der
Dialecten-Commissie van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, II,
pp. 1-92.

Vries, J. de (1909)

Westfriesse Woorden, Nieuwe Niedorp.

Vries, W. de (1942)

Iets over de verbreidheid en herkomst van het Fries, Assen.

Weijnen, A. (1984)

'Fries in Holland'; Yn: N.R. Ârhammar et al., eds., *Miscellanea Frisica*. In
nije bondel Fryske stúdzjes, Assen, pp. 97-102.

Woudt, K. (1984)

Deer hoor ik je. Gedachten over de Zaanse streektaal, Wormerveer.

In nijsgjirrige folchoarderbeheining yn it Frysk en it spjalten fan foarnamwurdlike bywurden

Jarich Hoekstra (Fryske Akademy, Ljouwert)

0 Ynlieding

Ferlykje it neikommende kontrast tusken it Frysk (1a) en it Hollânsk (1b):

- (1) a. Kom **ris hjir / hjir ris!*
- b. Kom *eens hier / hier eens!*

Wylst yn it Hollânsk it bywurd fan plak/rjuchting *hier* likegoed foar as nei it modale partikel *eens* komme kin, kin yn it Frysk *hjir* mar allinnich foar *ris* stean.

Yn 'e Fryske grammatika's wurdt dy aparte folchoarderbeheining gjin om-tinken oan jûn, mar yn 'e wat kontrastiver ynstelde learboekjes wurdt der wol gauris op wiisd (ferl. Douma (1946, 16), Tsjepkema (1978, 100), Stienstra (1982², 61), Breuker e.o. (1984, 77-78)). In adekwate beskriuwing fan it ferskynsel fynt men dêr lykwols net; dat hâldt meast op mei it jaan fan ien of twa foarbyldsintsjes.

Yn dit stik wol ik sjen litte dat it folchoarderferskynsel yn (1) justjes wider fiemet as oft men út 'e literatuer ôfnimme kin. Dêrta jou ik alderearst in sa folstein mooglik oersjuch fan 'e data.

Dêrnei sil ik besykje om te ferklearjen wêrom 't it Frysk yn gefallen lykas yn (1) in strangere wurdskikking hat as it Hollânsk. Dêrta bring ik it kontrast yn (1) gear mei in oar ferskil tusken it Frysk en it Hollânsk: yn it Frysk wurde foar-namwurdlike bywurden ornaris spjalt, wylst se yn it Hollânsk ek yntakt bliuwe meie.

Fryske folchoarderfeiten fan it slach yn (1) foarmje sterke stipe foar de op-fetting dat bywurdlike ileminten lykas *hjir* feitliks analysearre wurde moatte as ferhoalen ferhâldingswurdkloften mei in leech ferhâldingswurd (ferl. Bresnan & Grimshaw (1978), Emonds (1987), McCawley (1988)).

1 In beskriuwing fan 'e folchoarderbeheining

Yn dizze paragraaf jou ik earst in neiere beskriuwing fan 'e folchoarderbe-heining yn (1). Dêrby gean ik nei wêr 't it ferskynsel him oppenearret en hokker ileminten oft der mei anneks binne.

Men kin om te begjinnen fêststelle dat it ferskynsel net allinnich foarkomt by de wurdswjes *ris* en *hjir*; de foarbylden yn (2-7) litte sjen dat oare modale partikels (*ek, dan, doch(s), no, mar, wol* ensfh.) en it bywurd fan plak/rjuchting *dêr* ek meidogge:

- (2) a. Hast it programma **ek hjir / hjir ek?*
 b. Heb je het programma *ook hier / hier ook?*
- (3) a. Wennet dyn suster **dan dêr / dêr dan?*
 b. Wont je *zus dan daar / daar dan?*
- (4) a. Sjuch **doch hjir / hjir doch!*
 b. Kijk *toch hier / hier toch!*
- (5) a. Lit dy kat **no dêr / dêr no!*
 b. Laat die kat *nou daar / daar nou!*
- (6) a. Set de roazen **mar hjir / hjir mar!*
 b. Zet de rozen *maar hier / hier maar!*
- (7) a. Ik gean **wol dêr / dêr wol* sitten
 b. Ik ga *wel daar / daar wel* zitten

Men obskwearret wer itselfde kontrast tusken Frysk en Hollânsk as yn (1): yn it Frysk (de a-foarbylden) kinne *hjir* en *dêr* mar allinnich lofts fan it modale partikel *stean*, wylst yn it Hollânsk (de b-foarbylden) *hier* en *daar* oan wjers-kanten it partikel komme kinne.

Hoewol't it ferskynsel faaks it dúdlikst útkomt yn 'e omkrite fan in modaal partikel, is it dêr út noch yn net ta beheind. Yn relaasje ta guon oare, meast bywurdftege iteminten binne *hjir* en *dêr* yn it Frysk einliks ek allinnich mar goed mooglik yn 'e lofter posysje, wylst yn it Hollânsk sawol de rjuchter as de lofter posysje beskikber binne. Yn (8-12) wurdt soks sjen litten foar de graad-partikels *al, noch* en *ek*, it negaasjepartikel *net* en it bywurdswje fan tiid *wer*:¹

- ¹ Yn it Hollânsk kinne *hier* en *daar* yn 't bân mei it tiidwurd *wêze* in idiomatyske ferbining foarmje mei de betsjutting 'oankommen wêze', 'oanbrutsen wêze' (ferl. (i-ia)); yn it Frysk is soks net mooglik (ferl. (i-ib)):
- (i) a. De pianostemmer is (net) hier, mevrouw
 b. *De pianostemmer is hjir, fou
- (ii) a. Het grote moment was (einde)lijk daar
 b. *It grutte momint wie dêr

Yn har idiomatysk gebrûk kinne *hier* en *daar* inkeld nei in partikel, bywurd, ensfh. komme. Hja ferlieze har idiomatyske betsjutting, at se derfoar set wurde:

- (8) a. Is de foarsitter **al hjir / hjir al?*
 b. Is de voorzitter *al hier / hier al?*
- (9) a. Har auto stiet **noch dêr / dêr noch*
 b. Haar auto staat *nog daar / daar nog*
- (10) a. Jo **ek hjir / hjir ek*, Boersma?
 b. U *ook hier / hier ook*, Boersma?
- (11) a. Hâld dyn finger **net dêr / dêr net!*
 b. Hou je vinger *niet daar / daar niet!*
- (12) a. Frits kaam **wer hjir / hjir wer*
 b. Frits kaam *weer hier / hier weer*

En dêrmei binne wy der noch net. De folchoarderbeheining oppenearret him sels yn 'e omkrite fan haadwurdkloften. Yn (13a) is *hjir* yn it Frysk mar allinich goed mooglik foar it ûnbeskaat foarnamwurd *ien*; yn 'e Hollânske wjer-gader (13b) kin *hier* oan wjerskanten it foarnamwurd stean:

- (13) a. Hja hinget **ien hjir / hjir ien*
 b. Ze hangt er *eentje hier / hier eentje*

Foarbyld (13) is nijsjûrrich. At men it ûnbeskaat foarnamwurd yn dy sin nammentlik fersingt troch in beskaat foarnamwurd, dan kin it bywurd fan plak, yn it Frysk likegoed as yn it Hollânsk, inkeld rjuchts dêrfan stean:

- (14) a. Hja hinget *it dêr / *dêr it*
 b. Ze hangt *het daar / *daar het*

De rolle dy't de definitens fan it foarnamwurd *hjir* spilet, liket der op te wizen dat it plak fan *hjir* en *dêr* mei ôfthinklik is fan 'e effekten fan *scrambling*, it oarderjen fan konstituinten yn it middenfjild fan 'e sin op grûn fan har presupposysjonaliteit.

Der binne oanwizingen dat de presupposysjonaliteit fan *hjir* en *dêr* sêls ek mei beskiedend is foar it plak dat se ynnimme yn 'e sin. Ik ha oant no ta suggerearre dat yn it Frysk *hjir* of *dêr* nei partikels ensfh. altyd like min is en dat it yn it Hollânsk neat útmakket oan hokker kant oft *hier* of *daar* stiet. Dat is lykwols net alhiel krekt.

-
- (iii) De pianostemmer is hier ('op dit plak') net
 (iv) Het grote moment was daar ('op dat plak') eindelijk

Yn (iv), *dêr't daar* syn temporele betsjutting ('oanbrutsen') kwytrekket, laat soks fansels ta in sin dy't semantysk besjoen wipwap is.

Wurden lykas *hji/rhier* en *dêr/daar* kinne yn prinsipe op twa menieren brûkt wurde: *deiktysk* (ferwizend nei immen of eat yn 'e konkrete taalgebrûks-situaasje) of *anfoarysk* (ferwizend nei immen of eat yn 'e kontekst fan 'e taalsels). Wylst *hji/rhier*, yn alle gefallen yn it Frysk, ornaris deiktysk brûkt wurdt,² kin *dêr/daar* likegoed deiktysk as anafoarysk ymplejearre wurde.

It liket der no op as hat *dêr/daar* yn anafoarysk gebrûk in foarkar foar de posysje foar it modale partikel ensfh. Yn it Hollânsk, dêr't *daar* yn prinsipe oan wjerskanten stean kin, is dat it dúdlikst. Yn in sin lykas (15b), dêr't *daar* dúdlikernôch anafoarysk brûkt wurdt, is de posysje foar it partikel favoryt:

- (15) a. Alst it *by dy oare* better krije kinst, dan bliuwst *dêr mar* / **mar dêr*!
 b. Als je het *bij die ander* beter kunt krijgen, dan blijf je *daar maar* /[?]*maar daar*!

Yn it Frysk, dêr't *dêr* altyd foar it partikel komt (ferl. (15a)), is soks net sa goed te kontrolearjen. Mar in sin lykas (16), mei *dêr* nei it partikel, is foar myn gefoel justjes minder min yn syn deiktyske lêzing as yn syn anafoaryske:

- (16) a. *Bliuw *mar dêr*! [deiktysk]
 b. *Bliuw *mar dêr*! [anafoarysk]

Yn paragraaf 3 kom ik werom op 'e rolle fan scrambling en presupposysjonaliteit by it folchoarderferskynsel dat hjir op it aljemint is. Wat my yn earsten lykwols it meast ynteresseret, binne net sa lyk de absolute, mar de relative oardielen oer de boppesteande sinnen. De fraach dy't ik beânderje wol, is: wêrom hearre - ôfsjoen fan 'e niisneamde pragmasemantyske subtiliteiten - de bywurden fan plak/rjuchting *hji*r en *dêr* yn it Frysk yn it ginneraal bryk nei in partikel ensfh., wylst yn it Hollânsk *hier* en *daar* dêr folle minder of alhiel gjin lêst fan ha.

2 De posysje fan plak- en rjuchtingsoantsjuttingen

Semantysk besjoen liket der gjin mis op dat *hji*r en *dêr* oantsjuttingen fan plak/rjuchting binne. Syntaktysk rinne se lykwols net earlik op 'e stap. Dat

² Yn it Hollânsk kin *hier* anafoarysk brûkt wurde (benammen yn 'e skriuwtal); yn it Frysk is soks kwealik mooglik. Fertykje:

- (1) a. Een eindje buiten it dorp stond *een kasteeltje*. *Hier* woonde tot voor kort de barones van Heemstra.
 b. In eintsje bûten 'e buorren stie *in slofsje*. **Hji*r wennen oant foar koart de baronesse van Heemstra.

wurdt dúdlik, at men it hâlden en dragen fan *hijir* en *dêr* yn 'e omkritte fan in modaal partikel ferliket mei dat fan oare plak- en rjuchtingsoantsjuttingen.

Oantsjuttingen fan plak/rjuchting fynt men foar 't uterlike yn alderhanne skik en fats oen. Mar likefolle yn wat foar stal oft se ferskine, hja *kinne* altyd rjuchts fan it modale partikel stean. Yn 'e foarbylden yn (17) komme se ferplichte nei it partikel:

- (17) a. Kom *ris* by *heity* / *by *heity ris*!
b. Kom *dan nei boppen* / **nei boppen dan*!
c. Kom *mar fierder* / **fierder mar*!
d. Kom *no tichterby* / **tichterby no*!
e. Kom *doch thús* / **thús doch*!
f. Kom *ris del* / **del ris*!

Yn (18) kin de plakoantsjutting foar of nei it partikel komme. Dêrby is de posysje nei it partikel ûnmarkearre.

- (18) Sykje *mar op 'e souder* / *op 'e souder mar*!

Mei oare wurden, de posysje dêr't *hijir* en *dêr* hosk binne yn it Frysk, deselde nei it partikel, is foar oare oantsjuttingen fan plak/rjuchting de wenstige of sels de fennichste.

It ferskil tusken (17) en (18) hinget gear mei it feit dat plak- en rjuchtingsoantsjuttingen twadderlei grammatikale funksje ha kinne: se kinne tsjinje as bywurdlige tafoeging (adjunkt) of as predikative oanfoling (predikaat fan in Small Clause).³ De rjuchtingsoantsjuttingen yn (17) binne predikative oanfolingen, wylst de plakoantsjutting yn (18) fungearret as in bywurdlige tafoeging. Wylst predikative oanfolingen altyd swette moatte oan it tiidwurd, meie bywurdlige tafoegingen dêr ek fan skaat wurde troch oar wurdmateriaal. Ien en oar is op 'en bêsten waar te nimmen yn bysinnen, dêr't it bûgde tiidwurd gjin foaropsetting ûndergien hat:

- (19) a. (It mei gjin kwea) dat er (*ris*) yn 'e *tobbe* (*ris*) sjongt
[bywurdlige tafoeging]
b. (It mei gjin kwea) dat er (*ris*) yn 'e *tobbe* (**ris*) komt
[predikative oanfoling]

Yn (19a) kin it partikel *ris* tusken 'e bywurdlige tafoeging yn 'e *tobbe* en it

³ Sjuch foar dat ûnderskie ûnder oaren T. Hoekstra (1984) en Luif (1993).

tiidwurd komme; yn (19b), *dér't yn 'e tobbe* fungearret as in predikative oanfolging, kin dat net.

It liket der op as tûke de plak- en rjuchtingsoantsjuttingen *hjir* en *dêr* har fan dat ferskil neat oan; *hjir* en *dêr* komme altyd foar it partikel, sels at se sa't it liket fungearje as predikative oanfolging en troch it partikel skaat wurde fan it tiidwurd (ferl. (20b)):

- (20) a. ...dat er *hjir ris* / **ris hjir* sjongt [bywurdlike tafoging]
b. ...dat er *hjir ris* / **ris hjir* komt [predikative oanfolging]

In hiel aardige obstrewaasje fynt men ek by Douma (1946, 16). Wylst *hjir* yn it Frysk ferplichte foar it modale partikel komt, komt it foar in part synonime (mar ferâldere) bywurd fan rjuchting *har(re)n* 'hjr(hinne)' der just nei.⁴ Ferlykje dêrta (1a), hjir efterhelle as (21a), mei (21b):

- (21) a. Kom **ris hjir* / *hjir ris*!
b. Kom *ris har(re)n* / **har(re)n ris*!

Har(re)n hâldt en draecht him dus krektlyk as oare rjuchtingsoantsjuttingen (ferl. (17)).

In ferlykber ferskynsel sjucht men yn 'e foarbylden (22) en (23): de ûn-akseptabele farianten fan (22a) en (23a), d.w.s. deselden mei *hjr/dêr* nei it modale partikel, wurde better at men ynstee fan *hjir* en *dêr* de útweide, enfatske foarmen *hjrre* en *dêre* brûkt (ferl. (22b) en (23b)). Yn 'e posysje foar it modale partikel kinne sokke *e*-foarmen der net op troch (foar in skynber tsjinfoarbyld, sjuch noat 9).

⁴ It wurd *har(re)n* hat noch oant yn dizze ieu yn 'e sprektaal yn 'e swang west, nei alle gedachten allinnich yn 'e ferbining *kom har(re)n*. Ferlykje de neikommende oanhaal (boarneoantsjutting neffens WFT):

- (i) Kom mar harn!
[W.A. v.d. Meulen, ynkettering 16 (1903)]

De skriuwwize dêr soe oantsjutte kinne dat de útspraak [han] west hat. Dat is yn alle gefallen de útspraak dy't Ype Poortinga yn it WFT (s.v. *harren*) opjout foar Peazens-Moddergat. Njonken *harren* stiet noch in foarm *darren*, dy't lykwols mar allinnich foarkomt yn 'e fêste ferbining *harren en darren*. Sjuch Fierders, foar de etymology fan *har(re)n*, Buna (1954).

- (22) a. Bring de bal *ris *hjiir* / *hjiir ris*!
 b. Bring de bal ?ris *hjiirre* / **hjiirre ris*!
- (23) a. Smyt dy klean *mar *dêr* / *dêr mar*!
 b. Smyt dy klean ?mar *dêre* / **dêre mar*!

Sels nei it partikel binne *hjiirre* en *dêre* oars net botte linich en frijwat ûngebrûklik yn ditsoarte fan sinnen. Dochs komt men fertlykbere gefallen wolris tsjin yn 'e literatuer, mar dan benammen yn konteksten dêr't it rym sinnes ha wol:

- (24) a. Bêste berntsjes, bliuw mar *hjiirre*, /
 en yt roggenbrea mei ljirre
 [Diet Huber, Tutte mei de linten 33 (1973)]
- b. Do hast my yn dyn skjirre /
 Knip! Ik knap, kom no gau *hjiirre*
 [Wiegels Wjukkelmachine, Fan 'e wrâld (1991)]

Yn alle gefallen liket it der op dat de emfatyske foarmen *hjiirre* en *dêre* har mear jouwe nei de oare plak- en rjuchtingsoantsjuttingen as har ûnfersterke wjer-gaders *hjiir* en *dêr*.

Yn it ginneraal kin men nei oanlieding fan 'e data yn dizze paragraaf fêst-stelle dat, at *hjiir* en *dêr* al plak- en rjuchtingsoantsjuttingen binne (wat har betsjutting suggerearet), se der syntaktysk frijwat útrinne by har maten, sels by hast synonyme wurden lykas *harren* en *hjiirre/dêre*. It andert op 'e fraach wêrom oft *hjiir* en *dêr* har sa oars hâlde en drage as oare plak- en rjuchtingsoantsjuttingen leit sûnder mis besletten yn it spesjale karakter fan dy wurdsjes. Dat ik sil yn it neikommende earst ris sjen nei de status fan *hjiir* en *dêr*. Dêrútwei besykje ik dan in ferklearring te finen foar de folchoarderbeheining yn it Frysk en it ferskil datoangeande mei it Hollânsk.

3 Scrambling

Yn 'e foarige paragraaf ha wy sjoen dat plak- en rjuchtingsoantsjuttingen altiden nei it modale partikel stean kinne, yn guon gefallen sels moatte. It plak nei it partikel liket mei oare wurden de basisposysje te wêzen foar sokke ieminten. Men soe dan oannimme kinne dat *hjiir* en *dêr* ek ginnerearre wurde yn 'e posysje nei it partikel en dêrnei ferplichte ferskood wurde nei in posysje derfoar. Yn it Hollânsk, dêr't *hier* en *daar* oan wjerskanten it partikel foarkomme kinne, soe dy ferskowing dan opsjoneel wêze.

Dêrmei soe it probleem net mear wêze, wêrom oft *hjiir* en *dêr* net, lykas oare

plak- en rjuchtingsoantsjuttingen, nei it partikel komme kinne, mar wêrom oft *hjiir* en *dêr* ierskood wurde (moatte) en hokfoar type ferskowing oft dat dan is.

Der is in kompleks fan folchoarderferskynsels dat wol oantsjut wurdt as *scrambling* of *object shift* (bgl. Diesing & Jelinek (1993)). Under dy term wurde ferslowingen fan haadwurdkloften yn it middenfjild fan 'e sin beflapt. It plak fan haadwurdkloften yn it middenfjild is rillevant foar de ynformaasje-struktuer fan 'e sin. Dêby is it út 'en rûgen sa dat âlde/bekende ynformaasje foarliker yn 'e sin stiet as nije/ûnbekende. Haadwurdkloften kinne woegen wurde neffens har 'presupposysjonele krêft', d.w.s. neffens oft se mear of minder sterk wero mderwize nei eat dat al bekend is. At men jin efkes beheint ta pronominale haadwurdkloften, dan kriget men sa út 'en rûgen de neikommende presupposjonalieitskaal (ferl. ek Bennis (1986, 223)):

(25) swakke pronomina > beskate pronomina (anafoarysk) > beskate pronomina (deiktysk, universeel kwantifisearjend) > ûnbeskate pronomina

[> 'ha in gruttere presupposysjonele krêft as']

Dat de presupposysjonele krêft fan pronominale haadwurdkloften fan belang is foar it plak dat se ynnimme yn 'e sin, wurdt dúdlik at men sjucht nei de folchoarder fan foarnamwurden en modale partikels:

- (26) a. Jou my ***ris* it / it *ris*!
b. Jou my **ris* dat / dat *ris*!
c. Jou my [?]*ris* dit/dat / dit/dat *ris*!
d. Jou my *ris* alles / alles *ris*!
e. Jou my *ris* ien / **ien ris*!
- [anafoarysk]
[deiktysk]

Swakke pronomina, dy't it sterkst binne yn termen fan presupposysjonele krêft, moatte perfoarst oer it modale partikel binne scramble wurde (ferl. (26a)). It-selde jildt foar anafoarysk brûkte beskate pronomina (ferl. (26b)). Deiktysk brûkte en universeel kwantifisearjende pronomina kinne oan wjerskanten it modale partikel stean, al liket de posysje lofts derfan it normaalst (ferl. (26c,d)). Unbeskate pronomina, dy't typysk brûkt wurde om nije ynformaasje te yntrodusearjen en dy't dus presupposysjoneel it swakst binne, ûndergeane gjin scrambling (ferl. (26e)).

Yn 'e earste opslach liket it faaks net sa oannimlik dat wy yn it gefal fan *hjiir* en *dêr* ek te krijen ha soenen mei scrambling. *hjiir* en *dêr* binne plak- of rjuchtingsoantsjuttingen en de presupposysjonaliteit fan sokke ijeminten hat sa't it liket ornaris gjin yntloed op har plak yn 'e sin. Sa makket it yn (27) foar de folchoarder neat út oft de predikative oanfolging beskaat of ûnbeskaat is:

(27) Gean mar op 'e stoel / op in stoel sitten!

Likegoed is der in sterke oanwizing dat *hjiir* en *dêr* yn it Frysk al scrambling ûndergeane. *Hjiir* en *dêr* foarmje mei noch in stikmannich oare wurden de sa-neamde R-pronomina (ferl. Van Riemsdijk (1978)):

(28) *R-pronomina*:
deR, hjiR/dêR, eaRne/neaRne, oeRal (Rûnom)

At men no ris sjucht nei it hâlden en dragen fan al dy R-pronomina, net allinnich fan *hjiir* en *dêr*, yn 'e omkritre fan in modaal partikel, dan fynt men it patroan yn (29):

- (29) a. Sykje ***mar der / der mar!* [anafoarysk]
b. Sykje **mar dêr / dêr mar!* [deiktysk]
c. Sykje ***mar hjiir/dêr / hjiir/dêr mar!*
d. Sykje *mar oeral (rûnom) / oeral (rûnom) mar*
e. Sykje *mar earne/earne / *earne/earne mar!*

It swakke R-pronomen *der* ('op it plak') giet ferplichte oer it modale partikel *hinne* (ferl. (29a)). It beskate R-pronomen *dêr* ('op dat plak') docht itselde, at it anafoarysk brûkt wurdt (ferl. (29b)). It deiktyske *hjiir* ('op dit plak') en *dêr* kinne wol net oan wjerskanten it partikel stean yn it Frysk, mar binne wol minder min yn net-scramble posysje as har anafoaryske wjergaders (ferl. (29c) mei (29b)). It universeel kwantifisearjende *oeral* of *rûnom* ('op alle plakken') kin oan wjerskanten it modale partikel foarkomme (ferl. (29d)). It ûnbeskate R-pronomen *earne* ('op in plak') en syn negative wjergader *earne* ('op gjin plak') meie net oer it partikel hinne scramble wurde (ferl. (29e)).

It sil klearichheid ha dat de R-pronomina yn (29) yn rûge halen deselde folchoarderemooglikheden sjen litte as de pronominale haadwurdkloften yn (26). Soks wiist der sterk op dat se lykas dyselden haadwurden binne en scrambling ûndergien ha.

Men soe no oannimme kinne dat it ferskil tusken R-pronomina lykas *hjiir* en *dêr* en oare plak- en rjuchtingsoantsjuttingen him sit yn 'e kategoriale status fan 'e R-pronomina. R-pronomina binne haadwurden. Hja wurde, lykas oare plak- en rjuchtingsoantsjuttingen, basisginnerearre yn in posysje nei it modale partikel, mar kinne dêr, as haadwurdlke ileminten, oerhinne scramble wurde, at se presupposysjoneel sterkernôch binne.

Hoewol't soks faaks in ferklearring jaan koe foar de ferskillen tusken *hjiir/dêr* en oare plak- en rjuchtingsoantsjuttingen dy't yn 'e foarige paragraaf op it aljemint brocht binne, bliuwe der noch in pear driuwende fragen iepen. Yn it

foarske plak moat men jin ôffreegje, oft haadwurdljke ijeminten wol de funksje fan plak- of rjuchtingsantsjutting ha kinne. Boppedat is de frach dêr't it ús yn dit stik om te rêden is, noch net beândere. Hoewol't it dúdlik is dat de presuposysjonaliteit fan *hijr/hier* en *daardêr* in beskate rolle spilet foar har posysje yn 'e sin, hâlde en drage se har net alhiel as oare haadwurdkloften; (29c) mei *hijr/dêr* nei it partikel is minder as (26c). Dat, der moat yn alle gefallen mear te rêden wêze as allinnich scrambling. It ferskil tusken it Frysk en it Hollânsk suggerearret dat ek al: wylst it Hollânsk him by it scrambljen fan haadwurdkloften hâldt en draacht lykas it Frysk, ûntrinne de talen inoar by it scrambljen fan *hijr/hier* en *dêr/daar*.

4 Ferhoalen ferhâldingswurdkloften

Dat *hijr* en *dêr* har syntaktysk hâlde en drage as haadwurdkloften is op himsels gjin nijs. Yn 'e saneamde *foarmamwurdljke bywurden* (ferbiningen fan in R-pronomen + in efteropset ferhâldingswurd) ferwize dy Ileminten ek dúdliker-nôch nei haadwurdkloften. Yn (30) is *dêr* bygelyks korfferinsjeel mei *har fluitsje*:

- (30) De plysje kringe *har fluitsje* en bloes *dêr* op

Yn 'e foarige paragraaf ha wy lykwols sjoen dat *hijr* en *dêr* har ek as haadwurdkloften hâlde en drage, at se funksjonearje as plak- of rjuchtingsoantsjuttingen. It liket der mei oare wurden op as kinne de haadwurdkloften *hijr* en *dêr* likegoed nei dingen as nei lokale ferhâldingen ferwize. Dat is moai te sjen yn in sin as (31), dêr't *hijr* yn it iene gefal nei *dizze tâne* ferwize soe en yn it oare nei *yn dizze tâne*:

- (31) In ferneamd filosoof hat $\left. \begin{array}{l} \textit{yn dizze tâne} \\ \textit{hijr yn} \\ \textit{hijr} \end{array} \right\}$ wenne

Men soe no oannimme kinne dat der twa haadwurden *hijr* en *dêr* binne, ien dat ferwiist nei dingen en ien dat ferwiist nei lokale ferhâldingen. At men net oan homonymen wol, soe men ek úthâlde kinne dat it in ideosynkratyske eigenskip fan *hijr* en *dêr* is dat se nei dingen en lokale ferhâldingen ferwize kinne.

Yn beide gefallen sil men lykwols oannimme moatte dat der haadwurden binne dy't nei lokale ferhâldingen ferwize. No ha wy al sjoen dat plak- en rjuchtingsoantsjuttingen har sa foar 't each yn alderhanne foarmen oppenearje kinne, dat men soe ornearje kinne dat yn prinsipe alle syntaktyske kategoryen

de funksje fan plak- of rjuchtingsoantsjutting krije kinne. In botte oanlokklik idee is dat lykwols net. Men soe op 'en moaisten ha wolle dat syntaktyске kategoryen strang korrespondearje mei konseptuele begripen: haadwurden korrespondearje mei dingen, eigenskipswurden mei eigenskippen, tiidwurden mei hamelingen/foarfallen, en ferhâldingswurden mei ferhâldingen. Men soe dus ha wolle dat lokale ferhâldingen altyd útdrukt wurde troch in preposysjonele konstituint. Om't soks yn fierwei de measte gefallen ek bart, liket it in goede strategy om yn problematyske gefallen te sjen, oft in analyze as ferhâldingswurdkloft dochs net op ien of oare wize te ferdigenjen is.

Wy ha fêststeld dat *hjiir* en *dêr* har syntaktysk altyd hâlde en drage as haadwurdkloften. Lit ús dus oannimme dat se as sadanich altyd ferwize nei dingen (yn (31) soe *hjiir* dus yn beide gefallen op *diizze tîne* slaan). Dan sitte wy mei in paradoks yn it gefal dat *hjiir* en *dêr* sa't it liket nei in lokale ferhâlding ferwize. Dat is hiel dúdlik yn in foarbyld lykas (32), dêr't *dêr* funksjonearret as in plakaoantsjutting yn 'e twadde sin, mar ferwiist nei in haadwurdkloft yn 'e earste:

(32) Yn in museum yn Grikelân wurdt in *âld tîne* bewarre. *Dêr* wennen
alearen in ferneamd filosoof.

Der is lykwols in ienfâldige en klassike oplossing foar dy paradoks.

Bresnan & Grimshaw (1978) ha op grûn fan ferlykbere problemen mei frije relativen yn it Ingelsk útsteld om saneamde keale bywurdljike haadwurdkloften te analysearjen as ferhâldingswurdkloften mei in leech (fonetysk netrealisearre) ferhâldingswurd.⁵ Foar it plak- of rjuchtingsoantsjuttende *hjiir* en *dêr* yn it Frysk soe soks betsjutte dat it feitliks ferhoalen foarnamwurdljike bywurden binne; se soene in leech efteropset ferhâldingswurd by har ha. Dat wurdt yllustrearre yn

⁵ Bresnan & Grimshaw besjutte net allinnich keale bywurdljike haadwurdkloften dy't in plak oantsjutte, mar ek sokken dy't in tiid oantsjutte (bgl. *when(ever)*). Yn it Ingelsk fynt men oars justjes mear as yn it Frysk net-pronominaale bywurdljike haadwurdkloften dy't in plak oantsjutte. Ferlykje:

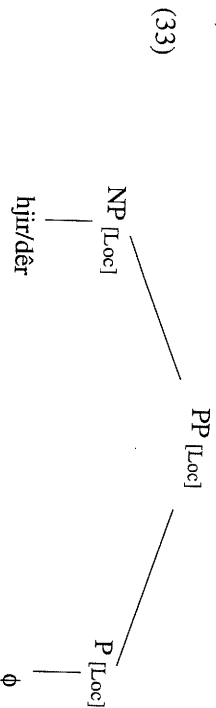
- (i) a. You go *this way*, I go *that way*
b. She wants to move (to) *someplace new*

In Frysk foarbyld is:

- (ii) Frits socht syn heil (yn) *oarrewei*

Sjuch oer keale bywurdljike haadwurdkloften dy't in tiid oantsjutte yn it Frysk, Hoekstra (1989).

(33):

Neffens Bresnan & Grimshaw mei in lokatyf (Loc) ferhâldingswurd allinnich leech wêze, at de haadwurdkloft yn syn komplemint ek murken is mei it skaaimerck [Loc]. Yn (31) is it net-realisearjen fan it ferhâldingswurd opsjoneel, alneigeraden oft de klam lein wurd op 'e tûne as 'das Ding an sich' of op 'e tûne as in lokaasje. It komt ek foar dat it ferhâldingswurd ferplichte leech wêze moat, ntl. at *hjer* of *dêr* ferwiist nei in typysk lokaasjewurd (lykas *stêd* of in plaknamme). Ferlykje dêrta (34):

(34) Hja wennet

$\left\{ \begin{array}{l} \text{yn Ljouwert / yn dy stêd} \\ *dêryn \\ dêr \end{array} \right\}$

Yn it ramt fan 'e ginnerative grammatika hat Bresnan & Grimshaw har analyse in bykommend teory-yntern foardiel. Yn 'e Government & Binding-teory moatte haadwurdkloften abstrakte Fal krije fan in itemint dat se regearret (ferl. Chomsky (1981)). Keale bywurdljike haadwurdkloften steane typysk yn posysjes dy't net regearre wurde. Yn Bresnan & Grimshaw har útstel kinne keale bywurdljike haadwurdkloften lykwols kreas Fal ta wiisd krije fan it lege ferhâldingswurd.

Yn in artikel út 1985 komt Richard Larson yn 't ferhef tsjin Bresnan & Grimshaw har analyse fan keale bywurdljike haadwurdkloften. Hy wol der op út dat keale wurdkloften wier haadwurdkloften binne mei bywurdljike funksje. Der naam ffile krityk op Larson syn artikel fan twa ginnerativisten fan 'e earste oere, namentlik Emonds (1987) en McCawley (1988). Hja litte sjen dat Larson syn argumenten tsjin 'e 'ferhoalen struktuer'-analyse fan Bresnan & Grimshaw gjin hout snije en dat syn eigen analyse problematysk is. Boppedat bringe se nije teoretyske en empiryske argumenten by foar Bresnan & Grimshaw har analyse. Dat, in analyse fan keale bywurdljike haadwurdkloften as ferhoalen ferhâldingswurdkloften is, yn alle gefallen foar it Ingelsk, op dit stuit aardich ûnderboud.

Ik sil net yngean op 'e details fan 'e boppenamde diskusje. Ik wol hjir inkeeld sjen litte dat Bresnan & Grimshaw har analyse ek op 'e Fryske (en Hollânske)

keale bywurdlike haadwurdkloften tepasbrocht wurde kin en dat de wurdfolech-oarderfûten dy't hjir op it alfemint brocht binne, dy analyse stypje.

5 It spjalten fan foarnamwurdlike bywurden

At *hjir* en *dêr* yn it Frysk yndie analysearre wurde meie as ferhoalen foarnamwurdlike bywurden, dan hat sin (1a), nei't ferskowing syn beslach krige hat, de dielstruktuere yn (35):

(35) Kom *hjir* ris $[_{pp} t P_{\phi}]$
↑

It wurdsje *hjir* is net sels in rjuchtingoantsjutting, sa't wy oant no ta ûnfoar-sjoens oannommen hienen, mar in haadwurd dat befette is yn in rjuchtingoan-tsjuttende ferhâldingswurdkloft (PP) mei in leech ferhâldingswurd (P_{ϕ}). Dy rjuchtingoantsjuttende ferhâldingswurdkloft, dy'tfunksjonearret as predikative oanfolling by *komme*, stiet kreas nei it modale partikel, sa't men fan sa'n ile-mint ferwachtsje mei (ferl. § 2). As haadwurd kin *hjir* scrambling ûndergean en dat moat it yn dit gefal sels. Ien en oar hâldt yn dat *hjir* ekstrahearre wurdt út 'e ferhâldingswurdkloft nei it partikel, dêr in spoar (*t*(trace)) beneferlit en ferskood wurdt nei in posysje foar it partikel. Dêrby bliuwt it lege ferhâldingswurd efter. Wy ha hjir dus te krijen mei in gefal fan *Preposition Stranding* (sjuch foar de eigenskippen fan Preposition Stranding yn it Frysk, Hoekstra (1991)).⁶

At men der fan út giet dat ileminten lykas *hjir* en *dêr* 'ferhoalen struktuer' ha, d.w.s. diel útmeitsje fan in ferhoalen foarnamwurdlik bywurd, dan kin men it begjin fan in ferklearing jaan foar it ferskil tusken it Frysk en it Hollânsk yn (1). It kontrast dat wy dêr en yn gâns oare foarbylden obstrewearre ha, oppe-

⁶ Behalven út foarnamwurdlike bywurden wei is Preposition Stranding yn it Frysk ek mooglik út 'gewoane' ferhâldingswurdkloften mei in lokatyf efteropset ferhâldingswurd. Yn sokke ferhâldingswurdkloften kin it komplement yn it Frysk ek in foarnamwurd wêze:

- (i) a. Gean **mar dat lâns / dat mar lâns* [anafoarysk]
b. Gean *mar dit/dat lâns / dit/dat mar lâns* [deiktysk]

Sa't oan 'e foarbylden yn (i) bliken docht, hâlde en drage sokke foarnamwurden har by scrambling mear as de pronomina yn (26) as de R-pronomina. Hja ûndergeane ferplichte scrambling, at se anafoarysk brûkt wurde (ferl. (ia)) en by deiktysk gebrûk is scrambling gewoan, mar net perfoarst nedich (ferl. (ib)).

nearret him nammentlik allyksa by 'iepentlike' foarnamwurdlike bywurden. Ferlykje dêtra de sinnen yn (36) en (37):

- (36) a. Kom [?]*ris *hjiir yn / hjiir ris yn!*
b. Kom *eens hier in / hier eens in!*
- (37) a. Lis dyn hân [?]*mar *dêr op / dêr mar op!*
b. Leg je hand *maar daar op / daar maar op!*

Yn sokke gefallen hat it Frysk ek in tsjinnichheid yn *hjiir* en *dêr* nei it modale partikel, wylst it Hollânsk dêr gjin of minder lêst fan hat. It Frysk hat, mei oare wurden, in hiele sterke oanstried om foarnamwurdlike bywurden te spjaltlen;⁷ yn it Hollânsk meie se ek yntakt bliuwe.

It kontrast tusken sin (13) en (14) korrespondearret no ek kreas mei it kontrast tusken (38) en (39):

- (38) a. Hja hinget ^{*}ten *hjiir njonken / hjiir ien njonken*
b. Ze hangt er *eenje hier naast / hier eenje naast*
- (39) a. Hja hinget *it dêr njonken / *dêr it njonken*
b. Ze hangt *het daar naast / *daar het naast*

It sil klearrichheid ha dat de parallel tusken sinnen mei iepentlike foarnamwurdlike bywurden en sinnen mei in keal *hjiir* of *dêr* yn it Frysk en Hollânsk in hiele moate stipe foarmet foar Bresnan & Grimshaw har analyse. Yn harren analyse is dat nammentlik krekt wat men ferwachtet: foarbylden lykas (36) oant en mei (39) meisje sichtber wat yn sinnen mei in keal *hjiir* of *dêr* yn it ferhoalene bart. Yn in analyse dy't der fan út giet dat *hjiir* en *dêr* gjin ferhoalene struktuer ha, bliuwt dy parallel in riedling.

It wurdt no ek dúdlik wêrom oft synonimen lykas *harren* en de emfaryske foarmen op *-e* (*hjiirre, dêre*) har hâlde en drage as gewoane plak- en rjuchting-

⁷ Yn gefallen dêr't it foarnamwurdlik bywurd sa foar 'each net spjalt is, lykas yn (i), moat men dan nei alle gedachten 'string-vacuous' ferskowing oannimme yn it Frysk:

- (i) Kom *hjiir t yn!*
 ↑
 |

Soks leit ek yn 'e reden foar it gefal dat in foarnamwurdlik bywurd adjuנגearre is oan in haadwurdkloft (ferl. (ii)) of allinnich siet yn in 'ynkoarte' fraach (ferl. (iii)):

- (ii) de wente *der* (lyk) *ûnder / [?]*lyk dêrûnder*
(iii) *Wêr* (oars) *mei? / [?]*Wêrmei* oars?

oantsjuttingen. Sokke wurden kinne, sa't de foarbylden yn (40) sjen litte, gjin diel útmeitsje fan in foarnamwurldlik bywurd:

- (40) a. *Kom *harren* ris yn!
b. *Kom *hjiirre/dêre* mar yn!

Harren en *hjiirre/dêre* kinne gjin ferhâldingswurd by har ha, likefolle oft dat leech of sichtber is. It binne net, lykas *hjiir* en *dêr*, haadwurdkloften dy't befette binne yn in plak- of rjuchtingoantsjuttende ferhâldingswurdkloft. Nei alle gedachten binne it sêls plak- of rjuchtingsoantsjuttingen.^{8,9}

6 Einslutende opmerkingen

Wat ik dien ha yn dit stik is net folle mear as it reducearjen fan it iene probleem ta it oare. Ik haw sjen litten dat mei Bresnan & Grimshaw har analyze fan keale bywurldlike haadwurden it folchoarderkontrastr yn (1) tusken it Frysk en it Hollânsk folget út in selde folchoarderkontrastr by (jepentlike) foarnamwurldlike bywurden. It kontrastr sels is dêrmei noch net ferklearre. Der is, mei oare wurd-en, noch gjin andert jûn op 'e fraach, wêrom't yn 'e iene taal foarnamwurldlike

⁸ At alle plak- en rjuchtingsoantsjuttingen ferhâldingswurdkloften binne, dan soe men *harren* en *hjiirre/dêre* analysearje kinne as foarnamwurldlike bywurden mei in affigaal efteropset ferhâldingswurd *-en* of *-e*, en mei *har-* yn *harren* as in allomorff fan *hjiir* foar *-en*. In probleem is dan wol dat wy de *e*-útgong fan *hjiirre* en *dêre* skiede moatte fan 'e *-e* by oare emfatyske wurdtsjes (*ditte*, *datte*, *ikke*, *wisse*).

⁹ Willem Visser wiisde my der op dat der ien gefal is dêr't *hjiirre* en *dêre* sa't it liket àl foar in modaal partikel komme kinne en sels moatte, nammentlik by 'ynkoarte' anderten lykas yn (i):

- (i) (A) Wêr sil 'k it del sette?
(B) Dêre mar / ^{yn}Mar dêre

Sa't (ii) sjen lit, hâlde en drage 'folle' ferhâldingswurdkloften har lykwols prezisengelyk yn ditsoarte fan sintsjes:

- (ii) (A) Wêr sil 'k it delsette?
(B) Op it bêd mar / ^{yn}Mar op it bêd

Dat wy ha yn (i) foar 't neist net te krijen mei scrambling, mar mei topikalisaasje, it andertsintsje is dêr in 'ynkoarting' fan *Dêre* (*moatst it*) mar (*del sette*).

bywurden earder spjalt wurde as yn 'e oare.¹⁰ Dat andert sil sûnder mis socht wurde moatte yn 'e aparte status fan R-pronominal foarnamwurdljke bywurden. Ik ha dêr lykwols op dit stuit neat bestekliks oer te sizzen.

Yn ferbân mei de fraach nei de fartaasje by it spjalten fan foarnamwurdljke bywurden sil ek sjoen wurde moatte nei de oare Westgermaanske talen. It is bygelyks nijsgjirrich dat de direkte buortlju fan it Frysk, it Westfrysk en it Grinslânsk, hoewol 't se lykas it Frysk in foarkar ha foar spjalling by Wh-ferskowing (*Wêr tinkt er oan?*) en relativisaasje (*It famke, dêr't er oan tinkt*), sa't it liket by scrambling lykop geane mei it Hollânsk. De Westfryske en Grinslânske wjergaders fan *hjiir* en *dêr* kinne oan wjerskanten fan in modaal partikel stean.¹¹

- (41) a. Bloif *maar hier / hier maar* (in)! [Westfrysk]
b. Leg *ut den deer / deer den* (op)! [Westfrysk]

- (42) a. Kom *mor hier / hier mor* (op)! [Grinslânsk]
b. Zuik *ais doar / doar ais* (in)! [Grinslânsk]

At de analyse dy't hjiirboppe jûn is, ynoarder is, dan soe men yn 'e oare Westgermaanske talen yn prinsipe, d.w.s. ôfsjoen fan alderhanne taalspesifike faktoaren dy't der trochhinne rinne kinne, deselde parallelly ferwachtsje kinne tusken 'hjiir'/'dêr' en foarnamwurdljke bywurden as yn it Frysk en it Hollânsk. Dy foarsizzing soe neier hifke wurde moatte.

De diskusje oer keale bywurdljke haadwurdkloften hat oant no ta beheind west ta it Ingelsk, dat gjin 'produktive' foarnamwurdljke bywurden hat. Ik hoopje dat dit stik sjen litten hat dat Westgermaanske talen dy't soks âl ha, in oriizinele bydrage leverje kinne ta dy diskusje.

¹⁰ In oare, sûnder mis besibbe fraach is, wêrom oft yn ien beskate taal guon bywurdljke foarnamwurden earder spjalt wurde as oaren. Sjuch dêr oer, bygelyks Van der Horst (1992).

¹¹ Mei tank oan Jan Pannekeet en Siemon Reker foar respektivyflik de Westfryske en de Grinslânske data.

Literatuer

- Bennis, Hans (1986)
Gaps and Dummies, Dordrecht.
- Bresnan, Joan & Jane Grimshaw (1978)
'The Syntax of Free Relatives in English'. Yn: *Linguistic Inquiry*, 9, pp. 331-391.
- Breuker, Pieter e.o. (1984)
Foar de taalspegel. Koart oersjoch fan Hollânske ynslûpels yn it Frysk, Ljouwert.
- Buma, W.J. (1954)
'De wurden "sangen" en "harren"'. Yn: *De Pompeblêdden*, XXIV, pp. 75-76.
- Chomsky, Noam (1981)
Lectures on Government and Binding, Dordrecht.
- Diesing, Molly & Eloise Jelinek (1993)
- 'The Syntax and Semantics of Object Shift'. Yn: *Working Papers in Scandinavian Syntax*, 51, pp. 1-54.
- Douma, S.W. (1946)
Frysk taeleigen-boekje I. It túch derút!, Drachten.
- Emonds, Joseph E. (1987)
- 'The Invisible Category Principle'. Yn: *Linguistic Inquiry*, 18, pp. 613-632.
- Hoekstra, Jarich (1989)
- 'Bywurden fan tiid op -s'. Yn: *Tydskrift foar Fryske Taalkunde*, 5, pp. 1-32.
- Hoekstra, Jarich (1991)
- 'Preposition Stranding and Resumptivity in West Germanic', lêzing hoden op *The 7th Workshop on Comparative Germanic Syntax*, Universiteit fan Stuttgart, 22-24 novimber 1991 (Hs. Fryske Akademy, Ljouwert).
- Hoekstra, Teun (1984)
Transitivity. Grammatical relations in GB-Theory, Dordrecht.
- Horst, J.M. van der (1992)
- 'Splitsen of niet-splitsen van voornaamwoordelijke bijwoorden'. Yn: *Forum der Letteren*, 33, pp. 127-147.
- Larson, Richard K. (1985)
- 'Bare-NP Adverbs'. Yn: *Linguistic Inquiry*, 16, pp. 595-621.
- Luif, Jan (1993)
- 'Over richtingsbepalingen'. Yn: E.C. Schermer-Vermeer, W.G. Klooster & A.F. Florijn, bes., *De kunst van de grammatica*, Faculteit der Letteren Universiteit van Amsterdam, pp. 157-167.
- McCawley, James D. (1988)
- 'Adverbial NP's: Bare or Clad in See-Through Garb?'. Yn: *Language*, 64, pp. 583-590.

- Riemsdijk, Henk van (1978)
A Case Study in Syntactic Markedness. Dordrecht.
Stenstra, J. (1982⁹)
Taalboek foar beginners. Ljouwert.
Tsjepkema, H. (1978)
Efkes taalbuorkje. Ljouwert.

Friezen om utens. Migraasje, identiteit en taalbehâld by de Fryske Kriten en studinteferienings

L.G. Jansma en G.H. Jelsma (*Fryske Akademy, Ljouwert*)

1. Ynlieding

Fryslânsit lykas oare regio's dy't in perifeare lizzing krigen hawwe, al hiel lang tangele mei it probleem dat in grut part fan 'e befolking om utens moat om syn brea te fertsjinjen of om fierder studearje te kinnen. Friezen binne sa oer de jierren nei oare provinsjes fan Nederlân tein, mar ek nei it bûtenlân (Feriene Steaten fan Amearika, Austraalje en Kanada).¹ Benammen yn it lêste part fan de 19de ieu oant it begjin fan de santiger jierren fan de tweintichste ieu wie der in grut negatyf migraasje-oerskot.² Net allinne arbeiders of heger oplate lju moasten har wurk earne bûten Fryslân fine, studinten moasten ek om utens om te studearjen oan in universiteit of in skoalle foar heger beropsûnderwiis. Nei't sokken har oplieding ôfsletten hiene, gyngen se meastentiids net nei Fryslân werom, om't dêr gjin passend wurk wie.

Sûnt de fyftiger jierren fan de tweintichste ieu is de sitewaasje wol feroare. Fan de kant fan it Ryksregear waard in yndustrialisaasje-programma opsetten. Yn Fryslân waarden yndustrialisaasjekearnen oanwiisd; dêr soe wurk skepen wurde, benammen foar dejingen dy't yn de agraryske sektor gjin wurk krije koene.³ Dat yndustrialisaasje-programma en de (lettere) groei fan de tsjinste-sektor hawwe foar gâns nije banen soarge. Dêr komt noch by dat Ljouwert in sintrum waard foar heger beropsûnderwiis, dat in stimulâns betsjutte foar de wurkgelegenheid, mar ek in soad Fryske studinten de mooglikheid bea om yn de eigen provinsje in stúdzje te folgjen. Fierders wie it sa dat aardich wat lju út de Rânestêd (benammen yn de santiger jierren) nei Fryslân kamen fanwege it wenklimaat. Al dy ûntjouwings hawwe deryn resultearre dat yn de santiger en begjin tachtiger jierren mear minsken Fryslân ynkommen as der út weigiene. Dy sitewaasje hat lykwols net lang sa west. Yn de tachtiger jierren nimt de wurkleazens werta, en nettsjinsteande in lytse, nasjonale ekonomyske oplibbing dy't yn 'e midden fan de tachtiger jierren ynsette, liket it mei de foarûtsichten fan

-
- 1 Wildeboer, J.D. *Friesland verliest zijn kinderen*, Assen, 1954, pp. 13 e.f. Foar mear resinte sifers ferwize wy nei de rapporten fan it Centraal Bureau voor de Statistiek.
 - 2 Roosma, S.I.J., *Economische ontwikkelingen in Friesland*. Yn: *De Friese Arbeidsmarkt 1993*, Leeuwarden, 1993, p. 34.
 - 3 Zoon, J.H., *Friesland tussen hoop en vrees*, Drachten, 1969, haadstik I en V.

de Fryske ekonomy net sa gunstich.⁴ Alhoewol't de migraasje-balâns hast yn it lykwichit is, is it al sa dat der wer mear as foarhinne wurk fûn wurde moat bûten Fryslân.

1.1 Fryske Kritten en studinteferienings

Ofsnien fan de bannen mei it heitelân hawwe guon Friezen om utens yn harren nij wenplak omsjoen nei kontakten mei oare lânslju. Guontiden late soks ta it oprjochtsjen fan in feriening, in saneamde Fryske Krite. Al yn de lêste jierren fan de njoggenjinde ieu binne der Kritten oprjochte yn in stik of wat stêden yn it westen fan Nederlân. It grutste part fan de Friezen om utens hat him lykwols nea by in Krite oansletten. Guon fielden net it ferlet om derby, oaren wiene net op 'e hichte dat der sa'n feriening wie. Der sil in grut ferskaat oan reden wêze om lid te wurden fan sa'n klup, mar de wichtichsten binne dochs wol de gesel-licheid en de diveedaasje.⁵

Yn de sechtiger jierren fan dizze ieu wiene der noch sa'n 50 Kritten, mar yn letter jierren sjogge wy in stadich tebekgean. Der binne no noch sa'n 30. Guon besteane al om en de by de 100 jier. It tal leden fan de Kritten kin neffens de opjette fan de Kritten sels rûsd wurde op sa'n 6000. Nije leden komme measten-tiids net út de twadde generaasje fan de migranten wei. Groei (of sels stabilitieit) fan de Kritten is fral ôfinklik fan nije migranten út Fryslân wei.⁶ De funksje fan de Kritten is net fûneminteel feroare oer de jierren, mar ús yndruk is wol dat se minder wichtich binne foar de leden as earder. In soad besjioeren fan Kritten kleie oer de Iyise belangstelling fan de leden foar gewoane gearkomsten en wize derop dat minsken leaver foar de tillevyzje sitte as nei in Kritegearkomste geane.

Fryske studinten om utens hawwe har ek organisearre; der binne studinte-ferienings oprjochte yn de measte Nederlânske universiteitsstêden. Dy klups hawwe ek ta doel om as Friezen ris byinoar te wêzen en om sa mei-inoar wat fan 'Fryskens' te beibjen. Yn di artikel sille wy gjin ûnderskie meitsje tusken

⁴ Vries, A. de, 'Public employment-finding in Friesland in the 20th century'. Yn: C.H.A. Verhaar, ed., *Frisian Long-term Unemployment*. Ljouwert, 1990, p. 151.

⁵ Dy reden jilden yn it ferline, nei't wy opmeitsje kinne út de boarnen (Kritebldsjes, earder ûndersyk). It binne ek no noch de wichtichste reden. Us respondenten seine, op ús fraach dêrmei, dat se lid wurden wiene fanwege de gesellicheid en foar sosjaal kontakt.

⁶ It is net maklik om it eksakte tal leden fan de Fryske kritten fêst te stellen. Yn guon gefallen beskôgje man en frou har beide as lid, wylst ien it lidmaatskipsjild betellet.

de studintferienings en de Krite; allinne as soks foar ús riddenaasje nedich is, wurdt oan dat ûnderskie omtinken jûn.

1.2 Fryske ferienings om utens as ûndersyksobjekt

Yn 1991 hat de Fryske Akademy besletten om in ûndersyk te dwaan nei de leden fan Fryske ferienings om utens (Krite) en studintferienings yn de oare provinsjes fan Nederlân). De reden om sa'n ûndersyk te dwaan wie yn it foarste plak om'te sjen yn hoefier't de Fryske taal yn in folslein net-Fryske omjouwing bewarre bliuwt. It gie dêrby dus sawol om taaloerdracht as om taalfeardichheid. Fierder wie it doel, fanwege de spesifike doelgroep, om ynformaasje te garjen oer migraasjemotiven, oanpassingsproblemen, meningen oer de Krite of studintferiening, ferbiningen mei Fryslân en oer in stikmannich eftergrûngevens lykas slachte, âldens, berteplak, berop, oplieding en godstsjinst. Ta in hichte slút dizze stúdzje dus oan by de eardere ynventarisearjende stúdzjes oer taalfeardichheid en taalgebrûk dy't troch de Akademy útfierd waarden; respektivelik oer de hiele provinsje Fryslân⁷ en oer it Grûnlânse Westerkertier.⁸ De taillearre, kwantitative ynformaasje oer de (oare) Fryskpraters bûten Fryslân wie der net. Nei Friezen bûten Fryslân, organisearre yn Fryske ferienings, is oant no ta noch net faak sosjaal-wittenskiplik ûndersyk dien. Der hat in ûndersyk west, opset fan de Fryske Akademy yn 1943, dêr't de risseltaten fan publisearre binne yn 1949. De wichtichste tema's fan dat ûndersyk wiene: de motiven foar migraasje, it fêsthâlden oan de Fryske taal en de bining fan de migrant mei it heitelân.⁹ Yn 1960 waard der in lytse enkête hâlden ûnder de Fryske migranten yn Rotterdam. Alhoewol't dat ûndersyk net mei sin rjochte wie op leden fan Fryske ferienings, waarden der dochs in pear fragen steld oer it lidmaatskip fan de Krite. Neffens dy stúdzje wie 14% fan de Friezen yn Rotterdam lid fan in Krite.¹⁰ De measte respondenten seine dat se der wol sûnder koene.

⁷ Gorter, D., et.al., *Taal yn Fryslân*, Ljouwert, 1984.

⁸ Jansma, L.G. and G.H. Jelsma, 'Language and Language Border'. Yn: *International Journal for the Sociology of Languages*, nr. 64 (1987), pp. 21-35; D. Gorter, L.G. Jansma en G.H. Jelsma, *Taal yn it Grinsgebiet*, Ljouwert, 1990.

⁹ Bouma, L.H., 'De Fries om utens, útkomsten fan in enquête'. Yn: *It Beaken*, 11 (1949), pp. 1-61.

¹⁰ Wellinga, E., *Friezen to Rotterdam*, net útjûn, 1961, p. 7.

De fragen wiene:

- Binne Jo lid fan in Fryske Krite?

- Hwêrom?

Us respondintebestân befettet mar in lyts part fan alle Friezen om utens. It feit dat ús ûndersyksmateriaal fan tapassing is op mar in diel fan de Fryske migranten, hâldt yn dat ús data yn guon dingen ôfwike sille fan wat jildt foar alle Friezen dy't har bûten Fryslân nei wenjen set hawwe. Ut kranteslikken, Kritebledsjes, mar ek út ús eigen material, is bygelyks ôf te lieden dat de leden fan Kritten en studinteferienings harsels sterker mei Fryslân, syn taal en kultuer identifisearje as de oare Fryske migranten.¹¹

Sintuaal stiet yn dit artikel it al earder sinjalearre probleem fan de oerdracht fan it Frysk fan minsken dy't har yn folslein net-Fryske omkritten nei wenjen set hawwe. It giet hjir om minsken dy't in sterke bining mei Fryslân hawwe. Wy wolle dêrom earst in koarte skets jaan fan in pear eftergrûnskaaimerken fan de migranten; oan 'e oarder komme dan benammen har 'talige' eftergrûn, dat wol sizze har Fryske taalfeardigens, taalhâlding en har bining mei Fryslân. As twadde sille wy dan de taaloerdracht besprekke, dus yn hoefier't it Frysk oerdroegen wurdt op de twadde en tredde generaasje.¹²

1.3 It ûndersyksmateriaal

Us enkête waard útfierd yn de earste helte fan 1992. Der waard oer de post in wiidweidige fragelist stjoerd nei alle leden fan Fryske ferienings bûten Fryslân. Meiwurking waard frege oan de besjoeren en ús ek fan herten troch harren jûn.

- Hwêrom net?

- Komme Jo geregeld op kritejounen?

- Hokker útfieringen: fleurige of earnstige?

¹¹ Dat jildt ek as wy de leden fan de Kritten of studinteferienings ferlykje mei de befolking fan Fryslân. De leden fan in Krite of in studinteferiening sizze faker dat se harsels as Friezen beskôgje. Fan ús respondinten seit 91% him- of harsels as Fries te beskôgjen (41% achtet it Fries wêzen wichtiger as it Nederlanner wêzen), wylst 39% fan de ynwenners fan Fryslân him of har as Fries definiearret en in oare groep fan 36% seit him of har as Nederlânske Fries te beskôgjen.

¹² Yn in earder artikel hawwe wy al omtinken jûn oan de taaloerdracht fan de respondenten oan har bern. Foar safier't se fan belang foar dit artikel binne, wurde dy útkonsten ek meinnommen, sa net: hiel koart. Sjoeh L.G. Jansma en G.H. Jelasma, 'Friezen om utens. Migraasje en taalbehâld by de Fryske Kritten en studinteferienings'. Yn: *It Beaken*, 55 (1993), pp. 107-123.

It totale ûndersyk sil yn boekfoarm oer rapportearre wurde; dat sil wêze yn de rin fan 1995.

Goed 6000 fragelisten waarden ferstjoerd, der kamen goed 3000 werom; dat is in respons fan sa'n 50% en dat is foar in postale enkête aardich heech.

Wy hawwe in stikmannich kontrôles útfierd, foar safier't ús ûndersyksmateriaal dat taliet, om nei te gean hokker ferskillen en oerienkomsten oft der binne tusken de respondenten (dejingen dy't de fragelist ynfolle hawwe) en de hiele ûndersykspopulaasje oangeande slachte, âldens en wenplak. Wy sille dat hjir net behannelje; op in oar plak hawwe wy dêr al oer rapportearre.¹³

2. Neiere karakterisearring fan de respondentegroep

Wy sette út ein mei it jaan fan in algemiene karakteristyk fan de Friezen om utens. De klam wurdt lein op de 'talige' eftergrûn fan ús respondenten: taal-komôf, feardigens yn it Frysk, taalhâlding en identiteitsbesef. Sosjaal-ekonomyske en demografyske skaaimerken wurde allinne koart oanstipt. Dêr't it materiaal it talit, wurdt ferlike mei de befolking fan Fryslân. Wy meitsje dêrby gebrûk fan gegevens dy't oer Fryslân út oare boarnen bekend binne.

2.1 Demografyske en sosjaal-ekonomyske skaaimerken

Wat 'slachte' en 'âldens' oangiet, kin sein wurde dat by de Friezen om utens, d.w.s. yn safier't se yn kriteen, ensfh. organisearre binne, de froulju en âlderein yn ferhâlding ta de befolking fan Fryslân nochal oerfertsjintwurdige binne. Yn tabel 1 falt op dat benammen it âlderdomsskift boppe de 50 jier sterk fertsjintwurdige is. Dat ferklearret ek it feit dat froulju yn ús groep oerfertsjintwurdige binne. De sifers yn tabel 1 meitsje fierder dúdlik dat de measte Friezen om utens fan it plattelân fan Fryslân komme. As wy de minsken dy't bûten Fryslân berne binne net meirekkenje (oantroude leden en twadde generaasje Friezen om utens) komt mear as trijefjirde fan it plattelân. Dat strykt likernôch mei gegevens fan ús oer de urbanisaasje fan Fryslân. Dêr docht út bliken dat yn it tiidrek dat de measte Friezen om utens yn ús ûndersyk fuorttein binne (sa tusken 1950 en 1975), it tal lju dat yn gemeenten wennet dy't wy ta it plattelân rekkenje om de 70% hinne sit.

¹³ Sjoch L.G. Jansma en G.H. Jelsma, 'Friezen om utens', Yn: *It Beaken*, 1993.

Tabel 1 Demografyske en sosjaal-ekonomyske skaimerken

Slachte	Friezen om utens		Fryslân ('92)	
	%	N	%	
Man	47	(1415)	50,2	
Frou	53	(1586)	49,8	
Aldens*	Friezen om utens		Fryslân ('92)	
	%	N	%	
20 - 29	5	(127)	21,7	
30 - 39	14	(386)	20,4	
40 - 49	26	(730)	19,2	
50 - 60	34	(917)	13,6	
âlder as 60	21	(567)	25,2	

* Om goed ferlykje te kinnen, is útgien fan de befolking fan 20 jier en âlder.

Berteplak	Friezen om utens*		Wenplak ynwenners	
	%	N	Fryslân ('40)	('58)
Fryske plattelân	78	(2059)	73	68
Steden yn Fryslân	22	(564)	28	32

* Ekskl. Iju dy't berne binne bûten Fryslân

Opliedingsnivo	Friezen om utens		Fryslân ('80)	
	%	N	%	
Leger Underwiis	16	(455)	23	
LBO	16	(463)	33	
(M)ULO, MAVO	20	(588)	19	
MBO, (MTS)	7	(190)	8	
HAVO, HBS, VWO	11	(327)	8	
HBO, HTS, PA(BO)	22	(648)	7	
Universiteit	9	(247)	2	

Beropsposysje kostwinner (wurkjênde befolking)

	Friezen om utens %	N	Fryslân ('80) %
Arbeiders sûnder oplieding	1	(20)	4
Arbeiders mei oplieding	8	(164)	24
Legere employees	38	(799)	34
Lytse selsstannigen	4	(92)	15
Middebere employees	24	(515)	17
Hegere beroppen	25	(518)	5

Tsjerkljke eftergrûn

	Friezen om utens %	N	Fryslân ('80) %
Nederlânsk Herfoarme	24	(642)	21
Grifformearde	16	(441)	23
Roomsk Katolyk	4	(104)	8
Menist	5	(141)	2
Oar tsjerkegenoatskip	4	(102)	3
Net by in tsjerke	47	(1287)	43

As wy de wichtichste sosjaal-ekonomyske skaaimerken, oplieding en beropsposysje, beskôgje, dan docht bliken dat lju mei in hegere oplieding, en yn ferbân dêrmei hegere beropsposysje, yn ferliking ta de Fryske 'restbefolking' aardich oerfertsjintwurdige binne. Dat strykt mei it byld fan migrantegroepen út perifeare gebieten: troch it tekoart oan heger kwalifisearre wurk moat de groep fan heger opiate lju om utens wurk sykje.

Wat de tsjerkljke eftergrûn oangiet, docht bliken dat dy net sa folle oars is as dy fan de Fryske befolking en oer de politike foarkar fan de Friezen om utens kin net folle mear sein wurde as dat dy de algemiene Nederlânske trend folget. (Wy presintearje hjir de sifers oer politike foarkar net, om't ferliking net folle doel hat: de lêste Keamerferkiezings binne fan 1989.) As it giet om al of net foarkar foar de FNP falt op dat (neffens de útslaggen fan 1991) de foarkar foar de FNP by Friezen om utens likernôch twa kear sa heech is as by de Friezen yn Fryslân: 11% seit op de FNP stimme te wollen as se dêr de gelegenheid foar hiene foar 6% yn Fryslân yn 1991 oer. In oanwizing dat Friezen om utens (benammen Kriteleden) faaks in Fryksinniger hâlding hawwe of krigen hawwe.

2.2 Taalkomôf en feardigens oangende it Frysk

It tal lju dat fan-hûs-út Frysk meikrigen hat is by Friezen om utens (yn Kriteferbân) aardich grutter as by de Fryske befolking trochinoar (sjoch tabel 2). Omdat der gjin oanwizings binne dat by de migraasje út Fryslân (ek ûnder de Kriteleden) de plattelanners fan komôf slim oerfersjintwurdige binne, liket it derop dat Frysktaligen har blykber yn it bysûnder ta de Krienen oanlutsen fieler.

Tabel 2 Memmetaal

	Friezen om utens %	N	Fryslân ('80) %
Frysk	69	(2065)	54
Nederlânsk	12	(348)	22
Fryske streektaal	12	(351)	13
Nederl. streektaal	2	(69)	9
Oars/kormbinaasje	5	(141)	2

Sjoen it feit dat de Friezen om utens trochstrings in wat hegere oplieding hawwe en ta in wat heger beropsskift hearre en dat tagelyk har memmetaal faker Frysk is, soene wy ferwachtsje meie dat har skriftlike feardigens ek wat heger wêze sil. Wat dan opfalt, sjoch tabel 3, is dat dy feardigens by de Friezen om utens yndie folle better is as by de Fryske befolking yn trochsneed: hast elk kin it frij aardich oant hiel maklik lêze (yn Fryslân is dat twatredde) en in tredde part kin it frij aardich oant hiel maklik skriuwe (yn Fryslân is dat 'mar' in tsiende part). Sa net, it Frysk prate kinnen by Friezen om utens is ek, yn ferliking ta 'Fryslân', tige heech.

Tabel 3 Feardichheden Frysk

	Friezen om utens %	N	Fryslân ('80) %
Ferstean kinne	100	(2850)	95
Lêze kinne	92	(2914)	65
Prate kinne	96	(2827)	73
Skriuwe kinne	33	(2751)	11

2.3 Taalhâlding, bining mei it heittelân en it jin Fries ftielen

Yn ús ûndersyk binne ek in stikmannich fragen steld dy't mei de hâlding foar it Frysk oer te krijen hawwe. Guon dêrfan kinne brûkt wurde foar in ferliking mei Fryslân. It giet om de fragen 'It Frysk is lykas it Nederlânsk in echte taal', 'It brûken fan it Frysk yn Fryslân moat yn bepaalde gefallen ôfswakke wurde' en 'Wy moatte der hurd oan wurkje om de Fryske taal te befoarderjen'. Dy trije fragen binne yn it ûndersyk 'Taal yn Fryslân' krekt sa steld. Ferliking lit sjen dat de Friezen om utens op twa fan de trije fragen positiver oer it Frysk reagearje as de Friezen yn Fryslân (by de middelste fraach lykje de Friezen om utens mear te twiveljen, sjoch tabel 4). Dat is wer in oanwizing dat Friezen om utens (foar safier't se yn Fryske ferienings organisearre binne) Fryksinniger binne (of wurden binne) as de Friezen yn it heittelân.

Tabel 4 Taalhâlding

	Mei iens %	Tuskenyn %	Friezen om utens* Net mei iens %	Wit net %
Frysk echte taal	91 (81)	5 (5)	2 (11)	1 (3)
Frysk ôfswakje	23 (29)	20 (9)	51 (57)	6 (7)
Frysk befoarderje	67 (48)	22 (21)	6 (24)	5 (7)

* De sifers tusken heakjes binne de útkomsten fan *Taal yn Fryslân*, 1980.

De bining mei Fryslân is oan de iene kant metten troch de feitlike bining mei Fryslân nei te gean yn de foarm fan it tal besiten oan Fryslân, yn hoefier't Friezen om utens in abonnemint ha op ien of de beide Fryske deibfêden, Fryske tydskriften, lid of stiper binne fan in Fryske organisaasje en yn hoefier't se nei Omrop Fryslân hartje en/of sjogge. Tagelyk is de emosjonele bining neigien troch har de (iepen) fraach foar te lizzen wat Fryslân foar har betsjut.

De bining mei Fryslân blykt noch wol frij grut te wêzen as wy sjogge nei it tal besiten en lidmaatskippen (tabel 5). Sawat 20% is lid of stiper fan in Fryske organisaasje en altyd noch sa'n 17% hat in abonnemint op de LC of it FD. Oan de oare kant is de bining mei Fryslân wer betreklik: mar sa'n 13% hat in abonnemint op in Frysk tydskrift, 16% sjocht geregeld nei de tillevizjeprogramma's fan Omrop Fryslân, fan dyjingen dy't Omrop Fryslân Radio krije kinne, harket mar 16% dernei en op de fragen oft se graach ha wolle soene dat Omrop Fryslân Radio rûnom te krijen wêze soe en oft se in Fryske tillevizjestjoerder

hawwe wolle soene, anderet beide kearen sawat de helte dat har dat neat út-meitsje soe. Foar Fryslân waarden (1980) foar lyksartige fragen folle hegere harksiifers of hegere ynstimming fûn.

Tabel 5 Bining mei Fryslân

Friezen om utens:	
Tal besiten yn Fryslân, mear as 10 x it jier	46%
Abonnemint op Frysk tydskrift	13%
Abonnemint op Frysk en Frij	12%
Super/lid fan in Fryske organisasje	19%
Abonnemint LC en/of FD	17%
Sjocht geregeld nei Omrop Fryslân TV	16%
Harket geregeld nei Omrop Fryslân Radio	16%
Grach Omrop Fryslân Radio krije kinne	50%
Grach eigen Fryske tillevyzjefjoerder?	40%

De fraach wat Fryslân foar Friezen om utens betsjut, rôp in breed ferskaat oan reaksjes op. Oer it generaal komt dêr in byld út nei foaren fan Fryslân as it lân fan harren jonge jierren, it heitelân, it fertroude thús, it eigene, mar ek fan in heitelân dat foargoed fertline is. Dy realiteissin komt ek wol út yn de anderten op de fraach wêr't se it leafste wenje wolle, yn Fryslân of bûten Fryslân. Mar in lyts part kiest sûnder mear foar Fryslân (18%), de measten makket it net út (62%) en dat betsjut dat dy gjin oanstrid hawwe om gau werom te kommen.

Wy hawwe ek frege oft de respondent him of har Frysk fielt. De risseltaten steane yn tabel 6.

Tabel 6 Fries wêzen

	Friezen om utens %	N	Fryslân ('80) %
Fries	91	(2705)	76
Nederlanner	6	(180)	23
Makket neat út/wit net	3	(85)	0
Mei-inoar	100	(2970)	100

Om't Benammen Frysktaligen har sels as Fries beskôgje, sil it nimmen nij dwaan dat de Friezen om utens yn kriteferbân har Fries neame. (Yn *Taal yn Fryslân* docht bliken dat Frysktaligen en Stedsktaligen har foar 90 à 97% as Fries beskôgje). As dyjingen dy't har as Fries beskôgje frege wurdt wat foar har wichtiger is, Fries of Nederlanner te wêzen, dan anderje se yn ferhâlding ta de Friezen yn Fryslân minder faak dat it Fries-wêzen foar har op it earste plak komt (41% tsjinoer yn Fryslân 50%). Oft dat faaks in oanwizing is foar in sterkere yntegraasje fan de Friezen om utens yn it Nederlânske steatsferbân is min te sizzen. Al is it wol sa dat it besef fan Fries wêzen net ôfnimt om utens. Fan de respondenten anderet, dêr nei frege, 61% dat har besef fan Fries wêzen net feroare is troch it bûten Fryslân wenjen, 27% seit dat dat tanommen is en 7% seit dat dat ôfnommen is, de oaren hawwe dêr gjin oardiel oer.

2.4 Konklúzje

De Friezen om utens dy't oansletten binne by kriteen en studinteferienings, binne foar it meastepart Frysktalich. Hja fiele har sterk ferbûn mei Fryslân, beskôgje harsels as Fries en harren attitude foar it Frysk oer is tige posityf. Ut *Taal yn Fryslân* docht bliken dat in positive taalhôlding en Fryksinnigens it proses fan taaloerdracht posityf beynfloedzje. Hoe't dy taaloerdracht yn syn wurken giet, wurdt hjimei beskreaun.

3.1 Taaloerdracht

Yn de sosjaal-wittenskiplike literatuer wurdt der gauris op wiisd dat de oerdracht fan kultuer op de folgjende generaasje yn it foarste plak ta stân komt yn de húshâlding.¹⁴ Yn de neikommende tabellen steane sifers dy't ynsjoch jouwe yn hoe fier't it Frysk (it wichtichste part fan de Fryske kultuer) yn de ûnderskate generaasjes fan de Friezen om utens behâlden bliuwt. Tabel 7 jout de earste taal fan de respondent en fan syn/har bern en bernsbarn.

¹⁴ Sjoch bygelyks Bottomore, T. B., *Sociology*. A guide to problems and literature, London, 1972, en ek, mear rjochte op taaloerdracht, Fishman, J.A., *Reversing Language Shift*, Clevedon, 1991. Sjoch yn dat ferbân ek Fishman, J.A., 'It Baskysk en it Frysk'. Yn: *It Beaken*, 53 (1991), pp. 121-149.

Tabel 7 Memmetaal fan de respondinten, de bern en de bernsbem

	Respondinten		Bern		Bernsbem	
	%	N	%	N	%	N
Frysk*	83	(2467)	15	(356)	2	(21)
Nederlânsk**	14	(421)	77	(1810)	97	(1218)
Kombinâasje***	3	(94)	8	(197)	2	(27)
Mei-inoar	100	(2982)	100	(2363)	101	(1266)

* hjir ek by de Fryske dialekten

** hjir ek by de Nederlânske dialekten

*** kombinaasje fan Frysk mei in oare taal (meastentiids Nederlânsk)

Ut tabel 7 kinne wy ôfrimme dat it net maklik is foar de yn Fryske ferieningsorganisaarre Friezen om utens om har taal troch te jaan oan de neikommende generaasje. Nettsjinsteande it hege oantal minsken ûnder ús respondentengroep dat it Frysk as earste taal hat en har Frysksinningens, hoecht dat ús dochs net te fernuverjen. Fryske migranten libje yn in folslein net-Frysktalige omjouwing. Hja prate harren taal meastentiids yn de ynime rûnten fan de húshâlding en sibben en, yn guon gefallen, ek yn de Fryske klups. Kunde praat Nederlânsk; yn de buert, op de skoallen, op it wurk, ensfh., it is allegearre Nederlânsk. In grut part fan de âlden moat om praktyske reden beslitten hawwe om de bern yn it Nederlânsk grut te bringen.¹⁵

Wy hawwe yn tabel 7 it ginnereale byld sketst, wy wolle ús no rjochtsje op it proses fan taaloverdracht op de folgjende twa generaasjes. Wy begjinne mei de memmetaal fan de respondinten. Dêrnjonken sette wy de taal dy't de respondent mei de partner praat. De risseltaten steane yn tabel 8.

¹⁵ As wy dy sifers ferykje mei de risseltaten fan in enkête dy't yn 1984 foarlein waard oan in stekproef út de befolking fan de provinsje Fryslân, is der wol in ferskil. It persintaazje fan de bern is dêr mar 12 persint leger as dat fan har âlden. Sjoch Gorter, D., et al., *Taal yn Fryslân*, Ljouwert, 1984, p. 68.

Yn ús artikel yn *It Beaken* (1993, nû. 3) jouwe wy op side 112 wat oare sifers. Dat komt om't wy dêr útgien binne fan bern en bernsbem fan de respondinten dy't Frysk aardich ferstean kinne. Yn tabel 7 hawwe wy alle bern en bernsbem yn 'e beskôging behelle. Dêrfandinne dat de sifers yn tabel 7 hjir en dêr wat leger útkomme.

Tabel 8 Taal dy't de âlden oan de respondentint leard hawwe en de taal dy't de respondentint mei de partner praat

Memmetaal	Taal fan âlden mei respondentinten		Taal fan respondentint mei de partner	
	%	N	%	N
Frysk	83	(2467)	52	(1395)
Nederlânsk	14	(421)	37	(972)
Oars*	3	(94)	11	(291)
Mei-inoar	100	(2982)	100	(2658)

* Leginda: sjoch 7.

Ut boppesteande tabel docht bliken dat de Fryske respondentinten foar justjes mear as de helte fan de gefallen har eigen taal mei de partner prate. Dêr is dus de memmetaal gelyk oan de thústaal. Yn de measte gefallen sil it hjir gean om in partner dy't ek it Frysk as memmetaal hat. De oergang op it Nederlânsk is frij substansjeel lykas wy út de tabel ôflêze kinne.

Yn de literatuer oer taaloerdracht is faak nei foaren brocht dat de taalhomogeniteit fan in houlik (of oare wizen fan gearwenjen) yn dat proses in wichtige faktor is; in faktor dy't benammen by migrantegroepen meispylje sil. At wy no de mjitte fan taalmingdens fan de ûnderskate houliken fêststelle wolle, moatte wy kombinaasjes meitsje fan de memmetaal fan de respondentint mei dy fan de partner. It risseltaat fan dy eksersysje stiet yn tabel 9.

Tabel 9 Homogentale en mingentalige gearwenningsfoarmen

	%	N
Frysk/Frysk	58	(1303)
Nederl./Nederl.	7	(167)
Nederl./Frysk	28	(623)
Kombinaasjes*	7	(167)
Mei-inoar	100	(2260)

* Oare kombinaasjes; byg. Frysk mei Nederlânske dialekten en frjemde talen.

Hoe stiet it no mei de taalochticht fan de yn tabel 9 nearde gearwenningsfoarmen, dus it Frysk-prate kinnen fan de bern fan de respondenten?

Tabel 10 Homogentlige en heterogentlige houliken en it Frysk prate kinnen fan de bern

Gearstalling houlik respondenten	Bern kinne Frysk prate				N
	Alle bern	Guon	Gjinten fan de bern	Mei-inoar	
Frysk/Frysk	33	26	41	100 (1159)	
Nederl./Nederl.	4	12	84	100 (123)	
Frysk/Nederl.*	10	17	73	100 (501)	
Komb./komb.	18	18	64	100 (136)	
Mei-inoar	24 (465)	22 (421)	54 (1033)	100 (1919)	

* Oare kombinaasjes; byg. Frysk mei Nederlânske dialekten en fjemde talen.

Wy sjogge dat 41% fan de bern fan homogeen Frysktalige âlderpearen gjin Frysk prate kin, 33% fan dy respondenten seit dat de bern it wol kinne en yn 26% fan de gefallen wurdt oanjûn dat ien/guon it kin(ne) en oaren net. As wy wat rom rekkenje, soene wy stelle kinne dat by 59% fan de Frysktalige âlderpearen it Frysk min of mear oan de bern trochjûn wurdt. By mingtalige âlderpearen kin 73% fan de bern net Frysk prate en by 27% is it Frysk min of mear trochjûn. It giet by de hopensteande tabel om de poinsje. Hoe stiet it no mei it feitlike praten fan de bern? Yn tabel 11 wurdt eat fan it aktuele taalgebrûk fan de bern tsjin de respondent wêjûn en yn tabel 12, by wize fan kontrast, de taal dy't de respondent tsjin de bern praat. Wy sjogge dan in ferskil by de Frysktalige en, mar minder grut, by de mingd-Frysktalige houliken. De bern prate minder faak Frysk tsjin har heit en mem as oarsom. Dat hâldt dus yn dat der in stikmannich hûshâldings wêze moatte dê't gjin taalsymmetry bestiet. Dy is der wol yn de homogeen Nederlânsktalige houliken.

Tabel 11 Wat prate de bern tsjin de respondint?

Gearstalling houlik of oare wizen fan gearwenjen	Frysk %	Nederl. %	Oars* %	Mei-inoar % N
Frysk/Frysk	23	66	11	100 (1159)
Frysk/Nederl.	4	93	3	100 (502)
Nederl./Nederl.	0	98	2	100 (124)
Oare komb.	7	85	9	101 (136)
Mei-inoar	15 (290)	77 (1469)	8 (162)	100 (1921)

* Oars: alle soarten fan kombinaasjes, dêrûnder ek Frysk en Nederlânsk.

Tabel 12 Wat praat de respondint tsjin de bern?

Gearstalling houlik of oare wizen fan gearwenjen	Frysk %	Nederl. %	Oars* %	Mei-inoar % N
Frysk/Frysk	28	59	13	100 (1158)
Frysk/Nederl.	5	90	5	100 (505)
Nederl./Nederl.	0	98	2	100 (124)
Oare komb.	9	80	12	101 (137)
Mei-inoar	19 (360)	71 (1374)	10 (190)	100 (1924)

* Oars: alle soarten fan kombinaasjes, dêrûnder ek Frysk en Nederlânsk.

Wy hawwe hjirboppe sjoen yn hoefier't de bern fan de respondinten al as net Frysk prate kinne. Wy wolle no sjen hokker taal oft se oan har eventuele bern (dat binne dus de bermsbern fan de respondinten) trochjouwe.

Wy geane dêrby út fan de taal dy't de bern fan de respondinten mei de partner prate en keppelje dy oan de earste taal fan de bern fan de respondint. Yn it ûndersteande steatsje wurdt yn persinten en absolute getallen werjûn hoe't de ferdieling neffens mingdens fan it houlik (of oare gearweningsfoarmen) fan de bern fan de respondinten derfoar stiet.

Tabel 13 Gearstalling houlik (of oare gearweningsfoarmen) fan de bern

	%	N
Frysk/Frysk	4	(37)
Frysk/Nederl.	94	(25)
Nederl./Nederl.	2	(992)
Mei-inoar	100	(1054)

De homogeen Nederlânsktaalige houliken (of oare gearweningsfoarmen) binne it sterkst fertsjintwurdige, der is mar in lyts partsje mear dat in homogeen Frysktalich houlik hat.

Wy sille no neigean hoe't de bern it Frysk op har bar oan de bern oerjouwe (dus oan de bernbern fan de respondent).

Tabel 14 Kinne de bernbern fan de respondent Frysk prate?

Gearstalling gear- weningsfoarm bern respondinten	Ja	In bytsje	Nee	Mei-inoar
Frysk/Frysk	30	44	26	100 (27)
Frysk/Nederl.	5	36	59	100 (22)
Nederl./Nederl.	0	8	92	100 (706)
Mei-inoar	2 (12)	10 (74)	89 (669)	101 (755)

Ut boppesteande tabel docht dúdlik bliken dat yn de homogeen Frysktaalige houliken fan de bern, noch hast yn in tredde part fan de gefallen Frysk oan de bern (= bernbern fan de respondent) trochjûn wurdt. In tredde part liket frijwat, mar it giet hjir mar om sân/acht húshâldings. By de taalmingde houliken wurdt it persintaazje al hurd minder, mar likegoed wurdt der noch wol wat Frysk trochjûn. Dochs giet it hjir ek om mar lytse tallen. Yn de homogeen Nederlânsktaalige gearweningsfoarmen wurdt it Frysk net mear trochjûn en dat hoecht ús ek gjin nij te dwaan.

3.2 *Konklúzje*

Us konklúzje oer de taaloerdracht fan de respondenten op de bern kin wêze (sjoch tabel 10), dat yn homogeen Frysktalige húshâldings it Frysk dochts noch foar in tredde part alhiel oerdroegen wurdt; rom rekkene kin sels sein wurde dat yn 59% fan de húshâldings noch (wat) Frysk oerdroegen wurdt. Yn mingdtalige houliken is dat aardich minder (yn totaal 27%) en yn de Nederlânsktalige húshâldings bart dat hast net. Yn de rubryk 'Oars' binne der faaks noch wat bern dy't it Frysk meikrije. By de bernsbern fan de respondenten is de oerdracht yn homogeen Frysktalige houliken der noch wol, mar it tal homogeen Frysktalige houliken is mar hiel lyts.

4. **Besprek**

Wy ferwachten, sjoen de Frysktaligens en de Fryksinnigens fan de respondenten, in hege skoare oangeande de taaloerdracht op de bern. Wy diene ús útspraak útgeande fan sifers oer Fryksinnige lju yn Fryslân. No is it mar tige de fraach, oft dy ferliking derop troch kin; want it giet ommers net om groepearings dy't yn deselde of alteast yn ferlykbere omstannichheden ferkeare. De Friezen om utens wenje bûten Fryslân, hja binne telâne kommen yn in folslein net-Fryske omjouwing. Om beoardielje te kinnen oft de persintaazjes fan taaloerdracht by de Friezen om utens heech of leech binne, moatte wy ferlykje mei Friezen yn Fryslân dy't yn in net-Fryske of mingd-Fryske buert wenje. Yn dy buerten wurdt it Frysk oerdroegen yn 90% fan de homogeen Frysktalige houliken en foar 25% yn mingdtalige houliken. Noch suverder is it en ferlykje mei de bewenners fan Ljouwert dy't Frysk as earste taal hawwe. Dat binne boppedien foar it meastepart ek migranten, dy't yn in suver folslein net-Fryske omjouwing telâne kommen binne. Hoe stiet it mei de taaloerdracht far harren yn Ljouwert? Yn homogeen Frysktalige houliken yn Ljouwert draacht 74% it Frysk oer op de bern - dus in heger persintaazje as by de Friezen om utens - en yn mingdtalige houliken mar 8% (dêr skoare de Friezen om utens dus heger). Dúdlik wurdt dat de taaloerdracht by Friezen om utens by homogeen Frysktalige houliken wat efterbliuwt by de ferlykbere Ljouwerter groep. De folslein Nederlânsktalige omjouwing dêr't de lju yn ferkeare, hat in sterke ynfloed. By de mingdtaligen ûnder de Friezen om utens is dy ynfloed der út soarte ek wol, mar hjir komt de gruttere Fryksinnigens fan de Friezen om utens, sa mei wol oannommen wurde, ta utering.

Om dat nei te gean hawwe wy oangeande de faktoaren dy't de taaloerdracht fan de Friezen om utens beskiede, in stikmannich statistyske berekkenings

makke.¹⁶ Dêr wurdt yndie dúdlik út dat in positive taalhâlding by de Friezen om utens de wichtichste faktor is by de oerdracht fan it Frysk. Fierder binne fan belang de taalhomogeniteit fan it houlik, de bining mei Fryslân, de geografyske ôfstân fan Fryslân en de lingte fan it ferbliuw bûten Fryslân. Gearfetsjend kin út dy berêkkenings it folgjende ôflaat wurde: wat positiver de taalhâlding, wat sterker de faktor taalhomogeniteit, wat sterker de bining mei Fryslân, wat koarter de geografyske ôfstân ta Fryslân en wat koarter it ferbliuw bûten Fryslân, wat mear as it Frysk oan de bern oerdroegen wurdt. Wy kinne dus sizze dat it foar in grut part de hâlding fan de Fries om utens is - mei troch stipe yn it houlik en de binings mei Fryslân - dy't him/har derta bringt om it Frysk oer te dragen op de bern. De faktoaren beropsklasse en oplieding wiene by de oerdracht fan gjin belang. Ut de gegevens oer Fryslân en oer it Westerkertier¹⁷ die bliken dat der in sterk ferbân bestiet tusken taal en beropsklasse, en taal en oplieding; dat wol sizze wat heger de beropsklasse of de oplieding wat minder faak oft it Frysk de memmetaal is en wat minder faak oft it oerdroegen wurdt op de bern. It feit dat dy beide faktoaren net fan ynfloed binne by de Friezen om utens, lit noch wer ris sjen hoe'n prominint plak oft de taalhâlding, fuortsterke fan in stikmannich oare faktoaren, ymnimt yn de ferklearring fan de taaloverdracht fan de Friezen om utens.

Foar de bernsbern koene wy deselde berekkenings net meitsje. Gegevens oer bygelyks taalhâlding fan de bern fan de respondenten en de lingte fan har ferbliuw bûten Fryslân hawwe wy net. Wol koene wy noch de relaasje berekkenje tusken taalhâlding fan de respondent en it prate kinnen fan it Frysk troch de bernsbern. Dêr bestiet, sadocht bliken, in statistysk signifikante relaasje tusken. Wy meie dus konkludearje dat de respondenten mei in positive taalhâlding foar it Frysk oer net allinne it Frysk faker oerdrage, mar nei alle gedachten dy taalhâlding sels ek. Dat komt dan wer yn it prate kinnen fan it Frysk troch de bernsbern fan de respondenten ta utering. Dochs giet it - en benammen by de bernsbern - mar om lytse tallen dy't Frysk prate. Neigeraden dat it ferbliuw bûten Fryslân oanhâldt, sil it Frysk ek by de meast Frysksinige Fries om utens lang om let, dat wol sizze yn de neikommende en de dêroanfolgjende generasje, belies jaan moatte.

¹⁶ Sjoeh Jansma, L.G. en G.H. Jelsma, Friezen om utens. Yn: *It Beeken*, 1993.

¹⁷ Sjoeh Gorter D., et al., *Taal yn Fryslân*, en Gorter D., et al., *Taal yn it Grinsgebiet*.

The Hunsingo Statutes of 1252 in the Reddie Boeck

Thomas S. B. Johnston (*Vrije Universiteit, Amsterdam*)

In her dissertation on the Hunsingo Statutes of 1252, Dina Simonides (1938) compared the four versions of that text which were then known to have survived. Of these, three were in Old Frisian: the two practically identical Hunsingo versions, one in each of the Hunsingo Codices,¹ and the version found in the Fivelgo manuscript.² There was also a lone Low Saxon version of the text, found in manuscript 12 of the Pro Excolendo Jure Patrio collection of the University Library in Groningen (henceforth PE 12). In the decade following the publication of her study, a fourth Old Frisian version was to come to light, in the manuscript known as Furmerius.³ So far, no other Low Saxon versions of that text have been found, however.

Some months ago, while perusing archive material for my dissertation on the Low Saxon manuscript just mentioned, PE 12, I stumbled across a curious little volume in the Rijksarchief in Groningen, ms. 7 (henceforth referred to as ms. 7). It contains a single text in Low Saxon, considerable portions of which bear a striking resemblance to the Hunsingo Statutes of 1252. Since then, I have located three other, somewhat abridged versions of the same text, each of which carries the title "Dat Reddie Boeck" or "Dat Redgen Boeck". In his '*Vorbericht*' to *Das ostfriesische Land-Recht, Von Wicht* (1746:152) cites the concluding article of what is evidently yet another version of this text.⁴ The subject of the present article is the Reddie Boeck and its relationship to the Hunsingo Statutes of 1252. I will be proposing that the Reddie Boeck represents a "new" Old Frisian legal text which, as such, has only survived in Low Saxon translation. Furthermore, I will argue that the passages from the Hunsingo Statutes in Low Saxon contained in the Reddie Boeck (particularly as found in ms. 7) derive from an Old Frisian exemplar which, in many respects, was superior in quality to the Old Frisian version in the Fivelgo ms. and the Low Saxon version in PE 12.

¹ See Hoekstra (1950).

² See Sjölin (1970).

³ See Gerbenzon (1948:74-90) for a description of this Old Frisian manuscript.

⁴ In discussing the ecclesiastical jurisdictions within medieval Hunsingo, Von Richthofen (1882:779) cites this passage in Von Wicht, adding that it comes "aus einer mir unbekanntem Rechtshandschrift."

Background of the Reddie Boeck

The Reddie Boeck can best be characterized as a handbook for Redgen or Reddien, that is, for the judges who presided over legal disputes at the level of a district court.⁵ Whereas the Hunsingo Statutes have the form of an official charter, mentioning the names of the signatories as well as the year of their composition, the Reddie Boeck has more in common with a legal treatise. Although its author remains anonymous, there can be no doubt about the territory in which this text had a function. It contains not only all of the local place names found in the Hunsingo Statutes (to wit: Hunsingo, the Eastern Ambit, the Half Ambit, the Delf, Uldernadamme, Aduard, Rottum, and Marne), but mentions those of Bedum, Middage, Leens ('Lidense'), and Den Ham as well.

With regard to the date of the Reddie Boeck's composition, however, the evidence is somewhat less definitive. We find references to a text (or texts) of that name in a couple of 15th century documents. An ordinance from 1489 concerning the judiciary of Uithuizen in the Eastern Ambit (i.e. Quarter) of Hunsingo, for example, was made "nae inholt ende utwisinghe des redgebokes ende older clouwabrieven."⁶ A similar reference is found in a letter from the East-Frisian leader, Keno tom Broke, to the city of Groningen and the regions of Hunsingo and Fivelgo, written in 1415, some three quarters of a century earlier. In that letter, he promises, among other things, to allow the judges residing in Hunsingo or Fivelgo to carry out their judicial tasks "na inholt oers Redgenbokes" (according to the contents of their Redgen book) in return for their allegiance to him.⁷ It could be argued that the association of the text(s) mentioned in these 15th century sources with the text of the Reddie Boeck in the four extant 16th century copies is not without hazard.⁸ In spite of that, however, Von Wicht (1746:152) estimated that the Reddie Boeck will have

⁵ Cf. Cleveringa (1941:93, note 2): "In het Redgen- of Reddieboek kan de redger voorschriften met betrekking tot zijn ambt en rechtsmacht vinden. Daarentegen is Ordelboek het Protocol, waarin de vonnissen worden opgenomen."

⁶ In Cleveringa (1941: 126).

⁷ Driessen (1827: 801-03). Cf. Cleveringa (1941: 93).

⁸ One is reminded of the controversial identification of the First Rustingen manuscript with the name 'Asegabok'. See Von Richthofen (1840a:609) and Burma (1961: 1-3) for the related discussion. In the present case, the absence of any other surviving text carrying the name 'Reddie Boeck' and the fact that both of the 15th century sources make use of the genitive singular in referring to the Reddie Boeck might be indications that the 'Redgenbok' they mention is, indeed, for all intents and purposes, identical to the Reddie Boeck with which we are familiar.

been written around 1400. Cleveringa (1941:23) supposed that it probably dates from the end of the 14th century, and refers to it as the "Husingoer Landrecht van de 14e eeuw" (1941:91-92). Keeping in mind the fact that Old Frisian was apparently still employed in writing in the region between the Ems and the Lauwers rivers as late as the mid 15th century, witness the Fivelgo manuscript, this raises the interesting question as to whether or not the Reddie Boeck might have originally been composed in Old Frisian. I will return to this question shortly. First, however, I will discuss the contents of the Reddie Boeck itself.

The Contents of the Reddie Boeck

In composing what amounts to a revised, expanded, and (for some period in time) presumably definitive edition of the Husingo Statutes, the author of the Reddie Boeck has gathered sundry articles of law which were of significance for the proceedings over which a district judge was to preside, or which pertain to his office. All but two or three of the Husingo Statutes are present in that text in one form or another. Spread throughout the text, they make up about 30% of the Reddie Boeck. The narrative framework, consisting primarily of a prologue and some concluding remarks, constitutes about 15% of the text as a whole. The remaining 55% of the text consists of assorted clauses from other legal sources. With a few exceptions, the sequence in which the articles from the Husingo Statutes occur within the Reddie Boeck generally follows that found in the older text itself. The author has supplemented, paraphrased, or otherwise altered several of those articles, however, in order to achieve the result he had in mind.

In contrast to the telegram style of the Husingo Statutes, the author of the Reddie Boeck has made an attempt to compose a fairly readable, flowing text. He begins with a quotation in Latin from St. Matthew's Gospel (19:17) which translates: "If you want to enter heaven, you must obey the commandments."⁹ The rather lengthy prologue follows, in which he argues that all law, both civil and religious, stems from the Ten Commandments. References to Moses, King David, and St. Matthew serve to lend the text which follows additional

⁹ "*Si vis ad vitam ingredi serua mandata.*" This verse also occurs as the *explicit* of the Latin text **Fons et origo juris**, which is found in two more or less identical Low Saxon "Ommelander" manuscripts (Groningen, UB PEJP ms. 31 and Ljouwert PB, coll. Meekhoff/Doombosch, ms. 182) which contain, among others, numerous Old Frisian legal texts in Low Saxon translation. The Latin text offers a rendition of the Ten Commandments.

legitimacy, founded on the authority of the Bible. Throughout the Reddie Boeck, in fact, references are made to the Ten Commandments. In concluding his prologue, the author shifts from the ethical to the practical, alluding to the Hunsingo Statutes quite explicitly: "Dair en bouer off he sinen euen kersten misdaen heuet in sinen lyeue leden Off in gode [...]. So sal hy dair voer sunderlinge beteringhe lesthen Ende [...] dat to veruullen na de wilkoere de de wysheyte van hunsinghe lande binnen hoeren lande vnder hem seluen wilkoret hebben indeser manere."¹⁰

The legal core of the Reddie Boeck commences with the first block of articles of the Hunsingo Statutes, albeit in a slightly modified form. In order to give an idea of the author's method and style, I have reproduced the various versions of these first few articles in the alignment below.¹¹ In the first of these articles (lines 1-2), we see examples of the author's embellishment and modification of the original text of the Hunsingo Statutes.

1	H Hwasa	emne mon	felle.
	F Hwasa	anne monne	falle
12	We so	enen man	doetsia
7	Soe we	een man	doet sleet
9	Soe we	enen man	doet slacht
27	Soe wie	enen	doet slacht
310	Soe wie	enen	doetslacht

		tegens dat vyfte	bood Dat aldus spreckt Du en
		tegens dat vyfte	gebot dat aldus spreckt du en
		tegens dat vyfte	gebot dat aldus spreket du en
		tegens dat vyfifte	gebot Dat aldus spreket du een

¹⁰ Text given according to ms. 7, fol. 6r. (Translation: "Furthermore, if he has injured his fellow Christian in life or limb or in property [...], he shall provide compensation for each offense, and [...] he is to do that according to the Statutes which the wisest men of the land of Hunsingo themselves have elected within their territory.")

¹¹ The first three lines of text show the various readings of the Hunsingo Statutes, the last four show the known versions of the Reddie Boeck. **H** gives the Old Frisian version of the Hunsingo Statutes found in the Second Hunsingo Codex (cf. Hoekstra 1950: 105-109). It represents the versions of that text found in the First Hunsingo Codex (fragment; cf. Hoekstra 1950: 170-172) and the Fumerius ms. (cf. Gerbenzon, et al. [1963] p. 9-18.) as well, there being no significant variation in the readings of these three manuscripts. **F** gives the Old Frisian version of the Hunsingo Statutes found in the Fivelgo ms. (cf. Sjölin 1970: 380-391). The number **12** stands for the Low Saxon version of that text found in PE 12 (fol. 150v-152v). The four versions of the Reddie Boeck known to me are represented by the numbers of the manuscripts in which they are found: Rijksarchief Groningen, ms. 7; Rijksarchief Groningen, ms. 9b (fol. 52v-61r); U.B. Groningen, PEJP ms. 27 (fol. 150r-164r); Rijksarchief Groningen, ms. 310 (pp. 43-54).

2	H		that hine	gelde	mith	sextene	merkum	
	F		that hine	ielde	mith	xvj	merkum	
12			dat hyne	ghelde	myt	sesteen	marcken	
7	salst	neit	Dat hy	den doden	gelde	myt	sestyen	marck
9	sult	nyemant	dat he	den doden	gelde	myt	xvj	marck
27	salst	nemant	dat he	den doede	gelde	myt	xvj	marck
310	sulst	nemant	dat hij	den doden	gelde	myt	xvj	marck

In keeping with the theme and style of his prologue, the author of the Reddie Boeck has supplemented the initial article of the Hunsingo Statutes with an explicit reference to Biblical law. It now reads: "Whoever kills a man, in violation of the Fifth Commandment, which says 'Thou shalt not kill,' he must give compensation for the dead man with 16 marks (of white silver)." In the subsequent articles, the exceptions to this rule are laid out. In line 2 above, we see an example of an interpretive intervention by the Reddie Boeck's author. Whereas the one for whom the 16 marks must be paid is referred to by the rather vague 'him' (the enclitic *-ne*) in the versions of the Hunsingo Statutes as such, the Reddie Boeck has the more explicit 'den doden' which results in the clearer reading 'he (should compensate) the dead man.' With this as the ground rule, the first section of the Reddie Boeck commences. It deals, not surprisingly, with the fines and trial procedures appropriate in cases involving homicide.

The intention of the author of the Reddie Boeck to expand and update the original Hunsingo Statutes becomes evident in a comparison of the second and third articles of both texts. He has revised the original text in order to accommodate the new articles he adds. In doing so, he reveals his familiarity with other legal sources from the region. The flowing style he has employed until this point gives way here to the stark concision of the material he is citing.

3	H	Et allera	hunesgena	warue.	vppa	tha	sziurchoue.	Ieftha	binna	there	sziurcha.		
	F	And it	allera	hunsegana	ware	vppa	tha	tzurchowe.	iefta	binna	there	tzurka.	
12		Tot allen	honsingen	werue	op	den	kerchoue	jofte	in	der	kercken		
7					op	den	kerchoue	Off	binnen	scipes	borde		
9					vp	den	kerckhoue	ende	bynnen	schepes	boert		
27					Vp	den	kerck houe		bynne	schepes	boerde		
310					vp	dat	kerchoeue		binnen	schepes	boerde		
4	H	Ieftha	binna	huse.	mith	twa	and	thritiga	merkum	hwites	selueres	te	ieldane.
	F	Jeftha	binna	huse.	mith	xxxij			merkum	hwites	selueris	to	ieldane.
12	jofte	bynnen	huse	myt	xxxij				marcken	wyttes	suluers	to	gheldene
7	Ofte	bynnen	huese	mit	twe	en	dartich		marke	engelsche		to	geldene
9	offte	bynnen	huze	myt	xxxij				marck	engelsches		to	ghelden
27	eder	bynnen	den	huese	xxxij				marck	engelsches		toe	gelden
310	edder	binnen	den	huuse	xxxij				marck	engelsches		tho	gelden

5	H	Hit	ne	se	thet	him	schep	and	skenzie	mene	se.	sa	geldema	hine		
	F	Hit	ne	se	thet	him	schep	and	schansa	mene	se.	Sa	ielde	hine		
	12	Het	en	sy	dat	em	de dranck	ende	schencke	meyne	sy	So	gheldemen	den		
														hone		
		7	Het	en	sy	Dat	hem	scheppen	ende	schencken	meen	is	so	gelde	men	hem
		9	Het	eyn	sy	dat	hem	schepen	ofte	schencken	geuen	sy	so	ghelde	menhym	
		27	Ten	si	dattet	hem	schepen	ende	schel[m]ken	gunnen	ys	soe	geldeme	hem		
		310	Ten	sy	dattet	hem	schepen	vnde	schemcke	gunnen	is	so	geldemen	hem		
6	H	mith	sextene				merkum	wites		selheres.						
	F	mith	.Ix.	[xvi]			merkum	hwites		selheres.						
		12	myt	sesten			marken	wytes		suhters						
		7	mit	sesstien			marken									
		9	myt	vi			marck									
		27	myt	twe	vnde	twyntich	marck									
		310	mit	xxij			marck									
		**F														
7	H															
	F															
		12														
		7	mit	achtenferich			marcke	Wittes	siluers	Het	en	sy	dat	de	sculdigh	he
		9	myt	xlviii			marck	wytes	seluers	dat	een	sy	dattet	de	sculdigh	ge
		27	myt	xlvij			marck	wytes	suhters	ten		sy	dattet	dye	sculdigh	ge
		310	mit	xlvij			marck	wittes	suhters	ten		sij	dattet	die	sculdigh	ge
		**F	myt	achten	ende	vierlich	marck	wittes	seluers	ten		sy	dattet	[de]	sculdigh	ge
8	H															
	F															
		12														
		7	van	den	seluer	noet	doe	Ende	dattet		by	des	hanen	vrentscap	sy	
		9	vander	seluer	noet	doe	ende	dat	beth		by	des	honen	vrentscop	sy	
		27	van	der	seluer	noet	doe	ende			by	des	hoeuen	vrentscop	sy	
		310	van	der	seluer	noet	do	vnde	bet		bij	des	honen	vrentscop	zy	
		**F	vander	selver	noet	doe	ende	dat	boet		by	des	honen	vrentscap		

The reference to the warf in the second article of the Hunsingo Statutes (lines 3-4) is left out of the Reddie Boeck's version of the same article. The reason for this omission will become apparent presently. In addition, the original stipulation 'binna there szurcha' ('inside the church') has been replaced by 'on board a ship', a stipulation which can be found in other legal sources from the

12	H	Sente	waldfrethes	frethe.	thet	vr	geld	hundert	merka	greneslachta					
	F	sinte	waldfriidus	frethe.	thet	vr	ield	C.	merka	grenslachta					
12	Sunte	walfridus	vrede	dat	ouer	ghelt	hondert	marcken	grominger	slachte					
7	gheleick	der	hilligen	kercken	Als	men	dair	een	man	doet	slacht				
9	yn	gelick	der	hilligen	kercken	als	men	daer	enen	man	doet	slacht			
27	gelvck	der	hylyger	kercken	alsmen	daer	enen	maen	doet	slaecht	dat	men	aldus	gelde	
310	gelick	der	hilliger	kercken	alsmen	daer	enen	man	doetslacht	Datmen	aldus	gelde	datmen	aldus	gelde

The amount of the fine for the breach of peace at the warf, (namely by committing homicide during the truce covering the period of travel to and from as well as during the court session) is left unspecified in each of the existing versions of the Hunsingo Statutes. Furthermore, this truce seems to be identified there with a truce named after St. Walfrid.¹⁴ In the Reddie Boeck, the amount of that fine has been specified, namely, 48 marks. This text then goes on to say that that amount is identical to the penalty for the breach of peace due to homicide committed in a church. The Reddie Boeck's omission of the references to the 'warf' and to the church in the second article of the Hunsingo Statutes (line 2) is made up for here, presumably the consequence of a conscious editorial modification and reorganization. Thus, according to the Reddie Boeck, the fine for homicide committed during the warf or in a church was not merely 32 marks, as the Hunsingo Statutes would have it, but 48. Two other additional clauses at this point in the Reddie Boeck clarify this further, the second of which does say that the "meente Iyff" should be compensated by a fine of 32 marks in the period just before, during, and just after the warf, however. St. Walfrid and the extra fine of 100 marks which are named in the Hunsingo Statutes are, in fact, mentioned later in the Reddie Boeck, but then in a different context, namely, one which discusses the truce protecting pilgrims who travel for indulgences to St. Bernard in Aduard and to Bedum on the feast of St. Walfrid.¹⁵

The article which follows next in the versions H and 12 of the Hunsingo Statutes is missing as such both in the Fivelgo manuscript's version of this text

¹⁴ This is the usual interpretation given to this passage, at least. Cf. Sjölin (1970: 383), Simonides (1938: 29, 80), Buma/Ebel (1966: 119), Buma/Ebel (1972: 195).

¹⁵ The passage in ms. 7 (fol. 7r-7v) reads as follows: "DE twe daghe to gader dar de mene Iude to gader comen om gnade ende offlaet to sunte Bernart to Adwert Ende vp sunte Wolfridus dach to Bedum So sy dat ouer gelt hondert marcken grunslate". In the table of contents of ms. 7 (same hand as the text), this clause is indicated with "Van sunte walfridus Ende sante Bernardus vrede".

and in the Reddie Boeck. This might lead one to assume that the author of the latter text used a version of the Hunsingo Statutes which closely resembled that in the Fivelgo manuscript. If we compare the passages in line 13, however, we see that the Reddie Boeck (represented in this case by ms. 7) does have a clause in approximately the same position (preceded by the two other short clauses just mentioned) which amounts to a variation on the same theme.

13 H Hwamsa thet age. ieftha therā sex liithena en werth of e sleyn. en half gheld.

F --

12 Wen so dat oghe ioff dere ses ledene een wart affgheslaghen een half gheldt

7 Twe lede tegens een lijff alle wondinghe Ende alle dade alst dair by boert

The variant reading in the Reddie Boeck is arguably nothing more than a highly paraphrased, simplified (and thus modernized) version of the same clause which is found in the H and 12 versions of the Hunsingo Statutes. In the latter text, whoever loses an eye or a limb should be compensated by half the fine for loss of life. In the Reddie Boeck, two limbs are equal to one whole body in terms of the compensation due, and all cases of inflicted wounds shall be dealt with accordingly.¹⁶

The author of the Reddie Boeck has taken the liberty to rearrange the original sequence of some of the clauses from the Hunsingo Statutes. His treatment of the passage about the Peace of St. Walfrid is one example of this. Another example is found in the latter part of an article about the liability for the compensation which a penniless murderer would have had to pay. That part concerns the usual fee to be paid to the judge in homicide cases. The Reddie Boeck author has moved it forward in his text, placing it directly after a clause which mentions the fee the judges are to receive for homicide committed on Ascension Thursday, the day on which the judges take their oaths of office. In lieu of the second, transferred part of the article, we find a new stipulation which is somewhat related in theme to the first part. It deals, namely, with the liability of a person who lends support to a runaway monk. Following this article, one concerning the compensation to be paid for slaying a woman has

¹⁶ Cf. the phrasing of this provision in the Statutes of Humsterland (PE 12, fol. 153r):

"DEe twee lede were eyn lyff als handen voten oghen Ende vor dat licht vij scillingen to frethe Alle lemthe ende alle wonden der al yechte synt dat derdendeel marre," (printed in Richthofen 1840b: 359, art. 7) and in the New Langewold Statutes of 1282 (PE 12, fol. 157v): "Werd dar oeck enen marne twe lede aff gheslaghen ende oeck anders wonden iefftha ichtan daen de lede gheldemen by liue ende anders daede staen by den ghelde" (cf. Richthofen 1840b: 370, art. 16).

been added and then the first section is concluded with an article outlining the trial procedure for homicide cases.

The second section of the Reddie Boeck deals with crimes other than homicide, namely, the infliction of serious bodily injury and, especially, any crimes in which the perpetrator breaks the 7th commandment, that is, "thou shalt not steal". Here, too, we find clauses from the Hunsingo Statutes juggled with articles from other sources, resulting in a compilation of material based on the author's own sense of logical progression. In doing this, he provides a coherent overview of the regulations involving financial delicts in particular. He liberally paraphrases articles from the Hunsingo Statutes concerning theft, nocturnal robbery, and judicial bribery and supplements these with a new article about disputes concerning real estate. Subsequently, he takes two more articles from the Hunsingo Statutes (this time from the end of that text) which deal with arson and the destruction of houses, and then follows these up with yet another, new article about arson. At this point, the author seems to have considered it appropriate to insert a clause about the swearing of oaths of innocence, presumably due to the mention of such oaths in the preceding articles. Shortly thereafter, he adds a stipulation prohibiting handing down the sentence of a duel as a means of settling disputes arising from any of the above mentioned crimes. It is interesting to note that this article is in direct opposition to one from the original text of the Hunsingo Statutes which, in fact, calls for duelling in certain cases. That provision was all but ignored by the author of the Reddie Boeck in his version. He considered judicially sanctioned duelling to be contrary to God's commandment. This modification of the original Hunsingo Statutes can be seen as an example of his attempt to modernize the laws of Hunsingo.

The author concludes the first two sections of the Reddie Boeck with a summary of the fines which the judge is to receive, primarily in cases of homicide, inflicted wounds, and theft. He then goes on to list, in their usual sequence, all but one of the remaining 16 articles of law from the Hunsingo Statutes, in as much as they had not yet been cited or paraphrased earlier in the Reddie Boeck. Occasionally, he adds additional information to these, but, on the whole, these particular citations are quite straightforward. This wholesale cataloging of the remaining articles of the Hunsingo Statutes creates the impression that the author was getting bogged down in his task, since there is some redundancy within the text as a whole. Following this block of articles from the Hunsingo Statutes, numerous new articles from other sources are added, most of which have to do with legal protocol and with the rights and responsibilities of all those involved in the proceedings of a trial. Particularly noteworthy is the inclusion of a longish article consisting of an abridged rendition of the Five Wenden (i.e. Exceptions) to the last of the so-called Seventeen Statutes, one of the most widespread of all Old Frisian texts.

In the conclusion of the Reddie Boeck, guidelines are set for its function. It is to be read aloud when the judges take their oaths of office so that "si hoeren ende le ren ho dat se rechten sullen," for example. A copy of the text should be placed in every church so that the community will have access to it, while four originals are to be kept in safekeeping in four monasteries within Hunsingo. The addition of a couple of seemingly random articles within and following the concluding remarks, as well as the fact that they vary somewhat among the four surviving versions, suggests that these versions represent updated stages of an older original text of the Reddie Boeck.

The Relation of the Hunsingo Statutes of 1252 to the Reddie Boeck

Having given an impression of the contents of the Reddie Boeck and of its character as a revised edition of the Hunsingo Statutes, I will now address the question of the relationships between the versions of that text as well as those between the Reddie Boeck and the various versions of the Hunsingo Statutes as such. Generally speaking, ms. 7 offers the most complete and least corrupt version of the Reddie Boeck. Even in the few passages cited in the alignments above, it becomes evident that the somewhat abridged versions in mss. 9b, 27 and 310 generally form a consistent block in contrast to the version in ms. 7. Ms. 9b shows a much higher degree of affinity to ms. 7 than do the other two, however, which are largely identical. As far as the presence of articles from the Hunsingo Statutes within the Reddie Boeck is concerned, ms. 7 has the most material by far. This makes it the natural candidate for representing the Reddie Boeck in a comparison with the versions of the Hunsingo Statutes as such. In what follows, I will be considering the passages from the Hunsingo Statutes as found in the Reddie Boeck text in ms. 7 as representing a new, independent Low Saxon version of the Hunsingo Statutes. The additions to the Reddie Boeck from other sources will be left out of consideration in this respect, as will the sequence in which the passages from the Hunsingo Statutes occur within the Reddie Boeck.

In comparing the Low Saxon versions of the articles from the Hunsingo Statutes (in PE 12 and within ms. 7), we are confronted with a paradoxical situation. PE 12 offers a generally highly literal translation of an Old Frisian version of the Hunsingo Statutes (which, incidentally, is very similar to that found in the Hunsingo codices). It contains many Old Frisian words and morphological forms which have been only superficially 'Saxonized'. The diction and morphology in the same passages in ms. 7, on the other hand, are clearly more modern and more consistently Low Saxon in character. This translation makes greater use of what we might call dynamic equivalents. At first sight,

then, it would appear that the text in PE 12 represents a much earlier translation from the Old Frisian than that found in ms. 7. Still, there are several instances in which the text in ms. 7 reflects an Old Frisian original better than the text in PE 12 does. Two examples of this can be seen in line 5 above. There, PE 12 deviates from the Old Frisian original with "de drank" and "den home," while the reading of the Reddie Boeck version in ms. 7 has remained faithful to the Old Frisian text. Another striking example can be seen in the following alignment (14).

14	H ... thet hebbe	thene	kere.	vnder	hokne	ebete	thet	sine	keran	ledszie.
	F ... thet hebbe	then	kere.	vnder	hoc ne	Abbit	thet	hia hira	keran	ledze
	12 ... dat hebbe	dene	kore	onder	wat	abbet	dat	syne	kore	liggen
	7 ... hebben	[then]	kore	onder	hoken ¹⁷	Abbeth	dattet	sinen	kore	legghe

Here, ms. 7 has the clearly Old Frisian word *hoken* (i.e. 'whichever') where PE 12 has the more general *wat*. Perhaps more significant, however, are the several cases of textual omission due to scribal error found in PE 12, where ms. 7 has the full text.

To facilitate the comparison, I have made a list of 125 variant readings found in the four main versions of the Hunsingo Statutes (the relevant parts of the Reddie Boeck in ms. 7 included). Since the Reddie Boeck version is clearly the most marked of the four, I have focused only on those cases in which its formulation of the relevant passages matches that of one or more of the other versions. The variants involve omissions and interpolations of words and clauses, lexical variance (with or without changes in meaning), and differences in word order and phrasing. Variant spellings and morphological factors were not taken into consideration, although, in that regard, it can be said that there is a consistent similarity between the versions in the Hunsingo codices and PE 12 on the one hand and those in the Fivelgo manuscript and ms. 7 on the other.

The analysis of those points in the text where the versions are, in fact, comparable has led to the following results. In the first table below, in which all types of variants are considered to be of equal weight, we can see the degree to which the readings of the various versions are in agreement with each other, in percentages.

¹⁷ The other three versions of the Reddie Boeck have "welck" in this position.

H agrees with:	F agrees with:		12 agrees with:		7 agrees with:	
Ms. 7: 87%	Ms. 7: 48%	H: 65%	H: 87%			
PE 12: 65%	H: 41%	Ms. 7: 57%	PE 12: 57%			
F: 41%	PE 12: 8%	F: 8%	F: 48%			

In the vast majority (87%) of the 125 cases of variance, the reading in ms. 7 runs parallel to that in the Hunsingo codices. The degree of agreement between PE 12 and H with respect to those points in the text is less, by 22%. The reading in F is the furthest from that in H for the 125 points of variance (41%). The greatest distance (i.e. the greatest number of oppositions) between any two of the four versions is that between PE 12 and the Fivelgo ms., which share a reading in only 8% of those cases. The reading in ms. 7 agrees with that in PE 12 in 57% of the cases and with that in the Fivelgo manuscript only 48% of the time. Assuming that, in all but a few cases, the version of the Hunsingo Statutes in the Hunsingo codices reflects the original more closely than any of the other versions¹⁸, it appears, then, that the Low Saxon version of these passages found in ms. 7 can be considered to be closer to the original than both the Old Frisian version found in the Fivelgo manuscript and the Low Saxon version found in PE 12.

If we focus just on those cases in which text has been omitted, a particularly significant type of variance, we get a similar picture. The number of times omission occurs in either member of each opposition pair is given (along with the total number of words involved) in the table below.

Loss of text between H and:	Loss of text between F and:	Loss of text between 12 and:	Loss of text between 7 and:
Ms. 7: 1 (14 words)	Ms. 7: 5 (24)	H: 3 (14)	H: 1 (14)
PE 12: 3 (14 words)	H: 6 (38)	Ms. 7: 4 (28)	F: 5 (24)
F: 6 (38 words)	PE 12: 9 (52)	F: 9 (52)	PE 12: 4 (28)

Here, too, it is evident that the greatest distance (in terms of text loss in this case) between any two versions is that between F and PE 12. The least amount of text lost is that between H and ms. 7, and this involves the omission of the article in ms. 7 which was discussed above in connection with line 13. So, while the Low Saxon text of the Hunsingo Statutes in PE 12 is more complete and has a much more 'Frisian' appearance than that in ms. 7, we can say that

¹⁸ Cf. Sjölin (1970: 64ff).

the quality of those passages in ms. 7 which lend themselves to comparison is higher.

This leads us back to the question as to which language the Reddie Boeck was originally written in. If we may assume that that text was composed in Hunsingo in the late 14th century, at which time Old Frisian was still being used in the 'Omrielanden' for writing such documents, then it is highly possible that it was written in Old Frisian. Aside from the author's use of the Hunsingo Statutes as the point of departure for his text, there are several other indications in the rest of the Reddie Boeck which lead me to think that his original was written in Old Frisian. In the additional articles, we encounter such characteristic Old Frisian legal terms, surviving in our versions in Low Saxon form, as 'meente lyff,' 'were,' 'werfurede,' 'dodeel,' 'hone,' 'keder,' 'redscipe,' 'sestene,' 'wedman,' 'noetschyn,' and others. There are also parallels to some of these articles in other legal texts from the region between the Lauwers and the Ems rivers which are assumed to contain Old Frisian law in Low Saxon translation.¹⁹ The presence of the "Five Wenden," introduced with an explicit reference to the Old Frisian text of the Seventeen Statutes, is another clear indication that the author was using other Old Frisian material. This leads me to hazard the guess that the Reddie Boeck, too, is in fact an old Frisian text which has only come down to us in Low Saxon translation.

Concluding Remarks

In many ways, the Reddie Boeck forms a parallel to the Rechten ende Wilkoeren, a text originally composed in Old Frisian in the region to the west of the Lauwers river but surviving only in Low Saxon translation in 16th century manuscripts from the region between the Lauwers and the Ems. That text is presumed to have been composed sometime before 1400.²⁰ Both texts can be considered to represent an attempt at modernization, being more or less logically composed collections of valid regional law. Yet, they are different. Whereas the Rechten ende Wilkoeren have an abundance of articles dealing with inheritance law, for example, there is a conspicuous absence of such articles of law in the Reddie Boeck, aside from the few which were already present in the Hunsingo Statutes. Inheritance disputes were apparently beyond

¹⁹ E.g. the Statutes of Hunsterland (Cf. Richthofen (1840b: 358-362), the Langewald Statutes of 1250 (op. cit. 366-369), and the New Langewald Statutes of 1282 (op. cit. 369-372).

²⁰ Cf. Gerbenzon (1956: 178, 429ff).

the cognizance of judges of the level of the 'reddien'. Furthermore, the version of the Five Wenden in the Reddie Boeck is significantly different from the versions of that text found within the Rechten ende Wilkoeren.²¹ The possibility that the Reddie Boeck represents a text of modern Old Frisian law similar to the Rechten ende Wilkoeren but native to the legal system east of the Lauwers river raises the question as to why the latter text enjoyed a much wider reception in the 16th century legal manuscripts from that region than the Reddie Boeck. I would be pleased if this contribution were to provide the incentive for further investigation into this question.

This article is a 'by product' of my dissertation research which is subsidized with a grant from the Netherlands Organization for Scientific Research (NWO) (Stichting LMT, project number 301-177-055).

²¹ Mrs. J. Krollis-Sytsema has kindly informed me that they are, in fact, unlike any of the versions of the Five Wenden found in other Low Saxon legal manuscripts from the region between the Lauwers and the Ems rivers.

Bibliography

- Buma, W.J., ed., (1961)
De eerste Riistringercodex (OTR XI), 's-Gravenhage.
- Buma, W.J. en W. Ebel, eds., (1969)
Das Hunsinger Recht (AR 4), Göttingen.
- Buma, W.J. en W. Ebel, eds., (1972)
Das Fivelgoer Recht (AR 5), Göttingen.
- Cleveringa, R.P. (1941)
Overrechers in Stad en Lande. Groningen.
- Driessen, R.K. (1827)
Monumenta Groningana Veteris Aevi Inedita, vol. III, Groningen.
- Gerbenzon, P. (1948)
'Codex Furmerius', In: *De Vrije Fries*, 39, pp. 74-90.
- Gerbenzon, P. (1956)
Excerpta Legum, Groningen.
- Gerbenzon, P. et al., eds., [1963]
Fryske Stikken út Codex Furmerius (Estriken XXXII), Grins.
- Hoekstra, J., ed., (1950)
De eerste en de tweede Hunsinger codex (OTR VII), 's-Gravenhage.
- Richthofen, K.F. von (1840a)
Alfriesisches Wörterbuch, Göttingen.
- Richthofen, K.F. von (1840b)
Friesische Rechtsquellen, Göttingen [repr. Aalen, 1970]
- Richthofen, K.F. von (1882)
Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte, vol. II,2, Berlin.
- Simonides, D. (1938)
Die Hunsinger Kuren vom Jahre 1252 und das Ommelander Landrecht vom Jahre 1448, Assen.
- Sjölin, B., ed., (1970)
Die "Fivelgoer" Handschrift, Den Haag.
- Wicht, M. von, ed., (1746)
Das Ostfriesische Land-Recht, nebst dem Deich und Syhlrechte, Aurich.

De literaire kritiek in de *Leeuwarder Courant* (1830-1848): werken aan een ideaal¹

Korrie Korevaart (Rijksuniversiteit, Leiden)

In 1829 kondigde de redactie van de *Leeuwarder Courant* aan dat de krant uitgebreid zou worden met de rubriek Mengelwerk. Deze rubriek zou artikelen over 'Historische, Staat-, Letter- en Zedekundige Onderwerpen' en ook 'Verhalen, Anecdotes, kleine Dichtstukken enz.' herbergen. De aankondiging vertelde verder weinig meer dan dat er vooral geschreven ging worden over 'zoodanige Onderwerpen, Friesland betreffende, welke de Lezers van dit Gewest in het algemeen belangrijk en nuttig mogen worden geacht'.² Daar konden de lezers het mee doen. Jaren later, bij de dood van Jacob van Leeuwen, liet stadsarchivaris Wopke Eekhoff meer los over rubriek en medewerkers:

Met den jare 1830 was de Journalistiek ook in ons land van meer beteekenis geworden, en eervol was de bedoeling, om door middel van een dagblad letterkundigen invloed uit te oefenen op het publiek. De *Leeuwarder Courant* was destijds het eenige orgaan in Friesland, werd algemeen gelezen om zijne advertentiën en nieuwstijdingen, en scheen het meest geschikte voertuig te zijn, om daarbij lust voor geschiedenis en letteren bij het volk aan te kweeken. Hij [Jacob van Leeuwen, kk] kwam dus met den uitgever dier Courant overeen, wekelijks eenmaal daarbij een *Mengelwerk* te leveren, waartoe ook Van Halmael zijne ondersteuning beloofde. Van 1 Februarij 1830 tot in 1848 en alzoo gedurende ongeveer 18 jaren zijn door hen en anderen daarin een groot getal historische, letterkundige en dichterlijke onderwerpen behandeld, welke, na den Belgischen opstand door staatkundige vertoogen afgewisseld, van gunstigen invloed zijn

¹ In dit artikel worden de volgende afkortingen gebruikt: a. voor dag-, en nieuws- en weekbladen: A = *De Avondbode*; AH = *Algemeen Handelsblad*; BC = *Bredasche Courant*; DC = *Drentsche Courant*; DIC = *Delftsche Courant en Algemeen Nieuws- en Advertentieblad*; HS = 's Hertogenbossche *Stadscourant*; KC = *Kamper Courant*; LC = *Leeuwarder Courant*; NN = *Nederlandsch Nieuwsblad*; PFC = *Provinciale Friesche Courant*; PGC = *Provinciale Groninger Courant*; TV = *Tolk der Vrijheid*; UC = *Utrechtsche Courant*; b. voor instellingen: KBH = Koninklijke Bibliotheek in Den Haag; MNL = Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Leiden; PBF = Provinciale Bibliotheek Friesland, Leeuwarden; SBM = Stadsbibliotheek Maastricht; UBA = Universiteitsbibliotheek Amsterdam; UBL = Universiteitsbibliotheek Leiden.

² *LC* 25-12-1829, nr. 103 en 29-12-1829, nr. 104.

geweest ter verspreiding van kennis en smaak in dit gewest, bijzonder omtrent de geschiedenis en plaatsbeschrijving van Friesland. Bij den opgewekten lust voor deze onderwerpen was dit Mengelwerk ook voor ons en andere beoefenaars der letteren eene gewenschte gelegenheid, om de vruchten van onderzoek en beschouwing aan onze landgenooten mede te deelen.³

1829. No. 103.

L E E U -
C O U -
R A N T .

V R U D A G den 25 DECEMBER.

Bij deze COURANT wordt een Bijvoegsel uitgegeven.

A A N V K O N D I G I N G .
Dier het den Uitgever dezer Courant is voorgekomen, dat het zijne Lezers niet ongewaarg zoude zijn, maar in tegendeel hun tot eene nuttige uitspanning kan verstrekken, dit Blad te voorzien met een Mengelwerk, op soortgelijke wijze, als bij sommige andere Dagbladen en Couranten plaats vindt, — heeft hij besloten met *den eersten Februarij 1830*, zoo veer, de plaatsname van een geheel vel zulks toelaten, of door vernietiging van een Bijvoegsel, *des Dingsdags*, deze Courant aan te vullen met een MENGELWERK, bevrzende Historische, Staat-, Literar- en Zedekundige Onderwerpen, als mede bestzande, waar zulks pas gerief, uit Verhalen, Anekdotes, kleine Dichtstukken, enz. Deze Mengelingen zullen in verscheidenheid en vorm zoo veel mogelijk worden ingerigt, maar den smaak en de begeerte van elk, wien Geschiedenis, Kunsten en Wetenschappen met onverschillig zijn.

Men zal daarin opnemen alle zoodanige stukken, welke, overeenkomstig het voorgeselde doel, belang kunnen verwekken, maar men zal zich, vooral in het Staat- en Zedekundige, trachten te onthouden van alles, wat den *weldankenden* eijgenlijk en den *kwadlijgezindden* aangenaam zoude kunnen zijn. — Bijzonder zal de aandacht worden gevestigd op zoodanige onderwerpen FRIESLAND betreffende, welke voor de Lezers van dit Gewest, in het algemeen belang, *dik en nuttig mogen worden gesacht*.

Door de *toegesegde medewerking van verschillende kundige Mamen*, viert zich de Redactie in staat te zullen worden gesteld bij voortdureng aan het oogmerk te kunnen voldoen; echter zal het haar zeer aangenaam zijn, door elken voorstander van Kunsten en Wetenschappen van tijd tot tijd met eenige bijdragen te worden yegereed, waartoe zij bij deze mitzaam worden uitgenoodigd.

Op verhangen van velen, zal met 1 Januarij aanstaande de Courant in twee kolommen gedrukt, en uit dien hoofde elke regel druks van de *gewone adriertrenten* gesteld worden als volgt: De drie eerste regels *zeszig cents*, en overige ieder regel *vijftien cents*, terwijl de oekendrukkingen van *Celboorte*-, *Hinnelijck*- en *Verbijberigten* behaald worden de drie eerste regels *vijf en zeventig cents*, en ieder andere regel *strijck cents*.

Het Abonnement der Dingsdagsche en Vrijdagsche Couranten zal voor ieder drie maanden bedragen *drie guldin*, en iedere Courant afzonderlijk *tien cents*; — deze verhooging voor het Abonnement zal strekken ter regemeetkundig der meender gevorderd wordende zegelgelden en andere noodwendige uitgaven, welke deze onderneming vereischt. — Medezullen de Couranten op den dag der uitgave tot *gelijken prijs* bij de gewone Uitgevers in de Staten en twee plaatsen Lande te bekomen zijn.

Foto: Aankondiging van de rubriek Mengelwerk (Leeuwarder Courant 29-12-1829, nr. 104.

Anderhalve eeuw later kunnen we ons afvragen wat er precies gebeurd is. We zouden het Mengelwerk kunnen onderzoeken uit nieuwsgierigheid naar het ontstaan van de literaire dagbladkritiek in Nederland. Immers, het merendeel van de dagbladers zweeg destijds over de binnen- en buitenlandse literatuur. Enkele kranten, waaronder de *Leeuwarder Courant*, maakten rond 1830 een begin met de literaire dagbladkritiek. Maar er is een tweede reden om juist aan nader onderzoek van de literaire kritiek in de *Leeuwarder Courant* te denken. De kritiek in deze krant is ook van belang, omdat er weinig contemporaine theoretische geschriften over de Friese literatuur bestaan.⁴ Dat verleent de artikelen over literatuur in de *Leeuwarder Courant* een belangrijke meerwaarde. Aan de inhoud van de besproken literatuur ga ik voorbij; centraal staat de toenmalige receptie. Hier schets ik wat er in de periode 1830-1848 in de *Leeuwarder Courant* gebeurde: wie schreven er in het Mengelwerk? Waar schreven ze over? Wat hielden ze hun lezers voor? Ik beperk me tot de bijdragen over literatuur in de vorm van literaire recensies en artikelen over letterkundige onderwerpen.⁵

Ontspanning op dinsdag: het Mengelwerk

Het Mengelwerk verscheen wekelijks in de krant van dinsdag, de eerste keer op 2 februari 1830.⁶ Het werd gevuld met artikelen over uiteenlopende onderwer-

⁴ Breuker 1990: 21.

⁵ Een nader onderzoek van de literatuur in de *Leeuwarder Courant* uit deze periode zou ook een en ander kunnen vertellen over de literaturopvatting van de redactie. Een inventarisatie van literatuur in de *Leeuwarder Courant* in de periode 1830-1848 levert op: 98 gedichten (waarvan 11 Friese) en 15 stukken proza (waarvan één in het Fries). De Friese bijdragen zijn oorspronkelijke werken, vertalingen of navolgingen. Het merendeel is ondertekend met initialen, 27 worden anoniem gepubliceerd. Veel bijdragen komen voor rekening van Reinder Kooiman (21), Arent van Halmael jr. (8), Wopke Eekhoff (5) en Jacob van Leeuwen (5). Een aantal is elders al eerder gepubliceerd. Bij de gedichten van Simon Stijl is het omgekeerde het geval en gaat het eigenlijk om voorpublicaties, vermoedelijk aangeleverd door de predikant J. Brouwer, die in 1835 een editie van de nagelaten gedichten van Simon Stijl verzorgde (zie *LC* 17-5-1831, nr. 39; *LC* 15-11-1831, nr. 91; *LC* 14-5-1833, nr. 39; *LC* 4-2-1834, nr. 10; *LC* 26-8-1834, nr. 68; *LC* 20-11-1832, nr. 93; een ijerig lezer noteerde afzonderlijk wat er van Stijl in de krant verscheen: zie *Omuitgegeven stukken*).

⁶ Het plan om een mengelwerk te introduceren was volgens Van Leeuwen (zie Kalma 1952: 18) al twee jaar eerder ontstaan (zie 'De historie der couranten', in: *LC* 27-7-1830, nr. 60). Op de geschiedenis van de *Leeuwarder Courant* op zich ga ik hier

pen, maar vooral over Friese aangelegenheden. Bijna al deze artikelen waren in het Nederlands; een enkel ingezonden stuk (in de rubriek Correspondentie) was in het Fries gesteld, inclusief het redactionele antwoord. De bijdragen varieerden van tweeregelige spreuken, gedichten en verhalen, tot doorvrochte wetenschappelijke artikelen in afleveringen (met voetnoten), die in een tijdschrift niet hadden misstaan.

Voor wiens rekening een artikel kwam, is niet altijd duidelijk. Veel stukken droegen geen ondertekening, onder andere stonden alleen initialen. We weten dat Jacob van Leeuwen (1787-1857), griffier bij de rechtbank in Leeuwarden, afgesproken had met de uitgever van de krant, Pieter Koumans Smeding, dat hij hoofdredacteur van de rubriek Mengelwerk zou worden. Arent van Halmael jr. (1788-1850) en Wopke Eekhoff (1809-1880) leverden talloze bijdragen.⁷ De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde bezit de nummers van de *Leeuwarder Courant* met het Mengelwerk uit de jaren 1830 tot en met 1846. Vóór in de eerste van de acht banden noteerde Eekhoff dat er in het Mengelwerk ook artikelen van, onder anderen, H. Baerdt van Sminia (1797-1858) en J. Vitringa Coulon (1767-1843) verschenen waren.⁸

niet in; zie daarvoor, onder andere, Witsen Elias en Piebenga 1952.

⁷ Eekhoff 1858: 229-230 en Eekhoff 1851: 31-45. Eekhoff somt de bijdragen van Van Halmael jr. aan het Mengelwerk op (Eekhoff 1853: 297-299).

⁸ In de eerste band is aldus te lezen: 'Na mijn overlijden terug aan den Heer J. v. Leeuwen, of rechthebbenden op diens nalatenschap, -- te *Leeuwarden*.' Daaronder, in pottlood: 'Dit schreef de Heer Mr. A. van Halmael Jr. en is zijn wensch vervuld. Na den dood van den Heer J. van Leeuwen in 1857 kwam dit ex. aan zijn zoon Simon, die het in Augustus 1859 by Swarts zou verkoopen, waar ik het kocht. Dit Mengelwerk van 1830-46, waarvan J. van Leeuwen Redacteur was, bevat zeer belangrijke stukken van hem, den Heer VHalmael, van Sminia, Dr. Coulon, Dr. VdPlaats, Mr. Kooiman en van W. Eekhoff [= handtekening als ondertekening, kk]. De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde schafte de acht banden aan in 1880, voor fl. 12.- (*Journal MNL* 1880-1884: 23, nr. 2471 (11 december 1880); zie ook *Catalogus* 1880: bij nr. 100 (rubriek Geschiedenis van Friesland) staan enkele handgeschreven aantekeningen over koper en prijs, en ook Sepp 1881: 14-16. Gezien de handgeschreven aantekeningen en correcties in deze exemplaren, hebben ze vermoedelijk dienst gedaan als drukproeven. Het belang ervan is vooral gelegen in de handgeschreven indices bij de jaargangen 1830 tot en met 1835, waarschijnlijk van de hand van Van Halmael. Deze indices geven in de regel de auteur(s) van de afzonderlijke artikelen, dikwijls ook van artikelen die anoniem in de krant verschenen. Mijn indruk is dat Kalma, toen hij zijn register (Kalma 1952) samenstelde, deze indices niet kende. De PBF bezit daarnaast een aantal handgeschreven indices over

Wie er voor de *Leeuwarder Courant* over literatuur schreven, is al even duister. Ook deze stukken werden doorgaans niet ondertekend en initialen zagen weinig.⁹ Van Leeuwen en Eekhoff namen vermoedelijk het merendeel van de literaire kritiek voor hun rekening (zie bijlage I en II). Soms stuurden lezers een boekbespreking in en soms nam de krant iets over uit andere kranten of uit tijdschriften. Een vreemde eend in de bijt lijkt recensent M.H. de Graaff: hij preeft een bundel liederen aan die hij zelf had samengesteld.¹⁰

Literaire recensies

De *Leeuwarder Courant* publiceerde in de jaren 1830 tot en met 1848 in totaal 140 boekbesprekingen.¹¹ Daarin kwamen 66 literaire titels ter sprake (zie bijlage I). Onderscheiden naar genre gaat het om: 18 almanakken, 18 poëzietitels, 16 prozaitels, 6 titels met proza en poëzie, 5 (algemene) tijdschriften en 3 toneelstukken. Onderscheiden naar taal waren er 1 Engelse, 1 Duitse, 32 Friese (ook wel met Nederlandse teksten) en 32 Nederlandse uitgaven in het spel.

Hoe de boeken op het bureau van de recensent terechtwamen, weten we niet. De *Leeuwarder Courant* laat de lezer daarover in het ongewisse. Uit recensies in andere kranten uit die tijd blijkt dat het ging zoals nu: uitgevers sturen hun boeken aan de redactie ter recensie toe, een lezer attendeert de redactie op een bepaald boek, een redacteur ontdekt iets dat de moeite van het recenseren waard is. Of de auteur zond zijn boek zelf naar de redactie. Zo bewaart de Provinciale

de jaren 1830-1855, samengesteld door A.J. Bruinsma (*Register 1830-1855*); deze bieden geen nieuwe informatie over de auteurs van de bijdragen. Overigens liet de krant zelf ook wel eens wat los over haar medewerkers; onder een artikel van mr. C. Star Numan bij het overlijden van jonkheer Wicher van Swinderen luidt het naschrift van de redactie: 'Ook werden verschillende Bijdragen in het Mengelwerk dezer Courant, door hem over *Geschiedenis* en *Staatkunde* geschreven, met veel genoegen gelezen.' (*LC* 13-12-1836, nr. 100).

⁹ Het overgenomen artikel 'Recensien' gaat in op de voor- en nadelen van de anonimiteit van recensenten (zie *LC* 6-10-1846, nr. 80).

¹⁰ *LC* 7-6-1836, nr. 46.

¹¹ Ze verschenen bijna allemaal in het Mengelwerk. Louter boekaankondigingen (nog vóór de verschijning van het boek) of inhoudsopgaven, berichten van intekening etc. zijn niet meegerekend. Van deze 140 recensies ging 48% over literatuur en 7% over geschiedkundige publikaties; over onderwerpen op andere gebieden (landbouw, geneeskunde, geografie, godsdienst etc.) werden slechts zes of minder titels gerecenseerd.

Bibliothek een briefje van de schrijver Rein Windsma, gericht aan de redactie van de *Provinciale Friesche Courant* met het verzoek het bijgaande '[...] exemplaar van een bundeltje Friesche verzen, heden door mij uitgegeven [...] den liefhebbers van Friesche taal en poëzij aan te kondigen, en er hun een min of meer genotifeerd verslag van te geven, of te doen geven.'

¹²

Per auteur besprak de krant in de jaren 1830-1848 doorgaans niet meer dan één boek; van T.R. Dykstra, H.S. Syster, H.G. van der Veen en Shakespeare worden twee uitgaven gerecenseerd. De gebroeders Halbertsma zagen hun boeken (zie bijlage J) meermalen genoemd. Deze schrijvers zijn bijna allemaal Fries of in Friesland woonachtig. Dat geldt ook voor de meeste anderen: M.H. de Graaff, A. van Halmael jr., Fr. Herbig, W. de Jong Jz., F.H. van der Ploeg, R. Posthumus, C.P.E. Robidé van der Aa, J.C.P. Salverda, A. van Sisseren, H.G. van der Veen, R. Windsma en A. Winkler Prins.

Onder de Nederlandse boeken die besproken werden, treffen we meermalen Nederlandstalig werk van Friesse auteurs aan. Andere boeken, zoals *De roos van Dekama* van Jacob van Lemnep, zijn geschreven door Hollandse auteurs, maar gaan over episodes uit de Friese geschiedenis.¹³

De speciale aandacht voor de Friese taal en cultuur is ook af te lezen aan de uitgevers van de gerecenseerde literatuur. Van de 66 besproken titels zijn er 33 gepubliceerd door Friese uitgevers, waarvan 20 door uitgevers in Leeuwarden (het merendeel door L. Schierbeek en G.T.N. Suringar). Opvallend is de aandacht voor de uitgaven van J. de Lange uit Deventer, maar hij publiceerde dan ook het Frieslandse werk van de gebroeders Halbertsma.¹⁴

Artikelen over literatuur

In dit tijdvak verschenen er in de *Leeuwarder Courant* 48 artikelen over literaire onderwerpen (zie bijlage II).¹⁵ Anders dan in de recensies ging het in deze artikelen niet om de beoordeling en bekendmaking van een recent ver-

¹² *Brieven Eckhoff* 1846-1847: nr. 458. Het briefje is gedateerd op 28 september 1847, geschreven te Wolsum. Zie ook Windsma 1981: 387.

¹³ Vgl. Breuker 1990: 25.

¹⁴ Verdeeld naar provincie: Friesland: 33; Zuid-Holland (incl. twee uitgevers bij één titel, zie *Philarethe*. Tijdschrift voor de jeugd): 10; Noord-Holland: 9; Overijssel: 9; Gelderland: 1; Groningen: 3; buitenland: 2.

¹⁵ In de periode 1830-1848 verschijnen er per jaar de volgende aantallen recensies en artikelen: 6/2 (1830), 3/2 (1831), 3/7 (1832), 3/5 (1833), 4/1 (1834), 0/2 (1835), 5/7 (1836), 6/5 (1837), 4/2 (1838), 3/0 (1839), 3/3 (1840), 4/0 (1841), 3/1 (1842), 0/3 (1843), 5/1 (1844), 4/1 (1845), 4/3 (1846), 3/4 (1847) en 2/0 (1848).

schene boek, maar werd er geschreven over al dan niet (onlangs) overleden auteurs uit binnen- en buitenland, en over andere onderwerpen die met literatuur te maken hebben, zoals schrijvershonoraria, literaire kritiek, tijdschriften etc.

Elf artikelen gingen over Hollandse auteurs, waarvan acht over auteurs die stierven vóór 1800. Slechts acht keer werd er over buitenlandse auteurs geschreven (twee keer over auteurs van vóór 1800). De meeste aandacht kregen Friese schrijvers: zestien artikelen, waarvan er twaalf gewijd zijn aan auteurs van vóór 1800. Dertien artikelen behandelen een ander literair onderwerp (contemporain en historisch). De krant schreef dus vooral over Friese en Hollandse literatuur met een zwaar accent op het literair-historisch verleden. Meer dan één artikel had werk van de Van Harens en Gijsbert Japicx tot onderwerp. De krant publiceerde ook verscheidene biografieën van Friese dichters, onder anderen van Statter.¹⁶

Literatuuropvatting: meer ideologisch dan esthetisch

In de artikelen en de boekbesprekingen kwamen waardeoordelen voor. Het onderdeel over het besproken boek of onderwerp werd echter slechts in zo'n 25 bijdragen met expliciete argumenten onderbouwd. Een analyse van deze argumenten geeft een indruk van de literaturopvatting van de *Leeuwarder Courant*.

De waardeoordelen werden merendeels ondersteund met stilistische en didactische argumenten: het interesseert de krant vooral hoe de literatuur geschreven is en wat de lezer ervan kan leren.¹⁷ Afspiegelingsargumenten, compositorische en morele argumenten spelen een minder belangrijke rol.

Men waardeerde een eenvoudige en levendig taalgebruik, een vloeiende stijl en fraaie beeldspraak.¹⁸ De recensenten brengen in dit kader ook de geschiktheid van de Friese taal voor bepaalde genres en doeleinden naar voren:

Dit werkje echter bewijst ook weder daarin de waarde van de Friesche taal en voordragt, om door de spreektaal allerlei voorbeelden, spreekwijzen en raadgevingen, uit het dagelijksche leven genomen en als uit den mond gehoord, op eene

¹⁶ *LC* 17-11-1840, nr. 92.

¹⁷ Deze terminologie is ontleend aan Boonstra 1979. Per gerecenseerde titel heb ik de twee belangrijkste soorten argumenten in aanmerking genomen.

¹⁸ Zie *LC* 8-3-1831, nr. 19; *LC* 1-10-1833, nr. 79; *LC* 4-11-1834, nr. 88; *LC* 23-2-1836, nr. 16; *LC* 5-7-1836, nr. 54 (negatief: 'Of echter die ongelijkmatige maat en lengte van de regels voor den zang vatbaar is, betwijfelen wij.'): *LC* 30-8-1836, nr. 70; *LC* 31-1-1837, nr. 9; *LC* 28-9-1841, nr. 78; *LC* 5-3-1844, nr. 19.

bevallig¹⁹ luimige en tevens nuttige wijze uit te drukken, waarin het karakter der naïef, het minder bespiegelend en meer praktisch handelen, besloten ligt.¹⁹

Een belangrijke eigenschap van het Fries is zijn 'naïveté': de recensenten bezigden meermalen de term *naïef* als zij spraken over het Fries in het algemeen²⁰, en bepaalde Friese boeken in het bijzonder.²¹ Het naïeve hoort bij het volksleven, het natuurlijke, het landelijke en het eenvoudige; de term lijkt een tegenstelling op te leveren met gekunsteldheid, stijfheid en geleerdheid.

Onder de stilistische argumenten heb ik ook de opmerkingen over de spelling van het literaire werk ingedeeld. Slechte taalkennis en onvaste spelling van de schrijvers waren de recensenten een doorn in het oog: ze zagen er een gevaar in voor het behoud van de Friese taal. Het tijdschrift *Iduna* werd in dit verband geprezen:

Wij zien duidelijk dat het doel der Redactie is, om den Frieschen lezer ongevoelig zoo veel mogelijk tot de oudere, minder verhollandsche schrijfwijze terug te voeren en hem die met gemakkelijheid te doen verstaan; het eenigste maar zekere middel om het Friesch bij den vreemdeling als taal te doen eerbiedigen. Ook wat

¹⁹ *LC* 10-8-1836, nr. 66. Zie ook: *LC* 7-3-1837, nr. 19; *LC* 30-1-1844, nr. 9; *LC* 9-12-1845, nr. 98.

²⁰ Zie *LC* 23-2-1830, nr. 16 en *LC* 2-5-1837, nr. 35 ('Dit laatste met daadzaken te bewijzen, de waarde en de kracht, de zoetvloeiendheid en de naïvetéit der Friesche taal te handhaven en op de uiteenloopendste onderwerpen toe te passen, ten einde haar gezag als schrijffaal te bewaren en haar als aangename lektuur bij alle standen in te leiden, - is gewis een waardig doel, hetwelk de Heeren HALBERTSMA zich voorstellen.'). De ware Friese geest is goed, verstandig en naïef (*LC* 9-12-1845, nr. 98). Vgl. Breuker 1990: 23.

²¹ Zie *LC* 26-10-1830, nr. 86 (*De reysfen Maicke Jackeles* van F.H. van der Ploeg); *LC* 25-11-1834, nr. 94 (Eekhoff over *De lapekoer*. 'En wie ooit de zoo naïeve en zoetvloeiende dichtstukjes, de zoo natuurlijke verhalen en karaktermatige gesprekken, die geheel den echten Landfrieschen toon uitdrukken, heeft gelezen, vraagt nog of deze manier van voorstelling dit doel niet heeft getroffen?'); *LC* 31-1-1837, nr. 9 (Van Leeuwen over *Drietal verhalen van Aafke van Sisseren*); *LC* 18-2-1840, nr. 14 (*Twîgen uw tien âlde stamme uwtown* van J.H. Halbertsma); *LC* 20-12-1842, nr. 101 (*Frieske sanckes* van T.R. Dykstra en H.S. Sytstra); *LC* 9-1-1844, nr. 3 (*De vlinder*); *LC* 15-12-1846, nr. 100 en *LC* 14-12-1847, nr. 100 (*Friesche volks-almanak*). Ook in de Duitse roman *De hulpvaardige* van G. Schilling ontdekt de recensent 'naïveté' (zie *LC* 1-10-1833, nr. 79); evenzeer wordt het werk van Justus van Effen als 'naïef' gekarakteriseerd (*LC* 4-9-1838, nr. 71).

zuiverheid van taal aangaat, komt aan de eerste, als proef gegevene aflevering, eene eervolle plaats toe.²²

Ook Jo In Bowring zag het nadeel van verschillende spellingen: de lezer werd daardoor te veel in verwarring gebracht.²³ De redactie scheen voor een archaïserende spelling te voelen, althans de lezer mocht volgens Eekhoff best wat moeite doen zich de Friese taal en haar spelling eigen te maken. Hij sprak zich uit tegen het idee dat men maar moest schrijven zoals men sprak.²⁴

Wat het gebruik van didactische argumenten aangaat, waren er boeken die de critici zonder enige aarzeling aanbevalen omdat ze de kennis van de lezer vergrootten of in het algemeen nuttig waren.²⁵ Of omdat ze de lezers goede zeden

²² *LC* 14-1-1845, nr. 4 (vgl. *KC* 18-3-1847, nr. 1019: 'Dat IDUNA volstrekt niet transigeert ten aanzien van de spelling, maar 't Friesch in zijne aloude zuiverheid tracht te bewaren, is eene aanbeveling te meer.').

²³ *LC* 17-8-1830, nr. 66.

²⁴ Zie *LC* 25-11-1834, nr. 94: 'Men vergt dus van de spelling der Friesche taal te veel - van zich zelven te weinig. Men verkiest zich, zoo het schijnt, veel liever tot een bloot werktuig te verlagen, dan te denken; en denken is bij velen eene moeilijke taak. Over het geheel schijnt men niet genoeg te bedenken, dat het Friesch geen dialekt, maar eene taal is; en dat deze taal, niet zonder eenige inspanning, moet beoefend en geleerd worden; immers de kennis van uw Fransch, Duitsch of Engelsch is U ook niet aangewaaid, lezer! En wanneer gij bedenkt, welke groote afwijkingen de uitspraak dezer talen van het letterschrift heeft; welke verschillende wijzigingen dezer letteren in de uitspraak ondergaan, dan zult gij U spoedig met deze spelling bevredigen, die in zoo vele opzigten in de behoeften van deze taal voorziet; dan zult gij den eisch des schrijvers niet onbillijk vinden, om, terwijl gij vier jaren besteedt, om de taal van Parijs te leeren, ten minste vier dagen aan de beoefening der grijze taal onzer vaders te besteden, op wier bestaan, als moeder van het Nederlandsch, wij ons met nationalen trots mogen verheffen.' Zie ook over spelling: *LC* 4-8-1840, nr. 62; *LC* 28-9-1841, nr. 78; *LC* 9-1-1844, nr. 3; *LC* 16-11-1847, nr. 92. Over de inhoud van jaargang 1847 van *De Bijzeker* zegt recensent S.: 'Jammer is het evenwel, dat, gelijk in sommige andere werkjes, ook hier weder schrijvers worden aangetroffen, die de taal niet oordeelkundig verstaan, waarop vooral D. H. en anderen, die hunne stukken in de door hem gevolgde spelling geschreven hebben, eene gunstige uitzondering maken; beter zou daarom misschien de uitgever doen, een volgend jaar zijnen almanak door eenen daarvoor berekenden redacteur te laten corrigeren.' (*LC* 15-12-1846, nr. 100).

²⁵ Zie *LC* 18-12-1832, nr. 101; *LC* 31-7-1838, nr. 61; *LC* 14-12-1847, nr. 100; *LC* 8-2-1848, nr. 11.

en normen bijbrachten, en ze aan het juiste godsdienstige gevoel appeleerden.²⁶ Ge koppeld hieraan werden er opmerkingen gemaakt over de slechte invloed van buitenlandse romans.²⁷ Natuurlijk kwam vooral Frankrijk in deze context ter sprake. Recensent Van Leeuwen verwelkomde de uitgave van een bloemlezing uit de *Hollandsche spectator* van Justus van Effen en citeerde instemmende woorden van Van Kampen, de samensteller van de bloemlezing:

Mogt de jeugd ook uit de hoogere standen, onder welke VAN EFFEEN zoo veel verkeerde, zich verwaardigen op dit boekje een blik te slaan, wij twifelen niet of de lessen van levenswijsheid en menschenkennis van dezen HOLLANDER der vorige eeuw, geroeogd bij de fijnste beschaving, zouden voor hunne maatschappelijke betrekkingen en bestemming oneindig nuttiger zijn, dan alle de opeengestapelde gruwelen en gemeenheden van VICTOR HUGO, DUMAS, PAUL DE KOCK, BALZAC, JULES JANIN en Juffrouw GEORGES SAND.²⁸

²⁶ Zie *LC* 30-10-1832, nr. 87; *LC* 18-12-1832, nr. 101; *LC* 30-4-1833, nr. 35; *LC* 7-1-1834, nr. 2; *LC* 5-7-1836, nr. 54; *LC* 10-8-1836, nr. 66; *LC* 2-5-1837, nr. 35; *LC* 31-7-1838, nr. 61; *LC* 17-9-1839, nr. 75; *LC* 18-2-1840, nr. 14; *LC* 12-1-1841, nr. 4; *LC* 7-1-1845, nr. 2; *LC* 9-12-1845, nr. 98. De biografie kreeg in de krant wel een voorbeeldfunctie toebedeeld: zie de artikelen over Onno Zwier van Haren (*LC* 9-2-1836, nr. 12; vervolg: 16-2-1836, nr. 14) en Francijtje de Boer (*LC* 23-2-1836, nr. 16: 'Zij is als het ware een levend toonbeeld, dat ieder aan de zinspreuk van den grooten BOERHAAVE herinnert: *Het eenvoudige is het kenmerk van het ware*. Onder hare *Gedichten*, die niet bepaaldelijk voor de jeugd zijn ingerigt, bevindt er zich meer dan één, dat zich, door de nutte lessen, daarin verrat, aanprijst.') en Jacobus Scheltema (*LC* 11-8-1840, nr. 64 en 18-8-1840, nr. 66).

²⁷ *LC* 4-9-1838, nr. 71. Zie *LC* 30-10-1832, nr. 87 en *LC* 5-3-1844, nr. 19 ('Maar nu met den voortgang des tijds, elk en een tegelijk lezen kan en lezen wil, nu het niet alleen mode, maar zelfs behoefte is om te lezen, nu is het zoo veel te meer pligt, om toe te zien, wat den volke in gouden of zilveren schalen wordt opgedischt, nu is het zoo veel te meer pligt, om met zorg en bedachtzaamheid te werk te gaan, opdat het begeerige publiek niet te gader met het goede ook het kwade ontvange, en zóó argeloos ten ondergang worde gesleept. Hoe veel toch is er niet, om maar iets te noemen, hetwelk van onze naburen wordt overgenomen, dat verreweg beter ware geweest, zoo het daar, waar het uitgebroeid is, gebleven ware, dan dat het nu ook nog zal dienen, om de reeds zoo zeer veranderde Hollandsche Natie nog meer van het oorspronkelijke karakter te vervreemden?').

²⁸ *LC* 6-11-1832, nr. 89 ('Onlangs las hij in *Vader Cats*, waarmede hij bijzonder hoog loopt, en waarvan hij zegt dat anderen er niet hoog genoeg meé loopen, omdat zij er niet genoeg in lezen en door allerlei vreemde snuf te vieze neuzen hebben gekregen, om de verkwikkelijke geuren van wat waar, goed en schoon is te kunnen rieken, als

Het contrast tussen Nederlands/Fries en vreemd/Frans wordt hier en daar scherper aangezet.²⁹ In 1838 preeft Jacob van Leeuwen Justus van Effen in een uitvoerig artikel als de kampvechter in de achttiende eeuw voor de Nederlandse literatuur tegen de overheersende Franse mode. Van Effen verbeterde de Nederlandse taal en zeden, die door de Franse invloed werden gecorrumpeerd.³⁰ Van de Franse taal en literatuur moest de krant weinig hebben, maar in het Engels,

ze niet met een 'Franschen zuidewind komen overwaaijen.'): *LC* 4-9-1838, nr. 71 en *LC* 7-1-1834, nr. 2 ('Niet een stuk, zoo veel wij ons herinneren, - en dit is in dagelijksche lectuur van overgroot belang, - kon door eene nadeelige werking op ziel en zinnen schadelijk worden aan het jeugdig publiek, dat zoo gaame door het vreemde en uitheemsche weggesleept wordt. - Geen ligzinnigheid, zedebederf, opwekking van verkeerde driften en aanstoking van hartstogten zullen het gevolg zijn, zoo als dit kwaad weder krachtig bevorderd wordt, door vele in dezen tijd uitgekomen Verhalen van zedeloosze Franschen of zoogenaamde vlugge geesten. - Waarschuwen wij tegen en wachten wij ons voor zulk eene *Lecture du Ton* van een supra beschaafd volk in eene bevallige taal geschreven. Er zijn een aantal humner producten, welke het minder verrijnd gevoel van den echten Nederlander kwetsen en beleedigen, ja zelfs van dien aard, dat een oud man zich schamen zou, als hij, bij ongeluk, zulk een boek zijner bejaarde wederhelft in handen gegeven had. - Het valt niet te ontkennen, dat er in alle talen schadelijke boeken worden geschreven, maar het is ook eene waarheid, dat aan Frankrijk den voorrang niet kan betwist worden.').²⁹ Zie o.a. *LC* 7-6-1836, nr. 46 (M.H. de Graaff: 'En past het ons Nederlanders, om Fransche en Italiaansche hartekinnaden te beoefenen? Strookt de Fransche wuftheid, of de Italiaansche hartstogtelijke woestheid, met het ernstige, bedaarde, ja, somtijds al te koude, karakter van den Nederlander? Ik betwijfel dit zeer sterk. [...] Het is bejammerenswaardig, dat wij, die noch te wuft, noch te woest, noch te romantisch zijn, geen beter partij trekken van onze gelukkige zielsgesteldheid. Ons karakter brengt mede, dat elke zielsaandoening in hare kracht, en naar behooren, plaats kan vinden, even als onze tongval de geschikteste is, om vreemde talen, met de vereischte juistheid van uitspraak, aan te leeren. Bedachten wij dit meer, wij zouden mindere uitheemsche nietigheden ophemelen.').

³⁰ Zie *LC* 5-6-1838, nr. 45 en vervolgen: 12-6, nr. 47; 7-8, nr. 63; 14-8, nr. 65 en 4-9, nr. 71; zie ook de verkeerde Franse invloed op de uitgevers van Van Haarens *Friso* (*LC* 1-7-1845, nr. 52). De anti-Franse gezindheid werd in het algemeen mede veroorzaakt door de politieke ontwikkelingen in Frankrijk; dat gold ook voor de *Leeuwarder Courant* (Mooij 1980).

nauw verwant aan het Fries, werd veel belang gesteld.³¹ De vertalingen door Rinse Posthumus van toneelstukken van Shakespeare werden dan ook positief ontvangen. Posthumus werd beschouwd als 'een hoogst gelukkig en verdienstelijk overbrenger van de woorden des grooten Engelschen tooneeldichters in de gespiede en tevens zoetvloeiende Frieseche landtaal'.³²

Een andere Nederlander die met respect werd genoemd, was Willem Bilderdijk. Na diens dood schreef Arent van Halmael jr. een artikel over de dichter. Van Halmael, niet blind voor zijn moeilijke karakter, was duidelijk een groot aanhanger van Bilderdijk, alleen al omdat hij in 1785 samen met Feith *De gezellen* van Onno Zwier van Haren opnieuw uitgaf: 'En zoo verkreeg dan ook Bilderdijk de gegrondeste aanspraak op den onverdelfghen dank dier *Friezen*, dien de glorie hunner Letterkunde niet onverschillig is, - [...]'. Bilderdijk waardeerde Gijssert Japicx en de Friese taal.³³ Ook in andere bijdragen kwam de lezer zijn naam tegen.³⁴

Wat de theoretische uitspraken van de critici over literatuur aangaat, valt op dat het begrip *romantisch* sporadisch gebruikt wordt. De krant had weet van de tegenstelling romantisch-klassiek, maar koos niet per se partij.³⁵ Het woord romantisch kon een negatieve associatie mee krijgen, zoals in de typering 'niet overdreven noch romantisch' van de levensschets van de schrijfster Francijntje de Boer door Robidé van der Aa.³⁶ Iemand als M.H. de Graaff liet er geen twijfel over bestaan dat hij van de 'hoog romantische geest' van het Duitse volk weinig moest hebben. Hij vreesde de terugkeer van het Sentimentalisme.³⁷

³¹ Zie *LC* 20-4-1830, nr. 32; *LC* 17-8-1830, nr. 66; *LC* 23-5-1837, nr. 41; *LC* 3-7-1838, nr. 53. Ook de *Bredasche Courant* vestigt de aandacht op de verwantschap tussen het Engels en het Fries (zie *BC* 28-11-1829, nr. 66).

³² Zie *LC* 14-12-1847, nr. 100; en ook *LC* 23-2-1830, nr. 16.

³³ *LC* 7-2-1832, nr. 11 en vervolg: 14-2-1832, nr. 13 (in onze ogen tamelijk overdreven roept hij uit: 'O! kon ik de voltooiing van dat heerlijk werksruk [*De ondergang der eerste wereld*, KK], door BILDERDIJK zelven, met mijn leven koopen, ik geloof dat ik het den roem mijns Vaderlands zou kunnen ten offer brengen!').

³⁴ Zie *LC* 30-4-1833, nr. 35; *LC* 5-7-1836, nr. 54; *LC* 7-6-1842, nr. 45; *LC* 1-7-1845, nr. 52.

³⁵ Zie *LC* 26-7-1836, nr. 60 en *LC* 2-1-1838, nr. 1.

³⁶ *LC* 23-2-1836, nr. 16.

³⁷ *LC* 7-6-1836, nr. 46: 'De instrooming hunner Romans hier te lande, die in de leesbibliotheken, en in de duizend-spreukige leesgezelschappen, veilige havens vinden, mogen deze geest met der tijd wortel doen schieten, doch de Hemel behoeft ons voor zoo'n ongeluk, daar alsdan de sentimenteele eeuw der streepjes, der o's en ach's, wederom mode zoude worden. Het is bejammerenswaardig, dat wij, die noch te wuft,

Maar Jacob van Leeuwen stelde vast:

Zoo kan het tegenwoordig geslacht zich beroemen op een aantal heerlijke Romantische Tafereelen, in welke de Historie, die tot grondslag dienen moet, wel wat verminkt en uit zijn verband gescheurd wordt, ja in welke soms alleen de namen historisch zijn, maar die in het kleed der verdichting gewikkeld, toch uitmuntende denkbeelden geven van de heerlijke middeleeuwsche Ridder-tooneelen.³⁸

Ook *De roos van Dekama* van Van Lennep en *De schaapherder* van Oltmans werden positief gewaardeerd als historisch-romantische verhalen, evenals enkele romantische schetsen in *Tesselschade*.³⁹ Hier betekent romantisch weinig anders dan 'eigen aan het genre van de roman'.

Herkende of erkende de *Leeuwarder Courant* bepaalde dichters in positieve zin als romantisch? Eekhoff zag in J.C.P. Salverda de dichter van het gevoel: '[...] omdat de bron, waaruit hij dichtte, *gevoel* was, hetwelk hij bij anderen wist over te storten, door de eenvoudige roerende taal der natuur en des harten.⁴⁰ Sloet tot Oldhuis erkende dit ook en zag verwantschap met Bellamy.⁴¹ Het woord Romantiek ontbrak in deze artikelen evenwel.

De tegenstelling tussen romantisch en klassiek leefde voor deze critici niet. In die termen is hun eigen literatuuropvatting ook niet te omschrijven. Mijn indruk van de inhoud van de literaire kritiek loopt parallel met de karakterisering van Breuker van de Friese literatuur in deze periode.⁴² Hij acht het begrip Romantiek niet erg bruikbaar: het is vooral te ruim. In de krant doet de aandacht voor het naïeve, het middeleeuwse verleden, de eigen taal en volksliteratuur wel denken aan een romantische literatuuropvatting, maar er zijn ook minder romantische karakteristieken in het geding. Het belang dat de recensenten hechten aan de eigen gemeenschap, de vaderlandsliefde en het gewicht dat de didactische argumenten bij de waardeoordelen krijgen, wijzen weer meer op een

noch te woest, noch te romantisch zijn, geen beter partij trekken van onze gelukkige zielsgesteldheid.'

³⁸ *LC* 30-8-1836, nr. 70.

³⁹ Achtereenvolgens: *LC* 31-1-1837, nr. 9, *LC* 22-1-1839, nr. 7 en *LC* 2-1-1838, nr. 1.

De schrijver Petrus van Limburg Brouwer wordt geprezen als 'romantisch vertolker' (*LC* 3-8-1847, nr. 62).

⁴⁰ *LC* 12-4-1836, nr. 30.

⁴¹ *LC* 13-6-1837, nr. 47.

⁴² Breuker 1990: 18.

literatuuropvatting met Biedermeier-kennmerken.⁴³ Het is zaak voor dit complex een zinvolle typering te vinden.

Fries-nationalisme

Een van de opvallendste trekken van de literaire kritiek in de *Leeuwarder Courant* was de bekommernis om de Friese taal en cultuur, 'de zucht voor eigen grond, spraak en zeden'. Daarom boog de krant zich in haar literaire kritiek over de omvaste Friese spelling en keerde ze zich ook wel tegen negatieve recensies van Friese literatuur door Hollandse tijdschriften,⁴⁴ maar juichte ze de activiteiten van het Friese Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde toe.

De critici schreven over de literatuur uit het verleden en verheugden zich in de opleving van de Friese letterkunde, zoals ze die zagen in het werk van onder anderen Wopke de Jong Jacobsz., Jan Cornelis Pieter Salverda en Reinder Kooiman.⁴⁵ Joost Hiddes Halbertsma werd geprezen vanwege zijn activiteiten ter bevordering van het gebruik van het Fries en vanwege zijn interesse in het Friese volksleven. *De lapekoerfen Gabe skroor* (1829), geschreven door hem en zijn broer Eeltsje, vonden de recensenten een prachtig boek. De Halbertsma's lieten zien dat het Fries gebruikt kon worden in de meest uiteenlopende literaire genres.

Het Fries viel in de ogen van Jacob van Leeuwen, toen hij schreef over het toneelstuk *Ats Bonninga* van Van Halmael, samen met het nationale: de geschiedenis van Friesland was die van Nederland.⁴⁶ De Friese Froukje Herbig

⁴³ Zie Van Zonneveld 1983.

⁴⁴ Zie *LC* 23-2-1830, nr. 16. De krant viel de recensent in de *Vaderlandische Letteroefeningen* (1830. Boekbeschuwing, pp. 11-15) aan die zich negatief uithiet over de vertaling van Shakespeares toneelstukken door Rinse Posthumus: 'Waar toe strekt de beoefening der *Vriesc*he taal, zoo als die zich hier voordoet? Zeker niet, om dezelve, als schrifttaal, van algemeen gebruik te maken.' De recensent ziet geen heil in 'het behoud, met hand en tand, van eenen verouderden tongval, in een klein gedeelte van ons land enkel onder landlieden bestaande'. Over jaargang 1846 van de *Bye-coer* wordt gezegd: 'Het is al weder goed ter beoefening onzer taal en tot wederprake van sommige Hollandsche geleerden, die niet begrijpen kunnen waartoe men eenne doode taal, die geen mensch meer kent, weer levendig maken wil.' (*LC* 25-11-1845, nr. 94).

⁴⁵ Zie o.a. *LC* 23-2-1830, nr. 16; *LC* 17-8-1830, nr. 66; *LC* 30-4-1833, nr. 35; *LC* 5-7-1836, nr. 54; *LC* 2-5-1837, nr. 36.

⁴⁶ *LC* 8-3-1831, nr. 19.

wordt een 'verdienstelijke Vaderlandsche Schrijfster' genoemd.⁴⁷ De bevoordering van de Friese taal en literatuur dient een 'waardig vaderlandsch doel'.⁴⁸ Men valt de Nederlandse taal ook niet af, hoewel men zich soms ergert aan de houding van sommige Hollanders.⁴⁹ De Friese literatuur diende ertoe bij de Friese lezers 'verhoogden vaderlandschen zin en volkstrots op te roepen' en de onderlinge saamhorigheid te vergroten. Dat moet tot 'veredeling en volksgeluk' leiden.⁵⁰ In die geest schreef Eekhoff over de dichter Salverda:

Landgenooten! wij hebben in SALVERDA een onzer volksdichters verloren, wier zangen de tolken zijn van het nog onverbasterde gevoel, wier liederen de banden blijven versterken, welke ons, door taal, zeden, karakter en door roemrijke herinneringen, aan onzen volksnaam verbonden, blijven bezielen en verbinden. Wie vatbaar is voor dat gevoel, wie prijs stelt in de waardij van dien band, betoone zijne belangstelling in hetgeen ons als Friezen waard is, door zich het bedoelde werkje aan te schaffen, en daarin die genoegens te zoeken en te vinden, welke de dichter zich als hoogste doel voorstelde te verwekken. Wie den invloed kent, welken de dichters te allen tijde op de veredeling van den smaak, het karakter en de zeden eens volks uitoefenden; - wie daarentegen de tallooze aanvallen en middelen weet, welke worden aangewend, om die zuilen van het volksgeluk te ondermijnen, - hij zal zich van zoodanige poging ter vereering en waardering eens voortreffelijken mans ook voor de vorming van zich zelve alles goeds mogen beloven. Hij zal daardoor iets bijdragen om de inwendige zedelijke kracht en zelfstandigheid zijns volks te bevorderen en te verhoogen: omdat in derzelver behoud de steun - gelijk in derzelver ondermijning de val van het Vaderland is gelegen.⁵¹

Eekhoff vond het overigens bepaald geen dwaze gedachte wanneer men op het platteland in het Fries zou onderwijzen: '[...] omdat het duidelijk schijnt, dat niets het onderwijs meer bevorderlijk zoude zijn, dan wanneer men de kinderen onderwees in de taal, waarin zij denken, en hun de klanken leerde, welke zij spreken, terwijl zij nu met het leeren lezen te gelijk eene andere taal moeten leeren; [...]'.⁵² De lezers dienden zich te interesseren voor de Friese sagen en

⁴⁷ *LC* 30-10-1832, nr. 87.

⁴⁸ Zie *LC* 5-7-1836, nr. 54.

⁴⁹ *LC* 30-1-1844, nr. 9.

⁵⁰ *LC* 25-11-1834, nr. 94.

⁵¹ *LC* 12-4-1836, nr. 30.

⁵² *LC* 5-7-1836, nr. 54.

verhalen en de Friese geschiedenis.⁵³ Talloze malen bevalen de critici de Friese literatuur expliciet in de aandacht van hun lezers aan.⁵⁴

Di alles in ogenschouw nemend lijkt het zinvol de literatuurbeschouwing in de *Leeuwarder Courant* vooral als Fries-nationalistisch te typeren. Zo althans karakteriseert Breuker, na het gebruik van het begrip Romantiek te hebben verworpen, de Friese cultuur uit deze periode.⁵⁵ Er moest, na de Franse overheersing, weer een eigen nationale staat opgebouwd worden. De Belgische Opstand versterkte deze behoefte ongetwijfeld nog. Die nationale identiteit zocht men in de eigen cultuur en geschiedenis, die het volk bewaarde en moest bewaren.

In Friesland stimuleerde dit het ontstaan van een literaire beweging in de eigen taal: de Beweging van '22. De functie van de literatuur lag niet in het esthetische; de Friese literatuur moest een bijdrage leveren aan het nationale karakter van het jonge Nederland. Kunsten en wetenschappen vormden een belangrijk middel om die eigen identiteit te ontwikkelen en dat is de reden waarom de critici zoveel nadruk op het didactische aspect van het literaire werk legden. Het Fries-nationalisme accentueerde het eigene van het Fries (in taal en spelling). Het Friese verleden (met de Friese schrijvers van vóór 1800) werd daarom een bron van inspiratie. Dat eigene vond men bij uitstek onder het volk (het naïeve), wat leidde tot een vertheerlijking van het volksleven.

Dit soort nationalisme heeft weliswaar niet lang standgehouden, maar het drukte wel zijn stempel op de literatuuropvatting van de *Leeuwarder Courant* in de jaren 1830-1848.

In dit opzicht valt wellicht een vergelijking te maken tussen de ontwikkeling van de Vlaamse en de Friese literatuurbeschouwing. Vlasselaers meent, dat de Vlamingen rond 1840 hun literatuur twee hoofdfuncties toekenden: een natio-

⁵³ Zie *LC* 17-1-1837, nr. 5 en *LC* 31-1-1837, nr. 9.

⁵⁴ Zie o.a. *LC* 20-12-1842, nr. 101; *LC* 30-1-1844, nr. 9; *LC* 24-9-1844, nr. 77; *LC* 14-1-1845, nr. 4.

⁵⁵ Zie Breuker 1990. Voor de betekenis van het begrip nationalisme baseer ik me op Breukers artikel. Wat Friesland en de *Leeuwarder Courant* betreft, zou het zinvol zijn om in de Friese context de betekenis te onderzoeken van nationaal, nationaliteit, volk, vaderland etc. De term nationalisme ben ik in mijn materiaal niet tegengekomen; het woord nationaal wordt doorgaans met Nederland verbonden. Eekhoff wijkt daarvan af als hij spreekt over de vooruitgang van de Friese letterkunde als '[...] de verbazende overwinning, welke de goede zaak des volks - of, wilt gij, nationalen geest heeft gemaakt [...]?' (*LC* 2-5-1837, nr. 35).

nale en een volksbeschavende.⁵⁶ Deze twee functies waren met elkaar verbonden; voor de Friezen woog de eerste vermoedelijk zwaarder dan de tweede.⁵⁷ De vrees voor een Franse annexatie bracht de Vlamingen ertoe grondig te zoeken naar het eigene, het Vlaamse, dat voor hen de Belgische nationaliteit vormde. Zoals bij de Friezen moest de stammationaliteit (het Vlaamse) een positieve bijdrage leveren aan de staatsnationaliteit. De Vlamingen koesterden vanuit hetzelfde standpunt hun literaire erfgoed en volksliteratuur. Ook zij verbonden godsdienstigheid en goede zeden met zichzelf; de zedeloosheid kwam van buiten. De Friezen waren zich er bovendien van bewust dat zij al iets belangrijks hadden bijgedragen, waardoor zij zich ook hecht verbonden voelden met het Nederlandse koninkrijk: koning Willem I was immers een telg van de Friese Oranje-tak.⁵⁸ Wat de taal aangaat, legde Eekhoff een soortgelijk accent. Hij zag het Fries als moeder van het Nederlands.⁵⁹

De taak van de literaire kritiek

De aanwezigheid van veel positieve waardeoordelen, relatief weinig argumenten en de afwezigheid van negatieve besprekingen wijzen op een stimulerende maar ook kritiekloze houding van de recensenten in de *Leeuwarder Courant*. Wat zeiden zij zelf over hun houding, hun taakopvatting en de literaire kritiek in het algemeen?

Wanneer Wopke Eekhoff de almanak *Tesselschade* bespreekt, constateert hij dat 'onbescheiden' recensenten 'brave dichters' afschrikken.⁶⁰ In een recensie van de *Friesche volks-almanak* wordt expliciet gewezen op de kwalijke effecten van negatieve kritiek:

⁵⁶ Vlasselaers 1985: 105-117 (o.a.).

⁵⁷ Literatuur werd ook in Friesland gezien als een middel om het volk te verheffen: zie Breuker 1990: 19.

⁵⁸ De Nederlandse Oranjes stierven in 1702 uit met de dood van de kinderloze stadhouder prins Willem III. Zie in de *Leeuwarder Courant*, bijvoorbeeld, de regels in het 'Lied aan den koning. Bij gelegenheid van hoogstedeszelfs verblijf in Friesland' van ene W.: 'Wilhelmus van Nassouwen / Zijt gij van 't Friesche bloed' (*LC* 27-7-1830, nr. 60). Aan de patriotische gezindheid van Friesland en de *Leeuwarder Courant* hoeft niet getwijfeld te worden (zie Mooij 1978 en 1980).

⁵⁹ Zie noot 24 (*LC* 25-11-1834, nr. 94).

⁶⁰ *LC* 2-1-1838, nr. 1.

Een aantal dichtstukken wisselen het proza-gedeelte af, waarvan wij de verdiensten niet zullen opsommen, noch de gebreken, die de Dichter daarin wellicht vinden zal, vermelden, daar dit in een aanbevelend verslag niet te pas komt. - En waartoe ook al dat critiseren en recenseren van een Jaarboekje, dat ter liefde voor de Friesche Geschiedenis, voor de Letteren en Wetenschappen wordt daargesteld? Waartoe te zeggen, ja dikwijls te zemenknoopen, over verschillende kleinigheden, die tot het goed geheel der zaak niet anders afdoen, dan hier en daar een vlak op het tafereel te werpen, schoon de gebreken niet van dat belang zijn, dat men het daarom als misvormd moet afkeuren. En waarlijk, wiens lust zich daartoe uitstrekt om een boekje, waarin kundige mannen schrijven, dat door een ijverig voorstander van Letteren en Wetenschappen wordt zaamgesteld, dat naar vorm en inhoud goed, goedkoop en zonder eenige aanmatiging, de wereld intreed, over den hekel te halen, die man doet meer kwaad dan goed in de Letterkundige wereld, al bezat hij Salomons wijsheid.⁶¹

Dit pleidooi lijkt niet alleen te slaan op de beoordeling van het Friese jaarboekje; ook elders is steun te vinden voor een milde stellingname als het op het bekrisiseren van schrijvers aankomt. Meermalen verzekeren de recensenten hun lezers ervan dat zij er niet op uit zijn een beoordeling van het boek of de auteur te geven of de zwakheden van het werk aan te wijzen, zeker niet als het om debutanten gaat.⁶² De recensent van Halbertsma's *Letterkundige naaogst* merkt enigszins defensief op:

En wat het oordeel der zich daartoe gerechtigd of geroepen achtende betreft, daarboven is de Schrijver en Verzamelaar, wordt dit oordeel door partijdigheid, kleingeestigheid of onverdraagzaamheid gekenmerkt, tamelijk verheven. Want men bedenke toch dat hij die een ander beoordeelt meestal uit het oog verliest, dat men eerst op de hoogte moet staan dan hem die men critiseert, zal men daartoe gerechtigd, en wat meer is, in staat zijn.⁶³

Verscheidene keren wordt de hoop uitgesproken dat andere critici niet te streng zullen optreden. De publikatie van een artikel, overgenomen uit het *Algemeen Handelsblad*,⁶⁴ over de soms fatale invloed van negatieve kritiek op wetenschappers en schrijvers in het algemeen sluit daarbij aan, maar dit type uitlatingen en een stellingname als die in het geval van de *Friesche volks-almanak*

⁶¹ *LC* 23-2-1841, nr. 16.

⁶² Zie *LC* 17-8-1830, nr. 66; *LC* 14-2-1832, nr. 13; *LC* 30-10-1832, nr. 87; *LC* 18-12-1832, nr. 101; *LC* 30-4-1833, nr. 35; *LC* 23-5-1837, nr. 41; *LC* 6-2-1838, nr. 11; *LC* 16-11-1847, nr. 92.

⁶³ *LC* 21-10-1845, nr. 84.

⁶⁴ *LC* 5-3-1833, nr. 19.

komen we voornamelijk tegen in recensies van Fries- en Nederlandstalig werk van Friese auteurs. Zo schrijft Van Leeuwen in zijn recensie van de verhalenbundel van Aafke van Sisseren:

Wij hopen en verwachten dan ook, dat het genoegen der jeugdige Schrijfster, over eene eerste en waartijk welgelukte proeve, niet vergald moge worden door afgunsige of kleingeestige bedilling, waarmede elk, die zich wat te ver boven het middelmatige verheft, de schoone Sekse vooral niet uitgezonderd, vaak heeft te kampen, en tevens dat geen streng en ongepast critiek haar den moed onroove dezen uitnemenden letterarbeid voort te zetten.⁶⁵

De vrees van Van Leeuwen voor onterechte negatieve kritiek op het jaarboekje *De vlinder*, van Anthony Winkler Prins, was overigens beslist niet denkbeeldig. Van Leeuwen schrijft in zijn bespreking van de eerste jaargang:

Gunstig, onzes inziens, moet deze eerste proeve van den Heer WINKLER PRINS, en zijne medewerkers, beoordeeld worden, indien niet de wespen aan deze liefelijke vruchten zouden willen knagen, of andere nijldige insekten den aangename *Vlinder* in zijne vleugelen bijten.⁶⁶

Een jaar later komt de tweede jaargang ter sprake:

Het deed ons genoegen dit Jaarboekje, onder het bestuur van den kundigen WINKLER PRINS, weder te zien verschijnen, wat ook de *Letteroefeningen*, de *Gids* en anderen er van gezegd en niet van gezegd hebben. Wil men overdrevene lofredenen houden, hetwelk over sommigen werken nog al eens gebeurt, om des persoons-wille; wil men hekelen, roskammen, steken en bijten, hetwelk tot [en] met de onschuldigste diertjes zelfs plaats heeft, om, zoo men zegt, de letterkundige wereld te verbeteren, hoezeer men daarbij uit het oog verliest, dat *verbitteren* geen *verbeteren* is, wij trekken geen partij nog vóór nog tegen hen, maar wenschen alleen, dat hij, die met een goed doel zijn best doet en werkelijk iets goeds voortbrengt, al vliegt hij dan niet hooger als een aardige Vlinder, zich even als die lieve beesstjes, om de hele recenserende massa niet bekommere. Het zoude ons zelfs leed doen als de Redacteur uit dien hoofde zijn verderen arbeid staakte en meer nog als het debiet nadeel leed door de onverdiende en onbeleeftde gispingen den eersteling toegevoegd.⁶⁷

Ongetwijfeld had Van Leeuwen de problemen voor Winkler Prins al zien aankomen. Winkler Prins was namelijk redacteur van het tijdschrift *Braga*

⁶⁵ LC 31-1-1837, nr. 9.

⁶⁶ LC 9-1-1844, nr. 3.

⁶⁷ LC 7-1-1845, nr. 2.

(1842-1844), dat in zijn kolommen de spot dreef met diverse gevestigde tijdschriften en literatoren zoals Beets, Van Lennep en anderen. Het was daarom, in zeker^e zin, voorspelbaar dat *De Gids* ('De Blauwe Beul') en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* ('De Leuteroefeningen') bij de verschijning van *De vinder* weinig positieve geluiden lieten horen.⁶⁸

De literaire kritiek in de *Leeuwarder Courant* beantwoordt volgens mij niet geheel aan het idealistische programma van de schrijver van een gedeelteilijk uit een ander blad overgenomen artikel,⁶⁹ maar het streven is er wel. Hij klaagt over de onvolledigheid en de partijdigheid van veel recensies. Goede recensies zijn evenwel onmisbaar:

Voor den lezer is eene *goede* recensie van veel belang, zij wijst hem het algemeene standpunt aan, waarop de lezer van het werk, hetwelk gerecenseerd wordt, moet staan; zij vestigt reeds bij voorbaat zijnen blik op het schoone en belangrijke, in het werk vervat, en waarschuwt hem ook hier en daar voor een dwaalspoor, waarop hetzelfde hem misschien ligtelijk zoude kunnen voeren.

Van den inhoud verneemt hij alleen zoo veel; als hij noodig heeft, om het werk in zijne algemeene waarde te kunnen beoordeelen.

De recensie moet overigens zijn oordeel niet aan banden leggen, maar hem in tegendeel opwekken tot een nauwkeurig en zelfstandig onderzoek. Het spreekt wel van zelf, dat een recensent berekend moet zijn voor zijne taak, of, met andere woorden, dat hij eene aanmerkelijke hoogte moet hebben bereikt, in dat vak van kunst en wetenschap, waartoe het werk behoort, hetwelk door hem beoordeeld zal worden. Immers wat zijn recensien zonder kennis, beoordeelingen zonder oordeel? Daarbij moet hij geheel vrij zijn van persoonlijke vooringenomenheid of afkeer, om alleen het wetenschappelijke doel in het oog te houden. Wanneer dit behoorlijk in acht wordt genomen, dan behooren de letterkundige boekbeoordeelingen ongetwijfeld tot die voortbrengselen, welke een volk in binnen- en buitenland doen eeren. Wanneer een recensent, die zich zelf aan deze voorwaarden verbonden houdt, ook al in zijne oordeelvelling dwaalt, dan zal niettemin zijne recensie op zich zelve veel waarde bezitten; want zij zal toch met kennis, oordeel, geest en scherpzinnigheid geschreven zijn, en den stempel dragen van liefde tot en streven naar waarheid.

Andere kranten over de Friese literatuur

Buiten de *Leeuwarder Courant* hebben weinig kranten zich bekommerd om de

⁶⁸ Zie *De Gids* 1844. Boekbeoordeelingen, p. 369; *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1844. Boekbeschuwing, pp. 55-56 en *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1845. Boekbeschuwing, p. 44.

⁶⁹ *LC* 6-10-1846, nr. 80.

Friese literatuur. Dat viel ook wel te verwachten: de meeste Friese boeken werden in Friesland zelf verkocht.⁷⁰ In totaal werden er in andere kranten vijftien Friese titels in zeventien recensies besproken (zie bijlage III). De *Kamper Courant*, die ook wel boekbesprekingen uit de *Leeuwarder Courant* overnam, was nog het meest geïnteresseerd in de Friese literatuur. De krant waardeerde Halbertsma en Posthumus als 'steunpiljers der volkslitteratuur'⁷¹ en spoorde haar lezers aan Fries te leren.⁷² Deze literatuur is een middel om Friesland en de Friezen te leren kennen,⁷³ maar vooral vindt de krant er 'oorspronkelijkheid in natuur en kunst'⁷⁴ in, 'echte nationaliteit',⁷⁵ 'naïve natuurbeschouwing',⁷⁶ en 'gezond verstand'.⁷⁷ Evenals de *Leeuwarder Courant* zet het blad de Friese literatuur om deze eigenschappen tegenover buitenlandse, en ook Hollandse, literatuur.⁷⁸

De *Provinciale Friesche Courant* daarentegen, opgericht in 1842, deed nauwelijks iets om de Friese literatuur te bevorderen. In de jaargangen 1842-1848 trof ik één (ingezonden) recensie aan. Daarin bekritiseert een zekere F. de poëziebundel *Bledden uut myn schrieuw-boeck* van R. Windsma. F. meent dat het publiek, in zijn ijver om de Friese literatuur te stimuleren, genoeg neemt met een al te matige kwaliteit, want de meeste schrijvers '[...] leveren wel Friesch, doch de manier van uitdrukking en de bouw van de volzinnen is zoo Nederduitsch, dat zij de moeite der schrijvers verraden, om hunne Hollandsche

⁷⁰ Vgl. Breuker 1980: 44.

⁷¹ *KC* 4-4-1839, nr. 189.

⁷² Zie *KC* 22-6-1840, nr. 315; *KC* 25-6-1840, nr. 316; *KC* 24-4-1837, nr. 49.

⁷³ Zie *KC* 22-6-1840, nr. 315. Zie ook *UC* 23-2-1838, nr. 24.

⁷⁴ *KC* 22-6-1840, nr. 189.

⁷⁵ *KC* 22-6-1840, nr. 315.

⁷⁶ *KC* 24-4-1837, nr. 49.

⁷⁷ *KC* 9-3-1846, nr. 910.

⁷⁸ Zie *KC* 22-6-1840, nr. 315 ('Al Wie, vermoed van 't rondfladden in de bedwelvende luthoven der vreemde romantiek, naar verademing hijgen, vinden in deze twijgen, op vaderlandschens grond gegroeid, rust en verkwikking.'). *KC* 9-3-1846, nr. 910 ('Gezond verstand blinkt op elke bladzij door, en niet zelden wordt men verrast door blijken van kunst en smaak die in de Hollandsche letteren thans zoo schaars worden aangetroffen.'). *KC* 9-12-1841, nr. 468 ('Jammer, dat ook de Hollandsche litteratuur, die in onze dagen met zulk eene menigte van Duitsche sentimentaliteiten en Fransche kwasterijen en frivoliteiten wordt overladen, niet ook eens weder tot het onvergankelijke schoon der echte kunst terugkeert, en hare verslaptie zenuwen in eene veerkrachtige woudlucht als hier stroomt gaat verfrisschen!'). Zie ook: *UC* 23-2-1838, nr. 24.

denkbee'Iden in Friesche vormen voor te dragen.' Ook Windsuma heeft de juiste toon niet getroffen, hoewel deze gedichten beter zijn dan zijn vroegere werk. Advies: 'Hij legde zich zoo weinig mogelijk op vertalingen en op gekunstelde maat en versbouw toe, maar zie het volksleven deszelfs belangrijkste of geestigste toestanden af, waardoor hij in de taal van en voor het volk de natuurlijkste, eenvoudigste en schoonste voorstellingen zal geven, binnen die palen, welke de Friesche taal zelve hare beoefenaars aanwijst.'⁷⁹

Lust voor letteren

Dat een Krant in die tijd een voornamelijk regionale belangstelling in de literaire kritiek aan de dag legde, was eerder regel dan uitzondering. De *Leeuwarder Courant* concentreerde dus zich op Friese auteurs, maar de aandacht voor Fries-talige boeken geeft een eigen en weloverwogen dimensie aan die regionale interesse. In dat opzicht had de redactie een duidelijker programma dan menig andere krant. Dit programma - 'Lust voor geschiedenis en letteren bij het volk aan te kweken', in de woorden van redacteur Van Leeuwen - verklaart misschien de positieve en betrekkelijk zachtzinnige aanpak van de besproken auteurs. Maar ook principieel zag de krant niets in negatieve kritiek: '*Verbiteren is geen verbeteren*'.

Wel moeten we vaststellen dat er over de invloed die de critici in deze krant op lezers en auteurs uitoefenden, weinig met zekerheid te zeggen is. In 1830 was de *Leeuwarder Courant* in ieder geval de enige krant in Friesland, met ongeveer 2000 abonnees (en wellicht vier- tot achttmaal zoveel lezers) uit de gegoede bovenlaag van de bevolking.⁸⁰ Hoewel vaak onduidelijk is wie de schrijver van een bepaald krantartikel is, weten we dat de belangrijkste critici

⁷⁹ PFC30-12-1847, nr. 104. Deze recensie is hoogstwaarschijnlijk van Wopke Eekhoff, die zijn boekbesprekingen vaker met '(F.(F.))' ondertekende. Het feit dat het begeleidende briefje dat Windsuma bij een exemplaar van zijn dichtbundel stuurde, bewaard wordt bij nagelaten brieven van Wopke Eekhoff (zie noot 12) wijst daar ook op. Eigenaardig is niettemin dat het briefje van Windsuma aan de redactie van de *Provinciale Friesche Courant*'s gericht. Heeft de redactie de bundel (met het briefje) ter recensie aan Eekhoff doorgegeven? Intussen was er zes weken eerder in de *Leeuwarder Courant* een beduidend minder kritische aankondiging van het boekje van Windsuma verschenen (LC 16-11-1847, nr. 93: 'Wij treden in geene beoordeeling, maar wij prijzen elke poging van de Heer WINDSUMA, reeds gunstig bekend door zijne poëtische voortbrengsels, om de Friesche taal te verheffen en meer en meer in gebruik te brengen, waartoe dan ook deze Bladen zeer doelmatig zijn.').

⁸⁰ Mooij 1980: 239-240.

ook tot die bovenlaag behoorden. Van Halmael, Eekhoff en Van Leeuwen speelden een actieve rol in de kleine kring van het letterkundigen in Friesland en waren zelf literair actief. Ook omdat er in Friesland geen regelmatig verschijnend tijdschrift bestond, moet de *Leeuwarder Courant* de vorming van de opinie van de lezers over literatuur danig hebben beïnvloed - en daarmee wellicht hun boekenaanschaf. Want de krant bleef in deze periode trouw aan het doel dat Jacob van Leeuwen en zijn medewerkers zich in 1830 met hun *Mengelwerk* stelden: de promotie van het Friese boek. Overigens is buiten Friesland de *Kamper Courant* de enige krant die zich echt om de Friese letterkunde bekommerd.

Mijn analyse van de literaire kritiek in de *Leeuwarder Courant* leidt tot de conclusie dat de literatuuropvatting van de critici beter te karakteriseren valt door het begrip nationalistisch als uitgangspunt te nemen. Naarstig zoeken naar een term als Romantiek levert weinig op en ook inhoudelijk laat de literatuurbeschouwing in deze krant zich niet met het begrippenpaar romantisch-klassiek omschrijven. Esthetische criteria komen duidelijk op het tweede plan. Primair gaat het om de Friese taal, cultuur en geschiedenis - waar nodig in relatie tot het buitenland. De spelling, het eigen karakter van de Friese taal en cultuur en het Friese verleden waren steeds terugkerende aandachtspunten. Wat de critici uiteindelijk beoogden en wat de basis van hun literatuuropvatting vormde, was de versterking van de Friese identiteit - die op haar beurt moest bijdragen aan een versterking van het Nederlandse nationale bewustzijn.

Besproken boeken/recensies

De recensies worden hieronder alfabetisch op de titel van het besproken boek gerangschikt. Na de titelbeschrijving wordt de vindplaats van één exemplaar genoemd. Na de vindplaats van de recensie in de *Leeuwarder Courant* (erachter staat de naam van de recensent tussen vierkante haken) volgt de oorspronkelijke bron van de recensie of de vindplaatsen van dezelfde recensie in andere kranten of tijdschriften. De krant noemt de bron niet altijd. Wat de kranten aangaat, is voor 134 dag-, nieuws- en weekbladen in Nederland in de periode 1814-1848 nagegaan wat de *Leeuwarder Courant* overgenomen heeft uit andere kranten, en omgekeerd. Ontbrekende gegevens zijn aangevuld met behulp van o.a. de *Catalogus der Friesche taal- en letterkunde* 1941, Hoekema e.a. 1980, Kalma 1952 en de indices in het exemplaar van de *Leeuwarder Courant* in het bezit van de Universiteitsbibliotheek Leiden.

- *Almanak voor dienstboden. 1841.* Jrg. 2. Schoonhoven: S.E. van Nooten, 1840. UBL 1155 G 9.
In: *LC* 12-1-1841, nr. 4. [Recensent: R.]
- *Bije-koer (De). Friesk almanak. 1847.* Frentsjer: W.J. Bruining Kz., [z.j.]. UBL 1220 E.
In: *LC* 15-12-1846, nr. 100. [Recensent: S.]
- Cooper, J.F.: *De bravo, eene Venetiaansche geschiedenis.* Naar het Engelsch. 's-Gravenhage: G. Vervloet, 1832. Album van romans en verhalen. Dl. 4. UBA P66 3789.
In: *LC* 18-12-1832, nr. 101. [Recensent: anoniem; overgenomen in *UC* 25-1-1833, nr. 11.]
- Cooper, J.F.: *De bravo, eene Venetiaansche geschiedenis.* Naar het Engelsch. 's-Gravenhage: G. Vervloet, 1832. Album van romans en verhalen. Dl. 5.
In: *LC* 18-12-1832, nr. 101. [Recensent: anoniem; overgenomen in *UC* 25-1-1833, nr. 11.]
- *Drietal verhalen, op godsdienst en deugd gegrond:* zie Sisseren. Aafke van. Dykstra, T.R.: *Foarjiers-blomkes, of ylike minne-rynkjes.* [Anon.] Doockum: D. Meindersma Wz., 1840. UBL Port. 119, 14.
In: *LC* 4-8-1840, nr. 62. [Recensent: M. de Haan Hettema; overgenomen in *KC* 13-8-1840, nr. 330.]
- Dykstra, T.R. en H.S. Systra: *Frieske sankjes.* [Anon.] Ljouwert: W. Eekhoff, 1842. UBA Br. 2402-13.

- In: *LC* 20-12-1842, nr. 101. [Recensent: anoniem.]
- Eeltje Hiddes [= E. Halbertsma]: *Foeke-schutter in hospes-tryn, schutters-sankje*. Lieauwerd: G.T.N. Suringar, 1831. UBA Br. v.d. Burg 90-15.
In: *LC* 28-6-1831, nr. 51. [Recensent: anoniem.]
- Effen, Justus van: *Lessen van levenswijsheid en menschenkennis, opgezameld uit den Hollandschen Spectator*. Door N.G. van Kampen. Deventer: A. ter Gunne, 1838. UBL 1160 E 37, 1.
- In: *LC* 4-9-1838, nr. 71. [Recensent: J. van Leeuwen.]
- *Erflied (Het) onzer vaderen*. 's-Gravenhage: G. Vervloet, 1833. UBL Port. 16, 35.
- In: *LC* 19-11-1833, nr. 93. [Recensent: anoniem; overgenomen.]
- *Euterpe. Verzameling van liederen*. Door M.H. de Graaff. Op muziek gebracht, met begeleiding van piano-forte en guitar, door J.L.F. Waubert de Puiseau, N. Wedemeyer, J.M. de Boer en B.R. de Boer. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1836.
- In: *LC* 7-6-1836, nr. 46. [Recensent: M.H. de Graaff.]
- *Foarjiers-bloemkes, of ylike minne-rymkes*: zie Dykstra, T.R.
- *Forget me not; a Christmas, New Year's, and Birth-day present for 1830*. Edited by Frederic Shoberl. London: R. Ackermann and Co., [z.j.]. UBL 2438 G 25.
- In: *LC* 16-2-1830, nr. 14. [Recensent: J. van Leeuwen.]
- *Friesch jierboeckjen. 1830*. Trog it Friesch genoatschip foar schijd-, âdheyte- in teal-kinde. Jrg. 2. Lieauwerd: G.T.N. Suringar, [z.j.]. UBL 1218 F 20.
In: *LC* 23-2-1830, nr. 16. [Recensent: anoniem.]
- *Friesche volks-almanak. 1837*. Jrg. 2. Leeuwarden: L. Schierbeek, [z.j.]. UBL 1216 E 2.
In: *LC* 10-1-1837, nr. 3. [Recensent: anoniem; overgenomen in *PGC* 17-3-1837, nr. 22.]
- *Friesche volks-almanak. 1838*. Jrg. 3. Leeuwarden: L. Schierbeek, [z.j.]. UBL 1216 E 3.
In: *LC* 6-2-1838, nr. 11. [Recensent: J.]
- *Friesche volks-almanak. 1841*. Jrg. 6. Leeuwarden: L. Schierbeek, [z.j.]. UBL 1216 E 6.
In: *LC* 23-2-1841, nr. 16. [Recensent: anoniem.]
- *Friesche volks-almanak. 1842*. Jrg. 7. Leeuwarden: L. Schierbeek, [z.j.]. UBL 1216 E 7.
In: *LC* 25-1-1842, nr. 7. [Recensent: F.]
- *Friesche volks-almanak. 1844*. Jrg. 9. Leeuwarden: L. Schierbeek, [z.j.]. UBL 1216 E 9.
In: *LC* 30-1-1844, nr. 9. [Recensent: anoniem.]

- *Friesch Nuvolks-almanak 1847*. Jrg. 12. Sneek: Van Druuten en Bleeker, 1846. UBL 1 2|6 E 12.
- In: *LC* 15-12-1846, nr. 100. [Recensent: D.]
- *Friesch Nuvolks-almanak 1848*. Jrg. 13. Sneek: Van Druuten en Bleeker, 1847. UBL 1 2|6 E 13.
- In: *LC* 14-12-1847, nr. 100. [Recensent: Fr.]
- *Frieske sankjes*: zie Dykstra, T.R. en H.S. Sytstra.
- *Frysk almanak 1846*. Ljouwert: M. van den Bosch, [z.j.]. UBL 1033 E 20.
- In: *LC* 9-12-1845, nr. 98. [Recensent: anoniem; overgenomen.]
- *Frysk almanak 1847*. Ljouwert: Wed. M. van den Bosch, [z.j.]. UBL 1033 E 21.
- In: *LC* 2-2-1847, nr. 10. [Recensent: anoniem.]
- *Galerij van karikaturen en koddige voorstellingen*. Groningen: H. Eekhoff Hz., 1837. Nr. 1 en 2.
- In: *LC* 23-5-1837, nr. 41. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Hage, J. van den [= J.F. Oltmans]: *De schapherder. Een verhaal uit den Utrechtschen oorlog 1418-1483*. Amsterdam: J.M.E. Meyer, 1838. 4 dln. UBL 712 E 13-16.
- In: *LC* 22-1-1839, nr. 7. [Recensent: G.]
- Halbertsma, E.: *De noärcher ruen oan Gabe scroar. Ien brief scream yn de moanne, fown in opbrocht troch syn omke - fen Grouwerga*. Dimter: J. de Lange, 1836. UBL 1109 G 43.
- In: *LC* 5-7-1836, nr. 54. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Halbertsma, E.: *De Treemter*. Mei kânteikeningen fen J.H. Halbertsma. Dimter: J. de Lange, 1836. UBL 1109 G 41.
- In: *LC* 5-7-1836, nr. 54. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Halbertsma, E.: *Twigen wwt ien âlde stamme wwtown*. Mei oanteikeningen fen J.H. Halbertsma. Dimter: J. de Lange, 1840. UBL 1173 G 8.
- In: *LC* 18-2-1840, nr. 14. [Recensent: anoniem.]
- Halbertsma, E.: zie ook Eeltje Hiddes.
- Halbertsma, J.H.: *Eölus, grewa fen storm in onwaer, syn antwind oan -*. *Mei oar grjimmank*. Dimter: J. de Lange, 1837. UBL 1109 G 42.
- In: *LC* 2-5-1837, nr. 35. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Halbertsma, J.H.: *Oan Eölus oer it needwaer fen de 29ste novimber 1836*. *Ien letter*. Dimter: J. de Lange, 1837. UBL 1162 G 42.
- In: *LC* 7-3-1837, nr. 19. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Halbertsma, J.H.: *Letterkundige naooogr*. Deventer: J. de Lange, 1840. UBL 1181 G 15.
- In: *LC* 23-2-1841, nr. 16 [1e st.]. [Recensent: W. Eekhoff.]

- Halbertsma, J.H.: *Letterkundige naaogst*. Deventer: J. de Lange, 1840. UBL 1181 G 15.
- In: *LC* 7-10-1845, nr. 80; vervolg: 21-10-1845, nr. 84 [2e st.]. [Recensent: anoniem.]
- Halbertsma, J.H. en E. Halbertsma: *De lapekoer fen Gabe scroar*. Tredde jefte. Dimter: J. de Lange, 1834. UBL 1173 G 6.
- In: *LC* 25-11-1834, nr. 94. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Halbertsma, J.H. en E. Halbertsma: *De lapekoer fen Gabe skroor*. Dimter: J. de Lange, [1829]. UBL 1109 G 48.
- In: *LC* 17-8-1830, nr. 66. [Recensent: J. Bowring; overgenomen uit *Westminster Review* nr. 23.]
- Halbertsma, T.H.; zie ook Tjalling Hiddes.
- Halmael jr., A. van: *Adel en Ida, of de bevrijding van Friesland, treurspel*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1831. UBL 1091 C 42.
- In: *LC* 8-3-1831, nr. 19. [Recensent: J. van Leeuwen.]
- Herbig, Fr.: *Hillegonda van Teijlingen, een oorspronkelijk Nederlandsch familitaferaal uit het midden der zestiende eeuw*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1832. 2 dln. KBH 186 G 31.
- In: *LC* 30-10-1832, nr. 87. [Recensent: anoniem.]
- *Huisvriend (De)*. *Gemengde lectuur voor burgers in stad en land*. Jrg. 1. - Jrg. 2. Verzameld door J.J.A. Goeverneur. Groningen: C.M. van Bolhuis Hoitsema, 1844. UBL 1072 B 2.
- In: *LC* 5-3-1844, nr. 19. [Recensent: A. G. B.; overgenomen uit *PGC* 22-1-1844, nr. 4.]
- *Iduna. Fryske rym end unrym*. Jrg. 1. Frenstser: J.F. Jongs, 1845. KBH 3104 C 21.
- In: *LC* 14-1-1845, nr. 4. [Recensent: T.R. Dykstra; overgenomen in *KC* 3-3-1845, nr. 804.]
- *Iris. Bloemlezing uit buitenlandsche tijdschriften*. Jrg. 3. 's-Gravenhage: G. Vervloet, 1832. 2 dln. UBL 1207 F 5-6.
- In: *LC* 18-12-1832, nr. 101. [Recensent: anoniem.]
- *Iris. Bloemlezing uit buitenlandsche tijdschriften*. Jrg. 4. 's-Gravenhage: G. Vervloet, 1833. 2 dln. UBL 1207 F 7-8.
- In: *LC* 7-1-1834, nr. 2. [Recensent: J. van Leeuwen.]
- Jong Jz., W. de: *Gedichten*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1833. PBF B 11809.
- In: *LC* 30-4-1833, nr. 35. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Lennep, J. van: *Die Rose von Dekama. Ein historischer Roman*. Aus dem holländischen übersetzt von L.T. Moseler. Hamm: Schulzische Buchhandlung. 3 dln. UBL 1213 G 1-3.
- In: *LC* 31-1-1837, nr. 9. [Recensent: anoniem.]

- *Nederlandsch museum. Geschied- en letterkundige merkwaardigheden. Na-tuurbeschrijvingen, aardrijkskundige bijzonderheden, historische en roman-tische verhalen.* Amsterdam: J.F. Schleyer en Zoon, 1848. Dl. 13.
In: *LC* 8-2-1848, nr. 11 [afl. 1]. [Recensent: anoniem; overgenomen in *PGC* 15-2-1848, nr. 13.]
- *Nederlandsche (De) Tyrtæus. Liederen voor de verdedigers des vaderlands.* Amsterdām: G.J.A. Beijerinck, [z.j.]. Nrs. 1-3. UBL 1204 E 27.
In: *LC* 9-11-1830, nr. 90 [nr. 1]. [Recensent: anoniem.]
- *Nieuw abé-boekje voor lieve kinderen.* Leiden: D. Noothoven van Goor, [z.j.]. UBA Br. Q p 4.
In: *LC* 20-9-1836, nr. 76. [Recensent: S.]
- Olthmans, J.F.: zie Hage, J. van den.
- *Philadelpia. Jaarboekje voor onderwijzers en onderwijzeressen.* Irg. 1. Sneek: F. Holtkamp, 1840. UBL 1155 G 13.
In: *LC* 18-2-1840, nr. 14. [Recensent: anoniem; overgenomen in *PGC* 21-2-1840, nr. 15.]
- *Philarethe. Tijdschrift voor de jeugd.* 1838. Irg. 2. 's-Gravenhage: H.P. de Swart en Zoon, 1838. Nrs. 1-3. SBM CB T 633.
In: *LC* 31-7-1838, nr. 61. [Recensent: anoniem; overgenomen uit A 6-7-1838, nr. 199.]
- *Philarethe. Tijdschrift voor de jeugd.* 1838. Irg. 2. Rotterdam: H. Nijgh, 1838. Nrs. 4-12. KBH 1087 E 4.
In: *LC* 31-7-1838, nr. 61 [ms. 4-6]. [Recensent: anoniem; overgenomen uit A 6-7-1838, nr. 199.]
- Ploeg, F.H. van der: *De reysfen Maicke Jackeles, fen Halum ney Ljeauwert, om it ynheljen femme Prins ta sjen, yn 1778.* [Anon.] Neijsoen in hette for-bettere trog ien foreerder femme Friesche teal [=T.H. Halbertsma]. Ljeauwert: J. Proost, 1830. UBA 1535 G 1.
In: *LC* 26-10-1830, nr. 86. [Recensent: anoniem.]
- Posthumus, R.: *Friesland's hulde aan zijnen vertegenwoordiger den H.W. Geb. Heer, M.P.D. baron van Sijtzama.* Leeuwarden: L. Schietbeek, 1831. UBL 1439 E 33.
In: *LC* 8-3-1831, nr. 19. [Recensent: G.R. W......]
- *Reys (De) fen Maicke Jackeles:* zie Ploeg, F.H. van der.
- Robidé van der Aa, C.P.E.: *Geschenk aan gehoorzame knapen.* Amsterdam: H. Frijlink, 1836.
In: *LC* 20-9-1836, nr. 76. [Recensent: S.]
- Robidé van der Aa, C.P.E.: *Voorbeelden tot vorming van het verstand en het hart der Nederlandsche jeugd, aan de vaderlandsche geschiedenis ontleend.* Amsterdam: G.J.A. Beijerinck, [z.j.]. KBH 1090 D 46.
In: *LC* 23-2-1836, nr. 16. [Recensent: anoniem.]

- Salverda, J.C.P.: *Hiljuwens uwren*. Ljeauwerd: G.T.N. Suringar, 1834. UBL 1141 G 30.
- In: *LC* 30-12-1834, nr. 104. [Recensent: J.D. Ankringa.]
- Schilling, Gustaaf: *De hulpvaardige*. Naar het Hoogduitsch. 's-Gravenhage: G. Vervloet, 1833. 1e st. Album van romans en verhalen. Dl. 6. UBA XA 275, 6.
- In: *LC* 1-10-1833, nr. 79. [Recensent: anoniem.]
- Shakespeare, William: *As jienne it lije meije, in blijspul*. Uut it Ingels for-fryske in mei forkleerjende noten forsoen troch R. Posthumus. Dockum: D. Meindersma Wz., 1842. UBL 1109 G 31.
- In: *LC* 7-6-1842, nr. 45. [Recensent: anoniem; overgenomen in *KC* 25-8-1842, nr. 542.]
- Shakespeare, William: *De keapman fen Venetien in Julius Cesar, twa toneelstikken*. Uut it Ingels foarfrieske trog R. Posthumus. Grinz: J. Oomkens, 1829. UBL 1224 D 30.
- In: *LC* 17-8-1830, nr. 66. [Recensent: J. Bowring; overgenomen uit *Westminster Review* nr. 23.]
- Sisseren, Aafke van: *Drietal verhalen, op godsdienst en deugd gegrond*. [Anon.] Leeuwarden: L. Schierbeek, 1837. KBH 184 J 11.
- In: *LC* 31-1-1837, nr. 9. [Recensent: J. van Leeuwen; overgenomen in *PGC* 17-3-1837, nr. 22.]
- Sytstra, H.S.: zie ook Zijlstra, Harmen.
- *Tesselschade. Jaarboekje. 1838*. Amsterdam: H. Frijlink, [z.j.]. UBL 1216 G 7.
- In: *LC* 2-1-1838, nr. 1. [Recensent: W. Eekhoff.]
- *Tesselschade. Jaarboekje. 1839*. Amsterdam: H. Frijlink, [z.j.]. UBL 1216 G 8.
- In: *LC* 19-2-1839, nr. 15. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Tjalling Hiddes [= T.H. Halbertsma]: *De wiersizzerij fen Maayke Jakkeles oon de Frieske fammen. Mei in wurdke foroaf oer Maayke dwaan in litters*. [Anon.; tweede druk.] Ljouwerd: H.C. Schetsberg, 1836. [Recensent: W. Eekhoff.]
- In: *LC* 10-8-1836, nr. 66. [Recensent: W. Eekhoff.]
- Tollens, H.: *De overwintering op Nova Zembla. Gedicht*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1843. UBL 218 A 30.
- In: *LC* 9-1-1844, nr. 3. [Recensent: J. van Leeuwen.]
- Toussaint, A.L.G.: *Mejonkvrouwe de Mauléon*. 's-Gravenhage: K. Fuhri, 1848. UBL 3537 F 39.
- In: *LC* 26-9-1848, nr. 77. [Recensent: anoniem.]

- Trömlitz, A. von, L. Bechstein en C. von Wachsmann: *Lenterozen. Belangrijke verhalen*. Uit het Hoogduitsch, door N. van B.B. [N. van Berkum Bijsterbo s]. Amsterdam [etc.]: A. Vink [etc.], 1834. KBH 830 K 28.
In: *LC* 4-11-1834, nr. 88. [Recensent: anoniem; overgenomen uit *UC* 31-10-1834, nr. 131.]
- Veen, H.G. van der: *Clipsrymkes*. Frenjter: W.J. Bruining Kz., 1846. KBH 192 F 145.
In: a. *LC* 13-1-1846, nr. 4 [Recensent: X.]; b. In: *LC* 12-5-1846, nr. 38. [Recensent: R. Windsma].
- Veen, H.G. van der: *Rymkes foär Friesen*. Joure: J.H.D. Munnik, 1844. UBL Port. 119, 15.
In: *LC* 24-9-1844, nr. 77. [Recensent: R.]
- *Vinder (De). Jaarboekje. 1844. Proza en poëzij*. Heerenveen: F. Hessel, [z.j.]. UBL 1217 G 47.
In: *LC* 9-1-1844, nr. 3. [Recensent: J. van Leeuwen.]
- *Vinder (De). Jaarboekje. 1845. Proza en poëzij*. Heerenveen: F. Hessel, [z.j.]. UBL 1217 G 48.
In: *LC* 7-1-1845, nr. 2. [Recensent: anoniem.]
- *Volks-bode (De). Een tijdschrift tot nut van 't algemeen*. Jrg. 1. Door C.P.E. Robidé van der Aa en O.G. Heldring. Arnhem: I.A. Nijhoff, 1839. UBL 1168 E 25.
In: *LC* 17-9-1839, nr. 75. [Recensent: S.]
- *Whittington en zyne kat. Eene vertelling van vader Arthur aan zijne kinderen*. Het Engelsch vrij gevolgd. Amsterdam: H. Frijlink, [z.j.].
In: *LC* 20-9-1836, nr. 76. [Recensent: S.]
- Windsma, R.: *Bledden uwt myn schriuw-boeck*. Snits: F. Holtkamp, 1847. PBF 3266 TL bis.
In: *LC* 16-11-1847, nr. 92. [Recensent: anoniem; overgenomen.]
- Zijlstra, Harmen [= H.S. Systra]: *Tien tamsen uwt de lottery oaf Jouke Rommets scriften*. Frenjsjer: Th. Ypma, 1841. UBL 1162 G 40.
In: *LC* 28-9-1841, nr. 78. [Recensent: O.; overgenomen in *KC* 7-10-1841, nr. 450.]

Artikelen over literatuur

De artikelen zijn chronologisch op datum van verschijnen gerangschikt, beginnend met de naam van de schrijver. Na de vindplaats van het artikel in de *Leeuwarder Courant* volgt de oorspronkelijke bron van het artikel of de vindplaats van hetzelfde artikel in andere kranten of tijdschriften (zie ook de toelichting bij bijlage I). Geeft de titel van het artikel niet voldoende duidelijkheid, dan wordt daarna het onderwerp van het artikel aangegeven. Ontbrekende informatie is toegevoegd op basis van o.a. de *Catalogus der Friese taal- en letterkunde* 1941, Hoekema e.a. 1980, Kalma 1952 en de indices in de *Leeuwarder Courant* in het bezit van de UBL.

- [Anon.]: 'Voltaire'. [Voltaire en Shakespear.]
In: *LC* 20-4-1830, nr. 32.
- v. H. [A. van Halmael jr.]: 'Iets over den Nederduitschen vertaler van Don Quichot'. [L. van Bos.]
In: *LC* 13-7-1830, nr. 56.
- [Anon.]: 'Erasmus'.
In: *LC* 15-3-1831, nr. 21.
- [Anon.]: 'Schrijvers honorarium'.
In: *LC* 30-8-1831, nr. 69. [Overgenomen uit *Algemeene Konst- en Letterbode* 19-8-1831, nr. 33, pg. 127.]
- v. H. [A. van Halmael jr.]: 'P.A. de Huybert, boezemvriend van Willem van Haren'.
In: *LC* 17-1-1832, nr. 5.
- v. H. [A. van Halmael jr.]: 'Herinneringen aan Bilderdijk'.
In: *LC* 7-2-1832, nr. 1 en vervolg: 14-2-1832, nr. 13. [Overgenomen in *DC* 24-2-1832, nr. 24 en 7-3-1832, nr. 29.]
- S.S.: - [Gedicht 'Heliand'.]
In: *LC* 20-3-1832, nr. 23.
- N.S.: - [Gedicht 'Heliand'.]
In: *LC* 27-3-1832, nr. 25.
- S.S.: - [Gedicht 'Heliand'.]
In: *LC* 24-4-1832, nr. 33.
- S.S.R.: - [*Het graf*, van R. Feith.]
In: *LC* 30-10-1832, nr. 87.

- [Anon.]: 'Oud nieuws uit Vader Cats'.
In: *LC* 6-11-1832, nr. 89.
- [Anon.]: 'Het schrijvers-handwerk. [Over journalisten.]
In: *LC* 5-3-1833, nr. 19. [Overgenomen uit *Litterary Magazine*.]
- [Anon.]: 'Letter-recensenten en recensien'.
In: *LC* 5-3-1833, nr. 19. [Overgenomen uit *AH* 28-2-1833, nr. 415.]
- [Anon.]: 'Lord Byrons laatste liefde'.
In: *LC* 10-9-1833, nr. 73. [Overgenomen; vertaald.]
- [Anon.]: 'Monument voor Byron'.
In: *LC* 8-10-1833, nr. 81.
- V. St.: 'Eenige trekken uit het leven van Walter Scott'.
In: *LC* 22-10-1833, nr. 85. [Vertaald.]
- [J.H.] Halbertsma: 'Maerlant'. [Bladen exemplaar *Spiegel historicael*.]
In: *LC* 2-12-1834, nr. 96. [Overgenomen uit de *Algemeene Konst- en Letterbode* 14-11-1834, nr. 50, pp. 323-324.]
- V. L. [J. van Leeuwen]: 'Iets over Casparus Barlaeus'.
In: *LC* 20-1-1835, nr. 6.
- [Anon.]: 'Snel vertalen en spoedig nadrukken'.
In: *LC* 27-1-1835, nr. 8. [Overgenomen uit *Algemeene Konst- en Letterbode* 16-1-1835, nr. 3, pp. 46-47.]
- [Anon.]: 'Onno Zwier van Haren'.
In: *LC* 9-2-1836, nr. 12; vervolg: 16-2-1836, nr. 14. [Overgenomen uit *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving [etc.]*. Aanvankelijk zamengesteld door P.G. Witsen Geysbeek; en na diens overlijden vervolgd door eene vereeniging van vaderlandsche geleerden. Amsterdam 1836. Dl. 1, pp. 718-719.]
- J.H. H. [J.H. Halbertsma]: 'Onno Zwier van Haren'. [Plus naschrift van redactie.]
In: *LC* 23-2-1836, nr. 16.
- W. E. [W. Eekhoff]: 'Iets tot aandenken aan de dichters R. Kooiman en J.C.P. Salverda'.
In: *LC* 12-4-1836, nr. 30.
- [Anon.; naar K. Mütchler]: 'Romantische en klassieke poëzij'.
In: *LC* 26-7-1836, nr. 60.
- v. L. [J. van Leeuwen]: 'Iets over Johan van Heemskerk en zijne Arcadia'.
In: *LC* 30-8-1836, nr. 70 en 13-9-1836, nr. 74.
- v. d. M.: 'Onderzoek naar de ware betekenis van een paar woorden, voorkomende in de Friesche rijmliedje van Gijsbert Japicx'.
In: *LC* 22-11-1836, nr. 94.
- [M. de Haan] Hettema: 'Friesche gymliedje van Gysbert Japicx'.
In: *LC* 3-1-1837, nr. 1.

- S.S.: 'Over de Friesche volksverhalen of sagen'.
In: *LC* 17-1-1837, nr. 5.
- W.: 'Iets over de woorden tjercke-weag' en bij djoer, voorkomende in de gedichten van Gysbert Jacobs'.
- In: *LC* 28-2-1837, nr. 17.
- Z.E.W.: 'Waarschijnlijke auteur van de Brieven van Junius'.
- In: *LC* 2-5-1837, nr. 35. [Overgenomen in *UC* 5-5-1837, nr. 54.]
- Mr. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis: 'Iets over den Vrieschen dichter J.C.P. Salverda'.
- In: *LC* 6-6-1837, nr. 45 en vervolg: 13-6-1837, nr. 47. [Overgenomen uit de *Algemeene Konst- en Letterbode* 19-5-1837, nr. 22, pp. 338-343; 23-5-1837, nr. 23, pp. 354-357; 26-5-1837, nr. 24, pp. 370-374.]
- J. van Leeuwen: 'Justus van Effen'.
- In: *LC* 5-6-1838, nr. 45 en vervolgen: 12-6, nr. 47; 7-8, nr. 63; 14-8, nr. 65; 21-8, nr. 67 en 4-9, nr. 71 (afl. i-vi).
- T. [A. Telting]: 'Evelina'. [Novelle *Evelina* van Miss Burney.]
- In: *LC* 3-7-1838, nr. 53.
- [Anon.]: 'Nederlandsche taal, letteren en wetenschappen'.
- In: *LC* 26-5-1840, nr. 42; vervolg: 14-7-1840, nr. 56. [Gebaseerd op het gelijknamige lemma in het *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving*. Aanvankelijk zamengesteld door P.G. Witsen Geysbeek; en na diens overlijden vervolgd door eene vereeniging van vaderlandsche geleerden. Amsterdam 1843. Dl. 2, pp. 1277-1284.]
- [Anon.]: 'Jacobus Scheltema'.
- In: *LC* 11-8-1840, nr. 64 en vervolg: 18-8-1840, nr. 66. [Overgenomen uit *Niederländisches Museum*, vierdes Heft, 1839.]
- [Anon.]: 'De Friesche dichter Starter'.
- In: *LC* 17-11-1840, nr. 92. [Overgenomen in *KC* 7-12-1840, nr. 363.]
- [Anon.]: 'De jeugd van Borger'.
- In: *LC* 7-6-1842, nr. 45. [Overgenomen in *DIC* 9-8-1842, nr. 63 en *AC* 11-8-1842, nr. 158.]
- v. L. [J. van Leeuwen]: 'Bredasche Almanak 1664'.
- In: *LC* 3-1-1843, nr. 1.
- [Anon.]: 'Oorsprong en geschiedenis der voornaamste letterkundige tijdschriften van de XVII en XVIII eeuw'.
- In: *LC* 14-3-1843, nr. 21 en vervolg: 21-3-1843, nr. 23.
- O.: 'Joanna de Lewardeen'. [Roman van H. Berthoud, verschenen in *Musée des Familles* 10 (1843), pp. 106-118 en 129-149.]
- In: *LC* 16-5-1843, nr. 39. [Overgenomen in *NV* 19-5-1843, nr. 119.]
- [Anon.]: 'Willem de Clercq'.
- In: *LC* 5-3-1844, nr. 19. [Gedeeltelijk overgenomen uit de *Algemeene Konst-*

- en Letterbode* 23-2-1844, nr. 9, pp. 129-131.]
- v. L. [J. van Leeuwen]: 'Balthazar Huijdecoper, in betrekking tot den Friso van Willem van Haren'.
In: *LC* 1-7-1845, nr. 52.
 - S.: 'Alexander Dumas'.
In: *LC* 10-3-1846, nr. 20.
 - J. H. H. [J. H. Halbertsma]: 'Hulde aan Sara Adeleida van Hulst'.
In: *LC* 17-3-1846, nr. 22. [Overgenomen uit J. H. Halbertsma, *Letterkundige naooogst*. Deventer 1845. 2e st., pp. 515-522.]
 - [Anon. j: 'Recensien'.
In: *LC* 6-10-1846, nr. 80. [Gedeeltelijk overgenomen.]
 - [Anon. j: 'Geschied- en Letterkundige Bijzonderheden. *Fortuin des Dichters*'. [Over Bauldier, Paulus van Ghemmenich, Willem van Haren.]
In: *LC* 16-2-1847, nr. 14. [Gedeeltelijk overgenomen uit J. H. Halbertsma, *Het geslacht der Van Haren's. Fragmenten*. Deventer 1829, pp. 116-118.]
 - [Anon. j: 'Anna Maria van Schurman'.
In: *LC* 30-3-1847, nr. 26; vervolg: 6-4-1847, nr. 28 en 13-4-1847, nr. 30.
 - [Anon. j: 'Johan Rutgers'.
In: *LC* 1-6-1847, nr. 44.
 - [Anon. j: 'Petrus van Limburg Brouwer'.
In: *LC* 3-8-1847, nr. 62. [Overgenomen uit *PGC* 29-6-1847, nr. 52 of *AH* 19-7-1847, nr. 27.]

Elders besproken Friese literatuur

In totaal werden er in andere kranten (134 dag-, nieuws- en weekbladen in Nederland, in de jaren 1814-1848) vijftien Friese titels in zeventien recensies besproken. De meeste recensies stonden in de *Kamper Courant*; dertien (waarvan vijf overgenomen uit de *Leeuwarder Courant*). Er werd één Nederlandse vertaling uit het Fries besproken: W. de Jong Jz., *Domenys hifke, mar folgen te ligt achte*. [Anon.] In het Hollandsch overgebracht en met eene voorrede vermeerderd door B.W. Schultetus Aenee. [Z.p.: z.j.], 1841. [PBF B.S. 218a.] In: *TV* 24-9-1841, nr. 101. Artikelen over Friese letterkundige onderwerpen kwamen in andere kranten in de jaren 1814-1848 niet voor. Een necrologie van E.A. Borger, geboren in Joure, legt geen bijzondere relatie met Friesland (zie *HS* 15-11-1820, nr. 92 en 18-11-1820, nr. 93; vgl. *KC* 7-2-1839, nr. 173).

- T.R. Dykstra: *Foarjiers-blomkes, of ytlike minne-rymkes*. [Anon.] Dockum: D. Meindersma Wz., 1840. UBL Port. 119, 14.
In: *KC* 13-8-1840, nr. 330. [Overgenomen uit *LC* 4-8-1840, nr. 62.]
- *Friesche volks-almanak. 1837*. Jrg. 2. Leeuwarden: L. Schierbeek, [z.j.]. UBL 1216 E 2.
In: a. *KC* 23-1-1837, nr. 35; b. *PGC* 17-3-1837, nr. 22. [Overgenomen uit *LC* 10-1-1837, nr. 3.]
- *Friesche volks-almanak. 1838*. Jrg. 3. Leeuwarden: L. Schierbeek, [z.j.]. UBL 1216 E 3.
In: *UC* 23-2-1838, nr. 24.
- *Friesche volks-almanak. 1839*. Jrg. 4. Leeuwarden: L. Schierbeek, [z.j.]. UBL 1216 E 4.
In: *KC* 4-4-1839, nr. 189.
- Halbertsma, E.: *Twigen iwt ien âlde stamme iwtjown*. Mei oantekeningen fen J.H. Halbertsma. Dimter: J. de Lange, 1840. UBL 1173 G 8.
In: *KC* 22-6-1840, nr. 315; vervolgen: 25-6-1840, nr. 316 en 13-7-1840, nr. 321.
- Halbertsma, J.H.: *Eölus, grewa fen storm in onwaer, syn antwird oan -*. Mei oar grjimmank. Dimter: J. de Lange, 1837. UBL 1109 G 42.
In: *KC* 24-4-1837, nr. 49.
- Halbertsma, J.H.: *Oan Eölus oer it needwaerfen de 29ste novimber 1836*. Ien letter. Dimter: J. de Lange, 1837. UBL 1162 G 42.
In: *KC* 24-4-1837, nr. 49.

- Halbertsma, J.H. en E. Halbertsma: *De lapekoer fen Gabe Scroar*. Tredde jefte. Dinter: J. de Lange, 1834. UBL 1173 G 6.
In: *KC* 24-4-1837, nr. 49.
- *Iduna. Fryske rym end unrym*. Jrg. 1. Frentser: J.F. Jongs, 1845. KBH 3104 C 21.
In: *KC* 3-3-1845, nr. 804. [Overgenomen uit *LC* 14-1-1845, nr. 4.]
- *Iduna. Fryske rym end unrym*. Jrg. 2. Frentsjer: J.F. Jongs, 1846. KBH 3104 C 22.
In: *KC* 9-3-1846, nr. 910.
- *Iduna. Fryske rym end unrym*. Jrg. 3. Frentsjer: J.F. Jongs, 1847. KBH 3104 C 23.
In: *KC* 18-3-1847, nr. 1019.
- Shakespear, William: *As jiemme it lije meije, in blijspul*. Uur it Ingels for-fryske in mei forkleefjende noten forsjoen troch R. Posthumus. Dockum: D. Meindersma Wz., 1842. UBL 1109 G 31.
In: a. *KC* 9-12-1841, nr. 468; b. *KC* 25-8-1842, nr. 542. [Overgenomen uit *LC* 7-6-1842, nr. 45.]
- Shakespear, William: *De keapman fen Venetien in Julius Cesar, twa toneelstikken*. Uur it Ingels foarfrieske trog R. Posthumus. Grinz: J. Oomkens, 1829. UBL 1224 D 30.
In: *BC* 28-11-1829, nr. 66.
- Windsma, R.: *Bledden uut myn schriuw-boeck*. Snits: F. Holtkamp, 1847. PBF 3266 TL bis.
In: a. *KC* 20-12-1847, nr. 1098; b. *PFC* 30-12-1847, nr. 104.
- Zijlstra, Harmen [= H.S. Systral]: *Tsien tuwsen uut de lotery oaf Jouke Rommers scrijfen*. Frentsjer: Th. Ypma, 1841. UBL 1162 G 40.
In: *KC* 7-10-1841, nr. 450. [Overgenomen uit *LC* 28-9-1841, nr. 78.]

Geraadpleegde bronnen

Archivalia

- *Brieven Eekhoff*. *Brieven van geleerden en anderen aan Wopke Eekhoff*. PBF, sign. Hs. 9246, 6 portefeuilles.
- *Catalogus* 1880. *Catalogus der belangrijke bibliotheek nagelaten door W. Eekhoff* [etc.] *waarvan de publieke verkooping zal plaats hebben ten overstaan van een bevoegd beambte, op Zaterdag 30 October 1880 en volgende dagen, [...]*. Leeuwarden, 1880. PBF, sign. s 90 A W bis.
- *Journal MNL* 1880-1884. *Journal van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde [...] 1880-1884*. UBL, archief MNL, inv. nr. 558.

- *Leeuwarder Courant 1830-1846*. UBL, sign. 1106 A 1-8. Deze banden bevatten alleen de nummers met het Mengelwerk, met handgeschreven indices door A. van Halmael jr. voor de jaargangen 1830 tot en met 1835.
- *Leeuwarder Courant 1830-1848*. KBH, sign. C 27 (voor ontbrekende exemplaren: PBF, microfilm).
- *Onuigegeven stukken. Onuigegeven stukken van S. Styl, bijeenverzameld benevens de bronnen waaruit dezelve bekend zijn*. PBF, sign. 966 Hs.
- *Register 1830-1855*. A.J. Bruinsma, *Register op het Mengelwerk der Leeuwarder Couranten 1830-1855*. PBF, sign. Hs. 1485.

Literatuur

- Boonstra, H.T. (1979)
 'Van waardeoordeel tot literatuuropvatting', In: *De Gids*, 142, pp. 243-253.
 Breuker, Ph.H. (1980)
 'De fryske literatuer tusken 1820 en 1880 fan újowerskant bisjoen', In: Freark Dam et al., eds., *Mear as jiske bleau der oer*. Freone-album foar Tabbe Beintema, Leeuwarden, pp. 31-49.
 Breuker, Ph.H. (1990)
 'Kultuer en literatuer yn Fryslân yn it begjin fan de njoggentjinde ieu', In: *It Beaken*, 52, pp. 18-33.
 Catalogus (1941)
Catalogus der Friesche taal- en letterkunde en overige Friesche geschriften [Samengesteld door M.K. Scholten.], Leeuwarden.
 Eekhoff, W. (1851)
 'Levensberigt van Arent van Halmael Jr.', In: *Levensberigten der in dit jaar afgestorvene medeleden* [van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1851], Leiden, pp. 31-45.
 Eekhoff, W. (1853)
 'Voorlezing over het leven van A. van Halmael jr. en zijne verdiensten omtrent de geschiedenis en letterkunde van Friesland', In: *De Vrije Fries*, Mengelingen, Dl. 6, pp. 270-299.
 Eekhoff, W. (1858)
 'Levensberigt van Jacob van Leeuwen', In: *Levensberigten der in dit jaar afgestorvene medeleden* [van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1858], Leiden, pp. 218-242.
 Hoekema, C.P., P. Karstkarel & Ph.H. Breuker, eds., (1980)
Eekhoff en zijn werk. Leven en werken van Wopke Eekhoff (1809-1880) stadsarchivaris en boekhandelaar te Leeuwarden, Leeuwarden.

- Kalma, J.J. (1952)
Leeuwarder Courant (1752-1952). Register op de historische artikelen in 200 jaargangen, [Leeuwarden].
- Mooij, C. (1978)
'Friesland in de jaren 1830-1831. Reacties van bevolking en overheid op de Belgische opstand', In: *It Beaken*, 40, pp. 273-300.
- Mooij, C. (1980)
'Friesland in de jaren 1830-1831. De Leeuwarder Courant', In: *It Beaken*, 42, pp. 239-262.
- Sepp, C. (1881)
'Levensschets van Wopke Eekhoff', In: *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, [Leiden], pp. 3-22.
- Windsmä, Rein Baukes (1981)
Samle dichtwurk. Mei ynlieding en oantekeningen fan D.A. Tamminga (Iduna-rige nr. 8), Ljouwert.
- Witsen Elias, J.W.J. en J. Piebenga (1952)
Twee eeuwen Leeuwarder Courant, Leeuwarden.
- Vlasseläers, J. (1985)
Literair bewustzijn in Vlaanderen 1840-1893. Een codereconstructie, Leuven.
- Zonneveld, Peter van (1983)
'Verlichting, Biedermeier en Romantiek', In: *De Gids*, 146, pp. 738-749.

De latynske ferzje fan de 17 Kêsten en de 24 Lânrojchten yn de Ommelanner rjochtshânskriften

Johanneke Krolis-Sytsema (Drachten)

1. Ynlieding

De 17 Kêsten en de 24 Lânrojchten koenen wolris de bekendste fan alle âld-fryske rjochtsteksten wêze. Minder bekend is, dat dyselden yn de 15de ieu oerset binne yn it Nedersaksysk. Likemin is rûnom bekend, dat der ek in latynske ferzje fan de 17 Kêsten en 24 Lânrojchten bestiet en it minst bekend sil wêze, dat dy latynske ferzje net allinne oerlevere is yn de Hunsingoër hânskriften, mar ek yn de Ommelanner rjochtshânskriften.

De latynske ferzje fan de Kêsten en de Lânrojchten (tenei: L) is it ûnderwerp fan dizze bydrage. It idee om hjeroer te skriuwen is yn my opkaam, doe't ik ûntdiek, dat de latynske ferzje net allinne oerlevere is yn de Ommelanner rjochtshânskriften, mar ek ynfloed hân hat op de nedersaksyske Ommelanner ferzje.

Yn myn noch te ferskinen dissertaasje haw ik in stambeam fan de nedersaksyske redaksjes fan de 17 Kêsten en de 24 Lânrojchten opsteld. De latynske ferzje dêrfan is oerlevere yn ien tûke fan de stambeam, ntl. yn de âldst oerlevere hânskriften.¹ Dat binne it hânskrift Aa en de Codex Parisiensis. De redaksje fan

¹ Yn de tekst wurde de neikommende ôfkoartings brûkt:

- L1** latynske tekst neffens it earste Hunsingoër hânskrift
- L2** latynske tekst neffens it twadde Hunsingoër hânskrift
- L3** latynske tekst neffens Ryksargyf Assen, Ellents-Hofstede 14
- L4** latynske tekst neffens de Codex Parisiensis
- Aa** RA Assen, Ellents-Hofstede 14 (nedersaksyske tekst, lange ferzje)
- F** it Fivelgoër hânskrift
- F*** de net-oerlevere Fivelgoër archetypus fan de Ommelanner tradysje fan de 17 Kêsten en 24 Lânrojchten
- H1** it earste Hunsingoër hânskrift
- H2** it twadde Hunsingoër hânskrift
- R1** it earste Riustringer hânskrift
- E1** it earste Emsingoër hânskrift
- Jus** Jus municipale Frisonum
- Dr** de âlde Druk

Aa is ien gebiel: elke Kêst en elk Lânriocht wurde hieltyd earst yn it Latyn en dan yn it Nedersaksysk jûn. De Codex Parisiensis jout mar in lyts part fan de latynske tekst, mar lit wol sjen, dat it foarkommen fan L yn in Ommelanner hânskrift gjin ynsidint wie.

Oant n o ia is de latynske ferzje ûngelyk beoardiele: guon ûndersikers hawwe de tekst ferreare as de grutte archeypus dêr't alle âldfryske teksten fan ôflaat binne, streekrijocht optekene út de mûle fan asega's, dy't it rjocht foardroegen. Oaren hawwe de tekst ôfdien as in oersetting út in âldfrysk orizjineel dy't fierders gjin ynfloed hân hat. De Ommelanner L-redaksje smyt nij jjocht op dizze saak. Dêrom wol ik yn dizze bydrage yngean op de ferhâlding tusken de Ommelanner L-redaksjes en de Hunsingoêr L-redaksjes, op de ynfloed fan de L-ferzje op de nedersaksyske ferzje fan de Kêsten en Lânriochten, op it belang fan de L-ferzje foar it stemma fan de nedersaksyske ferzjes fan de Kêsten en Lânriochten en as lêste op it belang fan de L-ferzje foar de ferhâlding tusken de Ommelanner en de âldfryske hânskriften.

2. Aldere opfettingen oer it plak fan de latynske tradysje

Yn it ferline hat der diskusje west oer it plak fan de latynske tradysje foar de âldfryske tradysje oer. Underskate ûndersikers binne fan it primaat fan de latynske tradysje útgongen. Richthofen nimt oan, dat de Kêsten en Lânriochten oarspronklik yn it Latyn opstreau, letter yn it âldfrysk oerset en per regio ek bewurke binne.² De oerleverre latynske tekst is in ferkoarting en tagelyk in bewurking fan de oarspronklike latynske redaksje. Foar de rekonstruksje fan de oarspronklike tekst hawwe de nederdútske en Ommelanner teksten sa goed as gjin wearde, omdat dy út it Aldfrysk wei oerset en boppedat noch bewurke binne.

Heck is lykas Richthofen fan beûnken, dat alle Fryske teksten op L weromgeane. Hy ferdigenet lykwols de stelling dat de L-tekst in oersetting is út it Aldfrysk, mar dan net neffens in skriftlik orizjineel, mar neffens in mûnlinge

Lh, Pb, Rm

ûnderskate nedersaksyske redaksjes fan de lange ferzje

Cc Ommelanner Argiven, hs. 61 (koarte ferzje)

² Richthofen, Untersuchungen, s. 20: Eine genauere Vergleichung der einzelnen Texte lässt mich nicht im Geringsten zweifeln, dass die Kiren und Landrechte ursprünglich lateinisch aufgezeichnet wurden, dass man diesen lateinischen Urtext später in den einzelnen Landschaften in's Friesische übersetzte und dabei mehr oder weniger nach dem damals in der einzelnen Landschaft geltenden Recht abänderte und ergänzte.

âldfryske tradysje (lagsaga). De âldfryske teksten geane werom op L en binne in soarte fan 'Rückübersetzungen' út it Latyn yn it Aldfrysk.³ De âldfryske wurden dy't in protte yn de latynske tekst foarkomme, ferklearret Heck troch oan te nimmen dat de oersetter net goed Latyn koe. Deselde fyzje wurdt ferdi-gene troch Krogmann en Kersting.⁴

Buitenrust Hetteima, Kôgel en Siebs⁵ wiene al fan betinken dat L in oerset-ting wie fan in orizjinele âldfryske tekst fan de Kêsten en de Lânjochten. His⁶ sprekt him net oer dizze kwestje út, mar mient dat de L- en de F-tekst it tichtst by it orizjineel (fan de Kêsten en de Lânjochten) steane.

Algra lit sjen dat de argumintaasje fan Heck⁷ en Krogmann en Kersting⁸ foar de autisiteit fan de L-tekst net doocht. Hy konkludearret dat de L-teksten net ûntstien binne as optekening fan (mûnlige) 'Gesetzesvortrag', mar in pro-dukt binne fan it wurk fan kopiïsten dy't út ûnderskate hânskriften har tekst gearstald hawwe.⁹

Sa't al opmurken is, steane der gauris âldfryske wurden yn de L-tekst. Soe L de oarspronklike optekening fan de 17 Kêsten en de 24 Lânjochten wêze, dan binne dy âldfryske wurden net maklik te ferklearjen. Op syn heechst soene it glossen wêze kinne dy't letter by it ôfskriuwen yn de tekst bedarre binne. Mar as L in oersetting fan in âldfrysk orizjineel is, dan hat de oersetter guon âld-fryske wurden, dy't min oer te setten wiene, stean litten, sj. ek hjirboppe wat

³ Heck, Uebersetzungsprobleme, s. 35/36: Diesen Ansichten gegenüber möchte ich die Priorität des Lateintekstes vertreten. () Der Lateintext ist natürlich selbst eine Uebersetzung aus dem Friesischen. Aber nicht eine Uebersetzung nach einer schriftlichen Vorlage, sondern eine Uebersetzung nach Gehör auf Grund eines mündlichen Vortrags der mündliche überlieferten Rechtssatzungen. Und diese Uebersetzung ist nicht eine Privatarbeit sondern das amtliche Protokoll einer rechtsetzenden Versammlung. Die friesischen Texte sind nur Rückübersetzungen oder Fortbildungen solcher Rückübersetzungen.

⁴ W. Krogmann & W. Kersting, Vorstufe des "Vetus Ius Frisicum".

⁵ Sjoch foar in oersjoch fan har argumenten en foar ferwizingen nei de boarnen: Algra, 17 Keuren, s. 77-94.

⁶ His, Ueberlieferung, s. 95.

⁷ Algra, 17 Keuren, s. 120.

⁸ Algra, 17 Keuren, s. 125.

⁹ Algra, 17 Keuren, s. 126: Dat betekent dat de ons overgeleverde L-teksten zeker niet een zuivere afstamming kunnen zijn van een eerste optekening van een tot toen slechts mondeling overgeleverde 'Gesetzesvortrag', maar een produkt zijn van werkzaamheden van kopiïsten, die hun tekst samenstelden uit meer dan één, onderling afwijkende, handschriften.

Heck d'êr fan tocht. Boppedat is it sa, dat beskate latynske wurden hiel 'ûnlatynsk' bliuwe en allinne as streekrijochte oersetting út it Aldfrysk te ferklearen binne. D'at, ik stim Algra mei, dat de L-teksten in oersetting út it Aldfrysk wei binne.

3. De L-ferzje

Yn dit part wol ik ûnderskate aspekten fan de L-ferzje neier besjen. Yn 3.1 gean ik yn op de L-ferzje op himsels, yn 3.2 op de fershâlding tusken de L-ferzje en de nedersaksyske ferzjes.

3.1 De L-ferzje op himsels beskôge

3.1.1 Karakterisearing fan de L-ferzje

De L-tekst hat gjin prolooch en is wat koart om 'e hoeke, mar biedt wol in folsteine tekst; en yn L1/2 sels mear as dat, om't der op de 24 Lânriochten noch trije kêsten folge dy't beskôge wurde kinne as 25ste, 26ste en 27ste Lânriocht. It tal ferskillen tusken L1/2 oan de iene en L3/4 oan de oare kant is lykwols lyts te neamen.

3.1.2 Hokker latynske redaksjes binne der?

L1 en L2 binne oerlevere yn de âldste âldfryske rjochthânskriften, H1 en H2, en datearje dêrmei út op syn lêst de 2de helte fan de 13de ieu (nei 1252).

L3 is oerlevere yn it Ommelanner hânskrift Aa. Dizze tekst is tagelyk mei de nedersaksyske (lange) ferzje fan de 17 Kêsten en de 24 Lânriochten opskreaun. Per Kêst wurdt hieltyd earst de latynske en dan de nedersaksyske ferzje jûn.

L4 is oerlevere yn de Codex Parisiensis en jout allinne de earste Kêst en it earste Lânriocht; de redaksje is hast gelyk oan L3.

L3 en L4 binne 15de-ieuske Ommelanner redaksjes fan de L-tekst. Krekt yn de âldst oerlevere Ommelanner hânskriften komt L foar. De 16de-ieuske Ommelanner redaksjes fan de 17 Kêsten en de 24 Lânriochten binne sûnder L oerlevere, mar wol steane der út en troch latynske wurden yn de nedersaksyske tekst dy't weromgean kinne op L. Nei alle gedachten sille der yn de 15de ieu folle mear ôfskriften fan de latynske ferzje njonken de nedersaksyske ferzje sirkulearre haawe.

3.1.3 It belang fan de ûnderskate latynske redaksjes

De ûndersikers dy't de L-tekst foar de earste skriftlike optekening fan de 17 Kêsten en de 24 lânriochten holden, hechten grutte waarde oan dy tekst. Mei it

ûntkennen fan de autintisiteit fan de L-tekst like de wearde dêrfan net grut mear. Agra sjocht lykwols de wearde fan de L-tekst foar de rjochtsskiednis. L1/2 binne yn relatyf âlde hânskriften, H1/2, oerlevere en befetsje in iere oersetting fan in âldfryske tekst. Dêrtroch kinne se in help wêze by it begripen fan âldfryske teksten.

No't der ek fette oerleveringen fan L yn de Ommelanner hânskriften bekend binne, kin de fraach nei it belang fan de L-ferzje op 'en nij steld wurde. Sa't it liket, waard der ein 15de ieu noch (of wer?) safolle wearde oan L hechte, dat er yn in fierders nedersakysk hânskrift opnommen is. Krekt sa'n latynske tekst, mei in grutte wearde, koe maklik as foarbyld brûkt wurde en sa ynfloed útoefenje op de (lange) nedersakyske Ommelanner ferzje.

De ferliking fan L mei de nedersakyske redaksje fan de 17 Kêsten en de 24 Lânrijochten jout noch oare redenen wêrom't L fan belang is. It âldfryske foarbyld dêr't L út oersetten is, is net oerlevere. Mei help fan L kin lykwols neigongen wurde, hoe't dat orizjineel derút sjoen hawwe kin.

3.1.4 De ferhâlding tusken de trije latynske redaksjes

Om op it belang fan L djipper yngean te kinnen, moatte earst de ferskillen tusken de L-redaksjes hifke wurde. Om te begjinnen ferskilt it oerlevere part fan L4 hast net fan L3. Omdat fan L4 boppedat mar sa'n bytsje oerlevere is, wurdt L4 hjir bûten beskôging litten.

Gerbenzon komt ta de konklúzje dat de latynske redaksjes yn de Hunsingoër hânskriften, L1/2, op in mienskiplik orizjineel weromgeane.¹⁰ Der binne mar in bytsje ferskillen tusken L1 en L2 en by de ferskillen dy't der binne, giet it oer it generaal om flaters dy't yn ien fan beide hânskriften makke binne. Se steane beide hiel ticht by it mienskiplike orizjineel.

L3 hat wolris bettere lêzingen as L1 en L2 en ek wolris mindere. Yn it ûndersteande gean ik hieltyd fan L3 út, omdat dy yn in pear gefallen in bettere lêzing hat, hoewol't de tekst folle letter oerlevere is; L1/2 sil ik deryn beheije, foarsafier't dy in bettere lêzing hawwe.

No earst in pear foarbylden fan in bettere lêzing fan L3. Yn it 6de Lânrijocht wurdt it tal fan tolve eedhelpers neamd. Fan dy tolve moatte 8 fan heitekant en 4 fan memmekant wêze, neffens L3 en ek neffens de nedersakyske lange ferzje (en neffens F). Yn L2 wurdt it tal fan tolve net neamd, allinne 8 sibben fan heitekant en **alle** sibben fan memmekant. Dat is wol hiel ûnwierskynlik, hjir moat in flater yn it spul wêze.

¹⁰ Gerbenzon, *forhâlding*.

L2: *cur·n·vijj* et consanguineis patris et totidem cognatis matris

L3: *cur·n·kij* autem octo consanguineis patris et iijj matris cognatis

Aa: *myt* 'walef' manne myt vijj vaders magen vnde mit iijj moders maghen

In oar foarbyld biedt de 8ste Kêst. Yn de 8ste Kêst fan L2 wurdt sein, dat de 'husmon' 'tsjin syn hear heart te striden, wylst út it begjin fan de 8ste Kêst dúdlik bliken docht, dat in 'husmon' krekt net in twakamp tsjin de kening oangean moat:

L2: *quod nullus priuatus contra dominum suum nimis contendat (...)* tunc oportet priuatum cum rege et contra regem pugilem ducere¹¹

L3: *quod nullus priuatus contra dominum suum nimis contendat (...)* tunc **non** oportet priuatum cum rege et contra regem pugilem ducere¹²

It wurd *sje non* mist der yn L2 (en L1). Dêrmei hat L3 hjir in bettere redaksje.

3.2 De L-ferzje en de nedersakyske ferzjes

Yn 3.2.1 lit ik sjen, dat L de lange nedersakyske ferzje beynfloede hat. De koarte ferzje lit gjin spoaren fan beynfloeding troch de latynske redaksje sjen. Lykwols kin de koarte ferzje ynformaasje jaan oer it plak fan L yn de nedersakyske (en de âldfryske) tradysje. Dêrom gean ik yn 3.2.2 op de relaasjes tusken L₁ de koarte en de lange ferzje yn.

3.2.1 De ferhâlding tusken de latynske en de lange nedersakyske ferzje

Yn Aa is L3 parallel oan de lange Ommelanner ferzje oerlevere, dêrom kin de frach steld wurde oft beide teksten inoar net beynfloede hawwe. Stemma-tologysk stiet Aa (en de Codex Parisiensis mei L4) fuort ûnder de Ommelanner archetypus dêr't de oare nedersakyske redaksjes ek op weromgeane. De Ommelanner archetypus sels is in oersetting fan in âldfryske tekst (F*) dy't yn de Fivelgoër tradysje sienen hawwe sil. Omdat F* net oerlevere is, sil ik út en troch út it hânskrift F sitearje. It stemma sjocht der sa út:

¹¹ Oerset: dat gjin húsman tsjin syn hear te folle stride mei (...) dan heart de húsman mei en tsjin syn kening te striden.

¹² Oerset: dêrom heart in húsman net mei en tsjin de kening te striden. It 'cumm rege et contra regem' makket dúdlik, dat de L-tekst út it Aldfrysk oerset is. F hat ntl.: Sa ne thor thi husmon with thene keninge. nanne kampa leda. *with* kin 'tsjin' 'Ikegoed as 'mei' betsjutte, mar moat yn kombinaasje mei *strida* of *kampa leda* mei 'tsjin' (contra) oerset wurde.

F*

Ommelanner archetypus

lange ferzje

Aa/L3, L4

Earst wol ik it no hawwe oer de relaasje tusken de latynske redaksje en de lange ferzje. Fansels is de mooglikheid dat L3 oersetten is út de Ommelanner ferzje hast foarlein útsletten of it soe al wêze moatte, dat de Ommelanner ferzje foar de earste oerlevering fan de L-redaksje, dus al foar de midden fan de 13de ieu, ûntstien is, en dat is tige ûnwierskynlik. Mei in tekstfoarbyld is ek wol oannimlik te meitsjen, dat de L-redaksje net op in nedersaksyske redaksje weromgean sil. Yn de 16de Kêst wurde yn F en yn de nedersaksyske redaksje earst twa boargen neamd dy't de Friezen behâlde koene, de *a-burch* en de *see-burch* 'seedyk', wylst L2/3 daliks begjint mei it twadde part fan de Kêst, oer it ôfkeapjen fan liifstraffen.

In oar foarbyld jout de 5de Kêst:

L3: Quinta peticio est hereditatem aui et auie et avunculi et edeles tredkania id est redgia debet teneri cum ded iuramentis sine duello deodecum wych juramintis¹³

Aa: De vijfte kest is **dat wy vresen oghen to by warene ende to holdane** oldevaders loue vnde erfnisse vnde olde moders omes vnde redgien **loue ende erfnisse** to holdane **myt rechte** vnde dat sunder camp myt twaleff manne eden vnde to weten

F: Thio fifte keste is. Thet wi fresan agen to heiane. an to haldane. Emes lawa. Alda feders lawa. and edela lawa. and feda lawa. and thredknia lawa. achma to haldana. and ded sunder strid. mith xij monnum on tha withum

wych *juramintis* (L3) sil gjin letterlike oersetting wêze fan it nedersaksyske

¹³ Oerset: de fyfde kêst is it erfskip fan pake en beppe en omke fan memmekant en **edeles tredkania** dat is **redgia** heart men te behâlden mei **ded** eden sûnder twakamp mei 12 **wych** eden.

eden unde to weten (Aa). Earder is it sa: *wyech juraminitis* is in âldfrysk wurd yn de latynske tekst. It gjet werom op âldfrysk *withethum* of *withum* (datyf pluralis) 'eed op de relikwjen' (*wyech* is in paleografyske fariant fan *wyth*). De lêzing fan Aa *eden unde to weten* is net te ferklearjen út de latynske redaksje yn *wyech juraminitis*, wol út *with ethum*: omdat *with* net near begrepen waard, is it *ethum*, dat de latynske en de nedersaksyske lêzing geane beide op it Aldfrysk werom.

De mooglikheid fan ynfloed fan de latynske tekst op de lange Ommelanner ferzje bliuwt dan oer. Yn dy lange ferzje steane latynske wurden of wurden dy't allinne te ferklearjen binne as oersetting út it Latyn. Hjirtûnder jou ik dêr foarbylden fan út it 8ste en 15de Lânjocht en út de 17de Kêst. Earst komt hieltyd in blokje mei te besprekken lêzingen en dêrnei it besprek sels.

8ste Lânjocht

F: Sa hwersama *benethe* werpt vp anne mon

L3: Octaua constitucio est vbicumque *vindicta uel benethe* jacitur super vnum virum

Lh: so waermen *benete dat is wrake* werpet vp enen man

Yn it 8ste Lânjocht wurdt in regeling jûn foar in oanklacht om reden fan deaslach. It âldfryske *benethe* 'oanklacht om reden fan deaslach' koe net sa maklik yn it Latyn oerset wurde, dat se hawwe it njonken de latynske oersetting *vindicta* 'wraak' stean litten. *vindicta* is eins gjin goede oersetting, mar dochs is krekt dizze oersetting yn de nedersaksyske redaksje fan Lh oernommen njonken *benete*: *benete dat is wrake*. *wrake* is gjin oersetting fan *benete* en is allinne te ferklearjen as ynfloed fan it latynske *vindicta*.

15de Lânjocht

L3: quod nec viduam nec infantem oportet respondere *pro terra nec pro seruis*

Lh: dat de weduwe noch dat onjarighe kint niet antworden

landt noch ome lethet

Aa: dat de wedue noch dat oniarige kint nicht antworden dorren *omme noch om vordeenst*

Yn it 15de Lânjocht wurdt fêststeld, dat widdo's en minderjerrige bern har net

¹⁴ Yn L11/2 is dit it 16de Lânjocht.

foar de rjochter ferantwurdzje meïe *umbe lond ne umbe letar* (F) 'om lân noch om liten (healfrijen)'. Dat is yn it Nedersaksysk ôf letterlik oernommen, om't it eins net oer te setten wie, lykas yn Lh (*omme landt noch ome lethet*) ôf it is dochs oerset, lykas yn Aa (*ymma lant noch om vordeenst*). *vordeenst* 'fertsjinst' is gjin oersetting fan *letar*, noch fan *letet*. It slút semantysk wol aardich oan by lân: se meïe har net ferantwurdzje om it grûnbesit, it ûnreplik goed, en ek net om de ynkomsten út dat lân, de fertsjinst. Lykwols is dat gjin befredigjende ferklearring, want it wykt folslein fan de betsjutting fan it âldfryske *letar* ôf. De latynske tekst hat hjir *pro terra nec pro seruis*.¹⁵ Nei alle gedachten hat in Om-melanner kopiïst, dy't foar *letar* wol oars hawwe woe, nei de latynske tekst sjoen en dêr gjin *letar* fûn, mar *seruis*. Dat hat er oerset mei *vordeenst*. Hoe-wol't *seruis* de betsjutting 'slaven' hat, kin it maklik assosjearre wurde mei *servitium* 'tsjinst' en dat leit deun by 'fertsjinst'. Dat betsjut wol dat de kopiïst de latynske tekst derby hân hawwe moat.

17de Kêst

F: Hwersama inna tha bonneda synethe. Jefta in tha ena heyda thinge. Jefta in the ena Liudworpena ware. [en wed weddat].¹⁶

L3: in synodo confirmata uel placita bannito uel in ordinato plebis conventu vulgaris werue

Aa: in confirmeerden zeend ende in behageliken banne offte in enen menen warue

Pb: in den bande de sine nethe off an enen heiden dinge off an ene lude worpene worue

Rm: war soemen inden banne to seende ofte an ene he tinge ofte an enen liudworpenen warue

Yn de 17de Kêst steane guon latynske wurden. Yn dy Kêst wurdt sein, dat de Friezen rjocht hawwe op 'hoor en wederhoor' en op in offisjeel proses, doemd troch de asega en band troch de skelta, op 5 útsûnderingen of 'wenden' nei. De tredde útsûndering is, dat ien him net mei in eed op de relekwyen frijswarre kin, wannear't er sels yn in offisjele rjochtssitting in pân set. De trije gerjochten binne yn Aa sa oerset:

¹⁵ L1/2: nec pro seruis. letari.

¹⁶ Oerset: al wa't yn in bande seend, yn in offisjeel iepene ding of yn in troch it folk opwurpene/iepene werf [in pân set/boarch stiet].

bonneda synethe
heyda thinge
Liudworpena ware

confirmmeerden zeend
behageliken banne
mennen warue

De oersetting is Iykwols wat wonderlik: *synethe, thinge* en *ware* binne oerset mei *zeend, banne* en *warue*.

It earste gerjocht, *bonneda synethe*,¹⁷ is net oerset mei 'gebannen seend'. Dat soe men al ferwachtsje, want it offisjeel gearroppen fan in seend waard fienders neame fân,¹⁹ dat ik gean derfan út, dat der yn de 15de/16de ieu ek gjin fêste útdrukking *seend confirmeren* haw ik *bannen*, foar it net gebrûklike *confirmmeerden zeend* moat in oare ferklearring wêze.

It twadde gerjocht, *heyda thinge*, is Iyksteld mei *behageliken banne*. Yn stee fan *ding* komt hjir de *ban* fan de *bannede synethe* om 'e hoeke. *ban* kin Iykwols wol 'banbefel' of 'straf' of 'autoriteit' betsjutte, mar wurdt nea yn de betsjutting 'gerjocht, ding' brûkt. In *heyda thinge* is in 'omfrede, offisjeel iepene ding' (âldfrysk *heia* 'in dingplak omfreedzje, in ding iepenje'). *behagelik* is yn de fierte etymologysk noch wol besibbe oan âldfrysk *heia*, middelnederdútsk *frysk bhagia* 'behaagje'. Al mei al liket in 'behaaglik, noflik banbefel' net sa'n gelokkich ekwivalint fan *heyda thinge*.

It tredde gerjocht, *liudworpena ware*, wurdt it measte rjocht dien: de troch it folk opwurpene warf wurdt oerset mei *mennen warue* 'de warf fan de meente of it folk'.

'Wannear' t de Latynske tekst derjonken lein wurdt, wurdt alles folle dúdliker. Wy jouwe dy hjirtûnder nochris:

L3: in synodo confirmata uel placita bannito uel in ordinato plebis conventu vulgaris werue

De *confirmmeerden seend* liket op de *synodo confirmata* fan de Latynske tekst. Yn it Latyn is dy kombinaasje ek net gebrûklik, sa't bliken docht út it wurdboek fan Ducange. Dat jout net de kombinaasje *synodum confirmare*, mar wol *confirmare placitum* 'judicium constituere et banni formula instaurare', en as foar-

¹⁷

Perl. it Ald Skeltarjocht. Jus IX, 19: oen dae bannede synneth.

¹⁸ synneth keda (Jus IX, 1) 'de seend oankundigje'.

¹⁹ Ek net by Libben.

byld jout Ducange *Judicium legitime munitum ac confirmatum, quod nostrate lingua dicimus gheheegt ende ghebannen*.²⁰ *confirmare placitum* is in fêste útdrukking *confirmare* kin ferbûn wurde mei *placitum* 'warf', mar net mei *synodus* 'seend'. Dat betsjut, dat in *synodo confirmata* in frij seldsume term is. It is dan namste oannimiker, dat de nedersaksyske tekst troch dit seldsume fynplak beynfloede is en dat de útdrukking net spontaan ûntstien is.

placita bannito is de *behagelike ban*. Hjir is wat nuvers bard. It adjektyf *bannito* is feroare yn in substanyf *ban*. It substanyf *placita (placitum)* betsjut 'warf, folksgearkomste dêr't rjocht sprutsen wurdt') is opfette as it adjektyf *placitus* 'noflik'. Koart sein, troch latynske ynfloed is in 'noflike ban' ûntstien, wat noch fersterke waard troch de etymologyske besibbens fan *behagelik* oan âldfrysk *bihagia* 'behaagje'.

Ut boppesteande foarbylden docht bliken dat de latynske ferzje fan de Kêsten en de Lânrijochten ynfloed op de nedersaksyske ferzje dêrfan hân hat. Underskate lêzingen binne of streekrijocht út it Latyn oernommen of binne mar inkel te ferklearjen as oersettingen út it Latyn. Sa't it liket, hie de latynske tekst safolle wearde, dat der troch ûnderskate kopiïsten nei sjoen waard. Hjirûnder komme noch mear fan sokke foarbylden, guon dêr't sels spesifike ynfloed fan L3 foar L1/2 oer út bliken docht.

3.2.2 De ferhâlding tusken de koarte ferzje, de lange ferzje en de latynske ferzje

De koarte ferzje is gjin bewurking fan de lange ferzje. Dat docht hjir û.o. út bliken, dat L3 en de lange ferzje mienskiplike 'ôfwikingsen' neffens it âldfryske orizjineel hawwe. Op sokke plakken stiet de koarte ferzje tichter by de oare âldfryske teksten en nei alle gedachten tichter by it orizjineel as L3 en de lange ferzje.

Ien sa'n plak is de folchoarder fan de fjouwer 'needsaken' yn it earste Lânrijocht. Yn dat Lânrijocht wurde fjouwer 'needsaken' of wetlik jildige behinderingsgrûnen foar it net bywenjen fan in ding of proses neamd.

F, Jus, Druk, R1, koarte ferzje

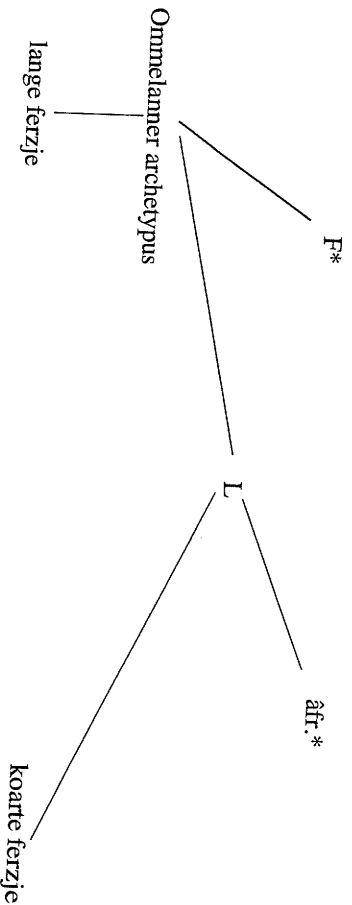
1. gjin daging
2. dykôfsetting
3. min waar
4. slimme sykte

L, lange ferzje

1. gjin daging
2. slimme sykte
3. dykôfsetting
4. min waar

²⁰ Ducange, s.v. *confirmare*.

Wannear't ien gjin daging kringe hat, wannear't de fijân ien der net troch litte wol, wannear't it minne waar ien it reizgjen ûnmooglik makket of wannear't ien slim silk is, is dyselde frijsteld fan de dingplicht. Yn dy folchoarder wurde de needsaken neamd yn F, Jus, Druk, R1²¹ en yn de koarte ferzje. De lange ferzje der; dêr komt de fjirde 'needsaak' nei de earste (of yn guon klusters nei de ynfloed fan L3 op de lange ferzje bliken dien hat, mei hjir ek oannommen wurde dat de lange ferzje ûnder ynfloed fan de L3 oan syn folchoarder kommen is. Om't de koarte ferzje hjir de folchoarder fan de archetypus hat, wylst de latynske redaksje en de lange ferzje dêrfan ôfwike, sil de koarte ferzje net ba-searre wêze op de lange ferzje en ek net op L. Wy komme dan ta sa'n stemma:

In oar foarbyld makket de ferhâlding tusken de lange ferzje, de koarte ferzje en de latynske tekst noch dúdliker. Dat foarbyld fine wy yn de 7de Kêst. Dêr wurdt yn de lange ferzje oan de ein sein, dat de Friezen earder ûnder in kening fan Noarwegen mei de namme Bariolus heard hawwe, oan de oare kant fan de see. Dy kening fan Noarwegen is net allinne net-histoarysk, mar komt fierders fan âldfryske redaksjes ek net foar. Dêr wurdt op syn heechst sein, dat de Friezen 'yn it noarden oer de see' hearden:

²¹ Oare 'needsaken' wurde neamd yn H1 en E1, mar dy hâlde gjin ferbân mei dy't hjir neamd wurde.

- F: want alle fresan er *nord vr hef* herden in tha grimma herma
 Jus: h want alle Fresen eer *noerth ouer hef* heerden jn dae grimma herma ende alle heiden weren
 R1: a1. with thet wi er north herdon redbate tha un freth monne al thet frisona w/as
 E1: huandet alle fresa er north herden ouer thet hef Anda grimma herma. and thet al hethen was theter fresena was
 H2: w/ande alle fresan north herden an tha grimma herma
 L3: quia frisones olim *bariali regi vltra* oceanum subiecti erant
 H1: quia frisones olim ultra oceanum subditi erant.
 Dr: Want alle fresen in dat Noerd Koning-ryck eer heerden oenda grimma herma.
 Cc: want de vresen *den noort konyneck* to hoorden

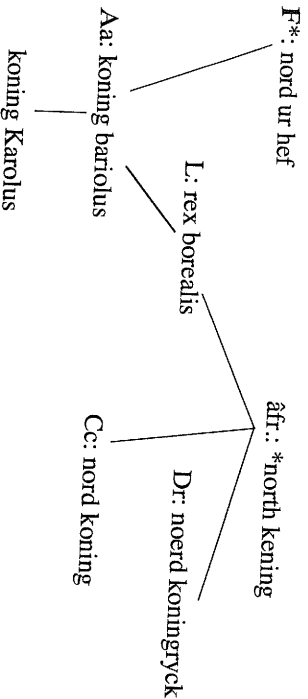
Allinne yn R1 wurdt de namme *redbad* neamd, mar net as kening, en yn Dr giet it oer *dat Noerd Koning-ryck*. Yn net ien âldfryske redaksje stiet *kening Bariolus*, allinne yn de lange Ommelanner ferzje. Meijering²² hat foar it ûntstean fan dizze namme in oannimlike ferklearing jûn troch te wizen op de latynske tekst, dêr't *barialis regi* stiet. Dat is in skriuwwflater foar *boreali regi*, dativus fan *rex borealis*, de 'noardlike kening'. Sa't it liket, is dat troch misbegryp yn de nedersaksyske redaksje bedarre as de eigennamme *kening Bariolus*, en letter feroare yn *kening Karolus*.

Yn de koarte ferzje wurdt kening Bariolus net neamd. Lykwols wurdt dêr praat fan in *noort konyneck*, mar dy lêzing sil net basearre wêze op *kening Bariolus*. Fansels is de *noort konyneck* gjin tafal, omdat der wol praat wurdt fan in kening, lykas yn L en yn de lange ferzje. Myn ferklearing is, dat dy lêzing weromgiet op it net oerlevere âldfryske orizjineel mei *north kening*. It âldfryske orizjineel fan de latynske redaksje sil ek *north kening* hân hawwe. Dêrmei binne wy de gearhing tusken dizze trije redaksjes op it spoar: de lange ferzje is beynfloede troch de latynske redaksje, de latynske redaksje en de koarte ferzje geane werom op deselde âldfryske lêzing en mooglik op itselde net oerlevere âldfryske orizjineel. De lêzing fan L en de koarte ferzje jout dêrmei ynsjoch yn in oare âldfryske redaksje as dat oant no ta bekend wie. Dat dy âldfryske lêzing der west hat, wurdt befestige troch de lêzing fan Dr, *Noerd Koning-ryck*, dy't ek ynspirearre wêze sil troch *north kening*, yn kombinaasje mei *north oer hef*, 'yn it noarden oer de see'.

Dit foarbyld jout ek wat mear ynsjoch yn de ferhâlding tusken de trije latynske

²² Meijering, vikingenkening.

redaksjes: *boreavil regi* mist der nL yn L1/2. Sjoen de lêzing fan de koarte ferzje en fan Dr, is it tûge oannimlik dat *bariali regi* yn L3 net in nijfoarming is, mar weromgiet op in âldfrysk orizjineel. Dat betsjut dat it mispen fan *bariali regi* yn L1/2 as in ôfwiking fan dizze redaksjes beskôge wurde moat en dêrom hat L3 hjir de bêste lêzing. Us stemma komt de sa út te sjen:

It âldfryske orizjineel fan de koarte ferzje moat in tekst wêze dêr't de noardke-ning yn neamd wurdt (en dêr't de fjouwer 'needsaken' yn de oarspronklike folchoarder yn foarkomme). Yn it âldfryske orizjineel fan L moat de noard-kening ek neamd wêze. It orizjineel fan L sil like âld of âlder wêze as it ori-zjineel fan de Hunsingoër hânskriften (mei L1 en L2), dy't op in hânskrift fan 1252 basearre binne. Dat, it orizjineel fan de L-teksten kin op syn lêst fan 1252 Dat betsjut dat de koarte ferzje wol in modern uterlik hawwe kin, mar ek âlde lêzingen hat.

Fansels binne der mear oanwizingen dat de koarte ferzje wolris de orizjimele lêzing hat foar de latynske tekst en de lange ferzje oer, tink oan de fjouwer 'needsaken', dy't hjirboppe neamd binne, of oan de alternatieve tsjende Kêst.²³

4. Konklúzje

Ta eintsjebeslút in pear gearfeitsjende opmerkings oer de posysje fan L. Yn de diskusje oer de oarspronng fan de Kêsten en Lânryochten hawwe wy

²³ Sjoch Krollis-Sytsma, weirekke tsjende Kêst.

sjoen, dat L in oersetting is út it Aldfrysk. L is net allinne yn de Hunsingoër hânskriften oerlevere, mar ek yn de Ommelanner rjochts hânskriften. Dy Ommelanner ferzje hat, sa docht bliken, op guon punten in âldere lêzing as de Hunsingoër redaksje, dat it beheljen fan L3 yn it ûndersyk nei L is yn alle gefallen de muoite wurdich.

L3 hat de nedersaksyske lange ferzje fan de Kêsten en de Lânrijochten beynfloede. Yn guon gefallen binne latynske wurden yn de nedersaksyske tekst oernommen, yn oare gefallen binne lêzingen yn de nedersaksyske tekst allinne te ferklearen as oersetting út it Latyn.

De koarte ferzje is net beynfloede troch L3.

Troch L3 yn it ûndersyk te beheljen, is de ferhâlding tusken de lange en de koarte Ommelanner ferzje dúdliker wurden. De lange ferzje giet werom op in Fivelgoër tekst (F*). Troch de mienskiplike ôfwikingen yn L en de lange ferzje op punten dêr't de koarte ferzje in archetypuslezing hat, is dúdlik wurden, dat de koarte ferzje weromgiet op in selsstannich, net oerlevere âldfrysk orizjineel, dat op guon punten in bettere, âldere tekst hân hawwe moat as L (mooglik giet L op itselde orizjineel werom). Dat betsjut dat dat orizjineel âlder west hawwe moat as de L-ferzje, dus âlder as de Hunsingoër hânskriften. Dy ferhâlding koe allinne troch de L-ferzje dúdlik wurde, dat de wearde fan L leit û.o. yn de posysje dy't er ynnimt neffens de lange en de koarte Ommelanner ferzje. Boppedat is dêrtroch dúdlik wurden, dat der in âldfryske ferzje west hat dy't âlder is as L en dus âlder as de âldst oerlevere âldfryske hânskriften, en dat de koarte ferzje dêr guon oarspronklike lêzingen út hat. De fraach op hokker âldfrysk orizjineel (of orizjineten) oft L weromgiet, hoopje ik letter noch ris op yn te gean.

Foar it ûndersyk nei de Ommelanner rjochts hânskriften en nei de stemmatologyske ferhâlding tusken dy en de âldfryske hânskriften is de L-tekst dus fan grut belang.

Literatuer

- Algira, N.E. (1991²)
Zewentien Keuren en Vierentwintig Landrechten, Doorn.
Ducange (1883-1887)
Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort.
Gerbenzon, P. (1954)
'De forhålding fan earste en twade Hunsinger hânskriif', Yn: *Us Wurk*, 3, pp. 58-64.
Heck, Ph. (1931)
Uebersetzungsprobleme im frühen Mittelalter, Tübingen.
His, R. (1899)
'Die Ueberlieferung der friesischen Küren und Landrechte', Yn: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte G.A.*, 20, pp. 39-114.
Krogmann, W. & W. Kersting (1967)
'Die friesische Vorstufe des "Vetus Ius Frisicum" (17 Küren, 24 Landrechte, allgemeine Busstaxen)', Yn: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, G.A.*, 89, pp. 33-77; 90, pp. 31-72.
Kroliis-Sytsema, J. (1993)
'De weireke tsjende Kêst. Oer in ûnbekende ferzy fan de 17 Kêsten', Yn: *It Beaken*, 55, pp. 83-95.
Lübben, A. (1888)
Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, Leipzig.
Meijering, H.D. (1989)
'Een vikingenkonink *Karolus*? Over namen in oudfriesse wetten', Yn: Quak, A. & Fl. van der Rhee, eds., *Palaeogermanica et Onomastica*. Festschrift für J.A. Huisman zum 70. Geburtstag (= Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik, Band 29), Amsterdam-Atlanta, GA, pp. 115-119.
Richthofen, K. von (1880)
Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte I, Berlin.

The Beginnings of a 'Frisian' Runic Corpus

Hans F. Nielsen (*Odense Universitet*)

1. Introduction

When in 1939 Arntz & Zeiss published their important work, *Die heimischen Runendenkmäler des Festlandes*, they assigned nine inscriptions to the Frisians: the **Harlingen solidus**, the **Arum sword**, the **Britsum yew staff**, the **Wijnaldum amulet**, the **Hantum bone piece**, the **Westeremden (B) yew wand**, the **Westeremden (A) weaving slay**, the **Ferwerd comb case** and the **Amay comb** (1939: 472). Attempts made over the last 25 years to set up Frisian runic corpora (Düwel & Tempel (1970), Miedema (1974), Gysseling (1980), Westergaard (1987) and Quak (1990)) have, without exception, included these nine inscriptions in their inventories along with one more early runic find believed by Arntz & Zeiss (1939: 258) to be Frisian, the *skanomodu* solidus. The reason that Arntz & Zeiss did not add this legend to their list was that the coin first came to light in England and not on the Continent. The aim of this paper is to examine the criteria employed by Arntz & Zeiss and their predecessors for classifying the nine (ten) pre-1939 runic items as 'Frisian'.

2. The pre-1939 runic corpus

2.1.

The first runic inscription to come to light (in 1846) in Friesland was the **Harlingen solidus**, which was categorized by early scholars as Anglo-Saxon because its legend ($\text{N}^{\text{R}}\text{M}^{\text{F}}$) showed conformity with the runic characters used in England, cf. Dirks (1859)¹, who believed that the early relations between Frisians and the Anglo-Saxon invaders of Britain might account for the presence of the coin in Friesland. De Man (1894: 312-13) also tended to think that the gold coin was of Anglo-Saxon origin (7th century), and that the legend might denote the name of an Anglo-Saxon moneyer.

The subsequent emergence of runic finds in Friesland raised the question, of course, whether the Harlingen solidus could not be of Frisian provenance after

¹ For further references, see Arntz & Zeiss (1939: 257).

Frisian languages made it difficult to decide on linguistic grounds whether the Arum sword was Frisian or Anglo-Saxon, cf. the fact that related vocalic developments could account for the addition of *f* *o* and *f* (*f*) *a* to the runic inventory in both England and Friesland (Boeles (1899); (1898-9: 47-8); (1903: 191)). Further, the legend (*edæ*)*boda* could mean 'messenger' in both Anglo-Saxon and Frisian (Boeles (1903: 193); cf. also Von Grienberger (1900: 299); (1910: 394-6)). But what clinched the matter for Boeles was that the Arum find was a small wooden (yew) sword not made for practical use and therefore not likely to have been imported (1898: 47); (1906a: 141); cf. also (1903: 193) and Von Friesen (1918-19: 21). This view of the provenance of the Arum inscription, which Boeles retained till the end (see, e.g., (1939: 118)), met with full approval from Arntz & Zeiss (1939: 108):

Gegen die englische Herkunft, für die sich ausdrücklich überhaupt niemand ausgesprochen hat,³ möchte ich noch einen Grund anführen: das Schwertchen war wohl ein Symbol ..., das durch die Aufschrift besondere Kraft und wahrscheinlich auch besonderen Wert erhielt. Trotzdem ist es ein derart einfaches zugeschnittenes Holzstückchen, dass man sich schwerlich vorstellen kann, es sei weite Wege, sogar über See, mitgenommen worden. Auch deshalb möchte ich *Arum* für einheimisch, d.h. friesisch halten.

2.3.

When the **Britsum yew staff** was published in 1906, Ludvig Wimmer - after the item had been brought to his attention by Boeles (cf. (1906a: 140); (1906b: 55); see also Arutz & Zeiss (1939: 150)) - agreed with Boeles that the Britsum runic legend showed close resemblance to the runic characters of the Lindholm amulet and the Kragehul spearhaft, all three inscriptions exhibiting multiple-line runes. In addition, the Britsum stick showed none of the additional Anglo-Frisian runic letters. Boeles was not entirely convinced, however, that the Britsum stick was the result of Scandinavian import. The insignificance of the staff would suggest that it was not an article of commerce and that, if it derived from Denmark or Sweden, it must have belonged to somebody coming from there ((1906a: 141); (1906b: 55)). In his later work ((1927: 194-5); (1939: 121-2)) Boeles did not seriously question the indigenous character of the find, his criteria being 'Stoff' (yew) and 'Form', which in his opinion tallied with especially Westeremden B (see 2.6 below). While Wimmer felt convinced that

³ This is not strictly true. Von Grienberger ((1900: 298-9); (1910: 393-7, especially 397)) did favour an Anglo-Saxon origin for the Arum legend.

no overall sense could be made of the twenty-one runes of the Britsum legend (cf. Boeles (1906a: 140)), Bugge (1908) regarded the language of the inscription as both meaningful *and* Frisian. Bugge attributed the fact that Britsum exhibited no Anglo-Frisian runes to the early date (6th century) of the inscription, which he believed antedated the Harlingen and Arum finds (1908: 181). Bugge did not deny the degree of similarity between Britsum on the one hand and Kragehul and Lindholm on the other, but he explained this as an indication that the (H)erulian runic technique of which the Lindholm and Kragehul legends were exponents had been acquired by a Frisian carver of runes (1908: 183-4). The Old Frisian character of the Britsum language as presented by Bugge can be exemplified by the identification of \mathfrak{M} as the Old Frisian object form *mī'mē*, \mathfrak{F} as Old Frisian *ā* 'always', cf. Old English *ā* (< **aiw-*), $\mathfrak{F}\mathfrak{I}$ as Old Frisian *ei*, cf. Old English *ei* 'at', and the absence of a nominative singular masculine marker, cf. Germanic *-*az* (1908: 176-9). Bugge's method of interpretation can be said to be circular in that his Old Frisian reading of the inscription is based on his a priori assumption that the language of the inscription is Frisian. Bugge only proves what he had initially presupposed (1908: 177). To me it is implausible to operate with fronting of *a* to *e* and monophthongization of *ai* to *ā* without the new runic character \mathfrak{F} being attested in the inscription. In my view both *a* > *e* and *ai* > *ā* suggest that West Germanic *ā* had been fronted to *ē* (or *æ*) and that a runic distinction between \mathfrak{F} and \mathfrak{F} was therefore required. Another weakness is in my opinion Bugge's interpretation of \mathfrak{V} as *i*. It would be difficult indeed to motivate the systemic status of *i* (twice) in *brīd* 'carries' and in *þm* 'this' (accusative singular masculine) as an intermediate phoneme in relation to *i* and \mathfrak{H} *e*. Although far from following Bugge in all details, Von Grienberger (1909) did not question the essentially Frisian provenance of the Britsum legend. Also Von Friesen (1918-19: 21) seems certain that the Britsum staff is indigenous even if he thinks that neither Bugge, Von Grienberger nor any one else had managed to decipher the inscription. It should finally be mentioned that Arntz & Zeiss (1939: 166-7) find it essentially plausible to read and interpret the Britsum legend more or less along the lines proposed by Bugge. They did not see any discrepancy between positing the language of the inscription as Frisian and ascribing the similarity in runic form between respectively Britsum and Lindholm/Kragehul to (H)erulian influence. Arntz & Zeiss thought that a group of rune carvers in Friesland had acquired their art from (H)erulians living on the Rhine estuary.

2.4.

The **Wijnaldum bone amulet** was discovered in a *terp* in Friesland in 1914 and was first described in print by Boeles (1913-14: 7), who was struck by its

resemblance to the Lindholm 'snake' from Skåne. Boeles (1927: 127); (1951: 341-4) eventually thought the Wijñaldum amulet to be a Norse import. Van Giffen (1928: 59, 65) was inclined to regard Wijñaldum as a non-imported runic object along with Arum and Britsum. According to Arntz & Zeiss (1939: 107), the runes inscribed on the Wijñaldum amulet tallied with neither the type of runes attested in Scandinavia nor with that found in the Anglo-Frisian area. Nevertheless Arntz & Zeiss (1939: 413-18) saw links to Scandinavia in the Wijñaldum amulet, even if their dating of the find (5th or 6th century) was earlier than the date assumed by Boeles. Wijñaldum showed particularly great resemblance to the shape of the Lindholm bone amulet (cf. Boeles), and both objects exhibited multiple-line runes (cf. Britsum). Arntz & Zeiss asked if the Wijñaldum inscription could not have been an exponent of the same (H)erulian influence as proposed for Britsum? They drew attention to the fact that the Køng bronze figure, which also derived from the '(H)erulian area' of southern Scandinavia (Fyn), exhibited the rune \diamond η just like Wijñaldum. As for the meaning of the Wijñaldum legend, 'Eine sinnvolle Ausdeutung erscheint unmöglich', according to Arntz & Zeiss (1939: 417).

2.5.

The **Hantum bone piece** (FNH (E.1)), which had been excavated in 1914 and presented to the Fries Museum the following year, was read as $\alpha h\alpha$ by Boeles (1917-18: 50), cf. also (1927: 192-5)), † being given the Anglo-Frisian value α . Arntz & Zeiss (1939: 253-6) operate also with the possibility that it can represent a ($aha(-:k)$), stemming from Germanic a , ai or au . The double-barred h shows that the inscription cannot be a 'North Germanic' one. Archaeologically, the Hantum find is such an insignificant object that it is unlikely to have been imported, and Arntz & Zeiss therefore see no reason to separate it from where it was found; in other words they consider it Frisian. Also Van Giffen had listed Hantum among the inscriptions he believed to be Frisian (1928: 64-5). There is a final suggestion in Arntz & Zeiss (1939: 256) that the object may have been a (H)erulian talisman, especially if † a stems from Germanic au and \aleph represents i , which would identify FNH with the word *auja* 'good luck' attested on the Sjøælland 2 and Skodborg bracteates.

2.6.

The longest (41 runes) and perhaps most controversial of the 'Frisian' runic inscriptions is the **yew wand** which was found at Westeremden in the province of Groningen in 1917, and which is usually referred to as **Westeremden B** to distinguish it from the runic (yew) weaving slay found at Westeremden in 1928,

called *Westerenden A*. To Wolfgang Krause there was no doubt that *Westerenden B* was a forgery (cf. Arntz & Zeiss (1939: 389), Krause (1969: 94-7)), and its authenticity was questioned also by Kroghmann (1953: 5). However, most other scholars have tended to accept it as genuine. Van Giffen (1928: 53) realized that *Westerenden B*, in addition to the usual Anglo-Frisian runes attested in e.g. the Arum legend, exhibited runes that did not belong there or occurred only in the late Anglo-Saxon manuscripts (* *g*, *ɛ* *st*). Nevertheless Van Giffen listed *Westerenden B* among the 'enigmatic' runic inscriptions discovered in the Frisian *terpen* and comprising also Arum, Britsum, Wijnaldun and Hanthum (1928: 64-5). Von Friesen saw no reason to raise doubt about the authenticity of *Westerenden B*, most of whose runes tallied 'mit dem, was wir von anderen alfresischen Runenschriften kennen' (1928: 70). Runes like * and *ɛ* did not have their Anglo-Saxon values because of the late occurrence of these runes in England. Therefore Von Friesen thought that e.g. *ɛ* should rather be interpreted as a reflected image of *ɱ* *e* (1928: 67-8). In view of all this it is the more surprising that Von Friesen saw no possibility of making any sense of the inscription (1928: 69). A more optimistic view was taken by Kapteyn (1932, 1933) with regard to reading the legend. Kapteyn agreed with Van Giffen and Von Friesen concerning the mixed character of the basically Anglo-Frisian runic letters (1933: 168, 172), but unlike Von Friesen he thought that e.g. *ɛ* represented *st* just as in the late Anglo-Saxon runic alphabet. Kapteyn explicitly called the inscription a genuinely Frisian one (1933: 167-8), showing Frisian phonological development. Words that Kapteyn read as *hānu* and *āh* correspond to Old Frisian *hām/hēm* and *āh* (Old English *hām* and *āg*). It is noteworthy that the *ā* is not represented by *ʀ* in these two cases (the rune occurs twice elsewhere in the legend), but by *ƀ*, which, according to Kapteyn, shows resemblance to the *a* *ɿ* of the later Danish futhark.⁴ A normal 'Anglo-Frisian' reading of *ƀ* would be *k*, and one cannot help feeling a degree of circularity in Kapteyn's Frisian reading and interpretation of the inscription. In this connection it is interesting that Kapteyn's word for 'Brandung' (see fn. 4) *ūst* (*ōst*) does not show Old Frisian vocalism but Old Saxon.⁵ The proper Old Frisian form would have been **ēst*, cf. Old

⁴ Kapteyn's reading of the inscription (1933: 205): 'Auf Opheim nahm Stellung Amlþ. Vor Eiben. hat sich die Brandung geduckt. Vor Eibe ducke sich die Brandung' is associated with the mythical Danish Hamlet figure. Danish influence is thus assumed in the runic script.

⁵ In a letter dated 10 May 1953 to Anders Bæksted and Erik Moltke, L.L. Hammerich is inclined to classify the *Westerenden B* language as Old Saxon rather than Old Frisian. *ūst* is characterized as 'der kende oldsaksiske ord for "brænding, søgging"'. .

English *ȳst* (1933: 193-5). Despite all difficulties Arntz & Zeiss (1939: 413) were fundamentally in agreement with Kapteyn's interpretation of the Westeremden B inscription.

2.7.

The **Westeremden (A) weaving slay** had the inscription *adugislu m[e]þ gisuhi/jlðu*, which Kapteyn ((1932: 53); (1933: 164)) translated as 'For Ådegisl and Gīsehlid(e)'. The inscription included the runic letters *ʃ* *ā* and * (palatal) *g*, the runic system being described as Anglo-Frisian by Kapteyn (1933: 161). The initial vowel in *Ādugislu* is called specifically Frisian in that it represents a reflex of Germanic *au* (*Ād* - < **Auð*-), cf. Kapteyn (1933: 163). Arntz & Zeiss (1939: 387, 465) and later scholars⁶ have followed Kapteyn in the etymology he posited for *adu(gislu)*. We may conclude that a linguistic criterion (*au* > *ā*) has been decisive for the classification of Westeremden A as a specifically Frisian inscription.

2.8.

Although the **Ferwerd (bone) comb case** was excavated in 1916 in a *terp* in Friesland, its runic legend (*ᚱᚱᚱᚱ ᚱ-ᚱ*) was not recognized until 1933. The legend does not contain any Anglo-Frisian runic letters, but *ʃ* was nevertheless read as *æ* by Kapteyn (1934) (*tēkuræ*), Arntz & Zeiss (1939) (*ʃi/jl uræ*) and Boeles (1939) (*muræ*, alternative to *mura*). According to Kapteyn (1934: 307), the legend denotes the owner to whom the comb had been presented, *tēkuræ* (or rather *tǣkuræ*) being a dative form corresponding to Old Frisian *tā̄k(e)re* 'dem Schwager'. The accented vowel *ǣ* (*ē̄*) as an intermediate stage preceding the split into *ā* and *ē* in Old Frisian. It is this intermediate stage which Kapteyn sees graphically reflected in *tēkuræ* (= *tǣkuræ*). Since runic vowel characters could indicate both long and short vowels, Kapteyn may be criticised for reading *ʃ* as *æ* and not envisaging that the corresponding long vowel *ǣ* (= *ē̄*) would have to be expressed by means of the same rune and not by *π* *e* (in the combined rune *ᚱ*). More interesting from our point of view, however, is that Kapteyn takes it for granted that the inscription can be interpreted in terms of (pre-Old) Frisian

I would like to thank Marie Stoklund for drawing my attention to L.L. Hammerich's correspondence with Anders Bæksted and Erik Moltke on the Westeremden inscriptions.

⁶ For further references, see Nielsen (1984: 13).

language development. A rather similar kind of criticism may be levelled at Arntz & Zeiss (1939: 209-10): they translate their reading *tfill uræ* as 'für *Ur*' or 'gut [Fü] *Ur*', adding that 'In beiden Bedeutungen ist *til* im Altfrisieschen belegt'. According to Boeles, the comb case had been imported from the Rhine area, but Arntz & Zeiss (1939: 206) thought it very likely that the runic legend itself had been carved in Friesland.

2.9.

The **Amay bone comb** is reported to have been discovered in the province of Liège in Belgium as early as in 1892, but its runic inscription (*†r̥w̥f*) was published only in 1935. Breuer (1935: 189-90 and 1938: 141 note) did not believe that the comb was an object of local derivation but that it stemmed from Friesland where similar combs had been found. The shining surface of the comb pointed in the same direction: it could have lain for a long time in water-logged Frisian soil. Finally, the runes themselves suggested Frisian provenance: Arntz & Zeiss (1939: 438-42) agreed with Breuer's conclusions. The *r̥* rune had exact counterparts in the Harlingen and Westerenden B inscriptions⁷ - and in England, of course. The reading proposed for Amay (*eda*) would also be reminiscent of the first half of the Arum legend (1939: 440-41).

3. Conclusion

In their attempts to determine the provenance of the ten runic inscriptions dealt with above the scholars concerned used an amazing variety of criteria: arguments derived from numismatics, ethnology, archaeology and runology were used along with geographical, onomastic and linguistic criteria. If we begin by looking at the criterion that would seem most important for classifying the inscriptions as Frisian, only two inscriptions show linguistic developments that would seem to make them Frisian rather than English.⁸ I am thinking here of the Westerenden (A) weaving sly and the *skanmodu solidus* whose relatively straightforward inscriptions both exhibit *ā* stemming from Germanic *au*. It is

⁷ Arum and Westerenden A exhibited the variant form *r̥*, which Boeles at one point believed to be the quintessential Frisian form (see Arntz & Zeiss (1939: 440)). Note that a later find, the Oostum inscription, exhibits both *r̥* and *r̥*.

⁸ Since six of the inscriptions exhibited runes found also in the extended runic alphabet used in England (see below), specifically Frisian linguistic features become decisive for classifying any of these inscriptions as Frisian.

true that Bugge treated Britsum as if it were a Frisian language monument, that the same can be said of Kapteyn's interpretation of Westeremden B and Ferwerd, and that Arntz & Zeiss followed suit in all three cases. But apart from other weaknesses it is, as we have seen, a circular approach to take as one's starting point that these three difficult inscriptions were written in Frisian. Runologically, only six of the inscriptions (Harlingen, Arum, *skanomodu*, Westeremden A and B, Amay) showed any of the additional runic characters found in the so-called Anglo-Saxon, Anglo-Frisian or Ingveonic 28-letter *futhorc*, and one of these inscriptions (Westeremden B) showed traces of the further Anglo-Saxon extension of the runic alphabet to 33 letters. Two of the remaining four inscriptions, Britsum and Wijnaldum, had runes carved with multiple lines resembling the runes of the Lindholm amulet and the Kragehul spearhaft; in addition, the Wijnaldum amulet was shaped very much like the Lindholm amulet. Since Lindholm and Kragehul were associated (at that time) with the (H)erulian tribe, Arntz & Zeiss thought that Britsum, Wijnaldum and also the Hantum bone piece (if interpreted as a (H)erulian talisman, cf. above) had been exposed to (H)erulian influence, perhaps from a (H)erulian settlement on the Rhine estuary. Nevertheless Arntz & Zeiss maintained that the three inscriptions should be classified as Frisian. Other criteria used to tie inscriptions to a Frisian runic corpus were type of material employed and insignificance of find. An illustration of the former criterion is the yew wood used for the Britsum stick, which in Boeles's view linked the item to e.g. Westeremden B (cf. also Arum and Westeremden A). Insignificance of find was an important argument for claiming that a runic object had not been imported: this holds true of, e.g., Arum, Britsum, Wijnaldum and Hantum. In this connection it is interesting that one runic item discovered in a *terp* in Friesland, the Ferwerd comb case, was demonstrably an imported article, and that another article, a comb found at Amay in Belgium, was believed on archaeological grounds to have originated in Friesland. Does one sense an inconsistency here?⁹ However that may be, the nine *terpen* finds listed by Arntz & Zeiss (1939: 471) are identical with the nine continental runic inscriptions assigned by Arntz & Zeiss (1939: 472) to the Frisian tribe. These nine inscriptions plus the *skanomodu* legend have come to comprise the core of the so-called 'Frisian' runic corpus. When such a label is used, it should always be borne in mind how shaky the foundations of this concept are runologically and especially linguistically. Arntz

⁹ In terms of size, the Ferwerd comb case is 14.5 cm long and the Amay comb, 14.7 cm. This should be compared with the length of the Arum sword (24 cm), the Britsum yew staff (12.5 cm), the Hantum bone piece (6.9 cm) and the Wijnaldum amulet (9.6 cm).

& Zeiss were aware of the dangers. Nevertheless their runic classification, which could to some extent be seen as a corollary to the organization of their book, came to exert great influence on the later notion of a 'Frisian' runic corpus.

Bibliography

- Arntz, H. & H. Zeiss (1939)
Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes. Leipzig.
- Boeles, P.C.J.A. (1898-1899)
'Het zwaardje van Arum'. In: *71e Verslag der Handelingen van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden*, pp. 40-50.
- Boeles, P.C.J.A. (1899)
'Eene Friesche oudheid met runeninscriptie'. In: *De Nederlandsche Spectator*, no. 26, p. 210.
- Boeles, P.C.J.A. (1903)
'Nogmaals het zwaardje van Arum en de Hada-munt'. In: *De Vrije Fries*, 20, pp. 190-203.
- Boeles, P.C.J.A. (1906a)
'Een nieuwe runen-inscriptie, gevonden in Friesland'. In: *De Nederlandsche Spectator*, no. 18, pp. 139-41.
- Boeles, P.C.J.A. (1906b)
'De Terp te Britsum en de runen-inscriptie'. In: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 7, pp. 52-6.
- Boeles, P.C.J.A. (1913-1914)
'Verslag van den Conservator van het Friesch Museum, over het jaar 1914'. In: *86e Verslag der Handelingen van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden*, pp. 7-11.
- Boeles, P.C.J.A. (1917-1918)
'Verslag van den Conservator der archaeologische verzamelingen over het jaar 1918'. In: *90e Verslag der Handelingen van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden*, pp. 48-51.
- Boeles, P.C.J.A. (1927)
Friesland tot de elfde eeuw. 's-Gravenhage.
- Boeles, P.C.J.A. (1939)
'Zu den friesischen Runendenkmalern'. In: *Runenberichte*, vol. 1, pp. 116-22.
- Boeles, P.C.J.A. (1951)
Friesland tot de elfde eeuw. 2e druk. 's-Gravenhage.
- Boeles, P.J.C.A. (1954)
'De inheemse runen-inscripties uit Friesland en Groningen'. In: *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Nieuwe reeks 35, pp. 18-32.
- Breuer, J. (1935)
'Les Vikings en Belgique'. In: *Bulletin de la Société Royale d'Archeologie de Bruxelles*, 6, pp. 182-91.

- Breuer, J. (1938)
 'Découvertes archéologiques à Arlon'. In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, 24, pp. 136-41.
- Bugge, S. (1908)
 'Das Runendenkmal von Britsum in Friesland'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 40, pp. 174-84.
- De Man, M. (1894)
 'Sou d'or barbare trouvé en Frise'. In: *Revue de la Numismatique Belge*, 50, pp. 305-27.
- Dirks, J. (1859)
 'Monnaies anciennes trouvées en Frise'. In: *Revue de la Numismatique Belge*, 15, pp. 362-4.
- Diwel, K. & W.-D. Tempel (1970)
 'Knochenkämme mit Runenschriften aus Friesland. Mit einer Zusammenstellung aller bekannten Runenkämme und einem Beitrag zu den friesischen Runenschriften'. In: *Palaeohistoria*, 14 (1968), pp. 353-91.
- Gysseling, M. (1980)
Corpus van Midelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks II: Literaire handschriften. Deel 1, Fragmenten. 's-Gravenhage.
- Kapteyn, J.M.N. (1932)
 'Twee runenscripties uit de terp van Westereenden'. In: *Dertiende, Veertiende en Vijftiende Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, pp. 47-93.
- Kapteyn, J.M.N. (1933)
 'Zwei Runenschriften aus der Terp von Westereenden'. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 57, pp. 160-226.
- Kapteyn, J.M.N. (1934)
 'Neue Runenfunde'. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 58, pp. 299-312.
- Krause, W. (1969)
 'Die Hamletstrophe Snæbjörns'. In: C. Gellinek, ed., *Festschrift für Konstantin Reichardt*. Bern, pp. 87-97.
- Krogmann, W. (1953)
Zur Frage der friesischen Runenschriften (Estrikken 2), Groningen.
- Miedema, H.T.J. (1974)
 'Dialect en runen van Britsum en de oudste Anglofrieze runenscripties'. In: *Taal en Tongval*, 26, pp. 101-28.
- Nielsen, H.F. (1984)
 'Unaccented Vowels in the Frisian Runic Inscriptions'. In: N.R. Århammar et al., eds., *Miscellanea Frisica*, Assen, pp. 11-19.

Quak, A. (1990)

'Runica Frisca'. In: R.H. Bremmer Jr. et al., eds., *Aspects of Old Frisian Philology*, Amsterdam/Groningen, pp. 357-70.

Siebs, T. (1902)

'Friesische Literatur'. In: *Grundriss der germanischen Philologie*, vol. II (2. Auflage), Strassburg, pp. 521-54.

Van Griffen, A.E. (1928)

'Het runenhoutje van Westeremden'. In: *11e en 12e Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, pp. 52-66.

Von Friesen, O. (1918-1919)

'Runenschrift'. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, vol. IV, Strassburg, pp. 5-51.

Von Friesen, O. (1928)

'Het runenhoutje van Westeremden'. In: *11e en 12e Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek*, pp. 67-70.

Von Grienberger, T. (1900)

'Neue Beiträge zur Runenlehre'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 32, pp. 289-304.

Von Grienberger, T. (1909)

'Drei westgermanische Runenschriften'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 41, pp. 419-37.

Von Grienberger, T. (1910)

'Zwei Runenschriften aus Norwegen und Friesland'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 42, pp. 385-97.

Von Grienberger, T. (1926)

'Runensachen'. In: *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 50, pp. 274-83.

Westergaard, K.-E. (1987)

'Friesland i den germanske runetradisjon'. In: *Middelalderforum/Forum mediaevale*, 12 (1986), pp. 9-20.

Hendrik Rinjies (1630-1698): in meniste printer/úljouwer en dichter yn Ljouwert

Piet Visser (Universiteitsbiblioteek Amsterdam/Universiteit fan Amsterdam)

Ynlieding

Yn in drok alliterearjend en nochal bombastysk fers út 1655 wurdt Hendrik Rinjies syn earste priuwke as printer troch de Bolsertter bard, Gysbert Japicx, op dizze wize tasongen:¹

t¹Wijlste² ick doz druwill-dod dutte³ oer Lourinz wol-fuwr⁴ nutheyt⁵
Jouwt *Hindrick* de⁶ holp-hänn⁷ my, in luwckt m⁸ uwt dod in dutheyt⁹.
Ik Belogyt¹⁰ sijn boeckstroay¹¹-stáll¹²? ick sjog sijn bled-print¹³ stean,
Rjuecht-rjggend¹⁴ e ijn fetsoen¹⁵, gnep, himmel ijn sijn klean,
Besjip¹⁶t, bestrijp¹⁷ t, beknjip¹⁸ t ijn proncx twange¹⁹ ploay²⁰?²¹, ô puwck-gjert!
Doz²² K²³ weer, az *Frieslân* det, mijn moed, ijn him, opluwck, blier.²⁴
Hier wier-lijck²⁵ t SAMOS siz.²⁶ t Schijnt klear, kloeck²⁷ CLAUD gien²⁸ gaest
Yn *Rinjias* huwz²⁹ t.³⁰

¹ Ney¹ t Eag-weydjen op HINDRICK RINTJUS earste prieuw-druwcksille fen sijn nije op-rjuechte DRUWCKERYE.² Sitearre nei de redaksje fan 1668, yn: Ph.H. Breuker, *It wurk fan Gysbert Japix I* (Ljouwert 1989), s. 91, r. 11-18a (lofter rigelûmmering). It wurdkommitaar is ûntliend oan de *Oantekeningen*, fan J.H. Brouwer e.o., diel II fan *Gysbert Japicx Wurken* (Bolsert 1966), s. 91-92. G.A. Wunkes, *Paden fen Fryslân. Samle opstellen IV* (Bolsert 1943), s. 202, seit der oer: 'harsenskrabjen dit fers fen 24 rigels, dy't op leaden fuotten rinne'.

² Luseleas bin (om't earder referrearre wurdt oan 'e dea fan de Ljouwerter printer Claude Fonteyne yn 1654).

³ De útfining fan de drukkeunst troch Lourens Jansz Coster.

⁴ Besjoch.

⁵ Letterfoarm.

⁶ Ofprintsel op papier.

⁷ Fersterd yn 'e twingende ploai fan 'e pronk.

⁸ Sadat ik.

⁹ Ik troch him wer nije moed kriji.

¹⁰ Hjir wurdt wier wat op Samos sein wurdt, it bertreplak fan Pythagoras, dy't de sielsferhuzing learde.

¹¹ It docht bliken dat de ferleine geast fan de skrandere Claude Fonteyne no yn Rinjies wennet.

Wy hawwe hjirre in nijsgjirrich berjocht oer Rintjes syn begjin as printer, nei alle gedachten al yn 1655. It jiers dêrnei, 1656, it earste jier dêr't printwurk fan him út bewarre is, soe Rintjes it earste diel útringe fan *Kliios Kraam*, *Volverscheiden gedichten*, in sammelbondel mei gelegenheidspoëzij, dêr't ek dichtwurk fan Gysbert Japicx yn opnommen waard: trije Hollânske fersen. Fan oare 'Friezen' waard ek Nederlânsktalige poëzij opnaam: lykas fan Rintjes syn me-niste freon en kollega-printer fan Harns, Hero Galama, fan Petrus Geestdorp en de gelearde Simon Abbes Gabbema. Fan Gabbema kamen der seis fersen yn; oan him waard de bondel ek opdroegen, om't er nei alle wierskyn mei de hân hân hat yn de gearstalling fan de blomlêzing.¹² Fierwei de measte fersen binne lykwols fan Hollanners, lykas Reyer Anslø, Gerard Brandt, P.C. Hooft, Constantijn Huygens en benammen Joost van den Vondel en Jan Vos. Al dy pom-meranten neamt Rintjes yn syn opdracht oan Gabbema 'de beroemste Geesten van onze tiid en taal, waar van op verr na UE. niet een der minnste zitt.'

Hjir is in ynteressante konstatearring te dwaan yn it ramt fan Gysbert Japicx syn oantsjutting fan Rintjes as de werberne Fonteyne en as nije hope foar typografysk Fryslân. Want út it foarwurd fan *Kliios Kraam* soe men ôfliede meie dat Rintjes himsels perfoast net seach as in printer en újouwer foar inkelde Fryslân en de Fryske boekemark. Myn frage is dêrom dan ek simpelwei: wie dat ek sa?

Om dêr antwurd op te jaan, moatte wy witte wa't Rintjes wie en yn hokker ferhâlding oft er stie mei syn saaklik, literêr en yntellektueel fermidden yn en bûten Fryslân. Yn it ramt fan dit artikel kin dêr net wiidweidich op yngien wurde. Ik behein my dêrom ta trije aspekten fan de man syn wurksumens, dy't yn 'e titel al oantsjutten binne: Rintjes as printer en újouwer, Rintjes as dichter en Rintjes as meniste fermoanner.

¹² Sjoch Ph.H. Breuker, 'Master H. (Gysbert Japicx, brief XIX): Wa't er wie en wat de Scheltema's der fan makken', yn: *Us Wurk* 31 (1982): *Earefrissel foar prof.dr. E.G.A. Galama ta syn santichste jierdei*, s. 34 en 37. Frl. Breuker, *Gysbert Japix II-1*, s. 253. Ik ynterpretearje it ferfolch: 'die daar in bezondere eigendommen bezitten [= Gabbema syn oandiel]', as in temjitte kommen oan Gabbema syn part yn de tarieding. Ek 'die dobbele eigendomm' wiist neffens my op it oparbeidzjen mei Gabbema. It twadde diel fan *Kliios Kraam* is opdroegen oan Pieter Mejontsma, de lettere grytman fan Achtkarspelen. Rintjes hie him earder alris fereare mei syn eigen houliksfers 'Mintriomf ter bruilofte van Monsr. Pieter Mejontsma En Juffr. Titia van Andla' yn it earste diel; sjoch *Kliios Kraam* I, s. 239-43.

De menist

Wat de *Mennonite Encyclopedia* opslacht ûnder 'Rinjies' wurdt net in soad wizer oer de man as fermoanner fan de Ljouwerter gemeente fan saneamde Waterlanders. Dat wie ien fan de doe'tids minder yn tal wurdende streamingen fan menisten: hja hearden trochstrings ta it meast frijsinnige diel fan Menno Simons' nochal bûnte geastlike neiteam.¹³

Fan tsjerklike kant waard it de menisten yn dizze tiid ek noch faken net maklik makke. De Ljouwerter kalvinisten hiene it benammen net stean op alles dêr't in lichtsje oan siet fan kollegiantisme en sosinianisme, sa't oeral oars yn 'e Republyk ek faken it gefal wie.¹⁴ Sa waard yn 1687 Rinjies syn kollega-fermoanner, Jacob Jansen Voogt, ferballe om't er fan sosinianisme fertocht waard. De fertinkings wiene earnstich en de oerheid koe him beroppe op in plakkaat út 1662 tsjin 'Sosinanen, Quakers en Dompelaars'. Dat wie yn it jier 1687 nochris fermijd troch Hendrik Kasimir II út namme fan de Fryske Steaten. Doe waard der eksplisyt by sein:

¹³ *The Mennonite Encyclopedia* (Hjime: ME) IV, 338. Sjoch fierders oer him: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Hjime: NNBW) X, l. 816-17; J.J. Halbertsma, *Hulde aan Gijssert Japiks* (Bolsward 1824), II, s. 378-80; B. Glasius, *Godeloord Nederland* ('s-Hertogenbosch 1856), s. 179 e.f.; F.H. Pasma, 'Hendrik Rinjies', yn: *Doopsgezind Jaarboekje* (1968), s. 54-59 en Wunnes, *Paden* IV, s. 201-10.

Yn Rinjies syn dagen wiene der noch trije meniste gemeenten yn Ljouwert oerbleaun: de grutste wie dy fan de Flamingen, dy't by de Waach nei de fermoanje gienen (sa'n 200 leden yn 1695). De Waterlanders, mei de helle minder leden, tsjerken oan 'e Wurdumerdyk. It lyst wie de groep fan saneamde Alde Friezen, of Jan Jacobsgesinden, dy't op it Switsers Walsje byinoar kamen (yn 1695 noch mar 21 lidmaten). Mooglik wie der ek noch in lytse gemeente fan it saneamde Piter Jeltsjes-folk.

¹⁴ Eartiids wie it de grifformearde tsjerkerie fan Ljouwert slagge om Rinjies syn yllústere foargonger, de skilder Lambert Jacobsz, it libben soer te meitsjen: twa kear rûn er tsjin in boete op fan 'e Ljouwerter magistrat om't er it preekjen yn 'e nije tsjerke oan 'e Wurdumerdyk net litte woe. Sosinianisme (in oan it begjin fan de 17de ieu út Poalen oerwaaide leare, neamd nei de Italiaan Faustus Socinus, dy't bygelyks de trinitieit ûnstried), wie in etiket dat troch de rjochtsinnichheid op alles plakt waard dat sa't it liek ek mar ekkes fan de 'rjuchte leare' ôfwiek. Sjoch û.o. W.J. Kihler, *Her Socinianisme in Nederland*. Voorzien van een inleiding van A. de Groot en vermeerderd met een register samengesteld door D. Visser (Leeuwarden 1980).

dat veele Socinianen ende andere Dwaalgeesten ... onder de Doops-gezinde haar vermengen, om veilig, ende zonder verfooringe haar Godts-lasterlyke gevøelen over al te komen zaaijen ... ja zelfs met het uitgeven en divulgeren van Boeken openbaar te maken tot grote ergernisse en ontrustinge van veele vroome gemoederen, tot onteeringe ende verlocheninge van de Heylige Aanbiddeleyke Goddelyke Drie-eenheid ... Wy verbieden ook het drukken van Sociniaansche ende andere Kettersche ... Boeken, hoe die ook genaamt mogen wezen ... belasten diesvolgens gansch serieuselyken alle Boekdruckers ende Boekverkopers in deze Onze Provincie, geen diergeleyke onbehoorlyke schandeleuse en oproerige Boeken, Liedtekens ende geschriften te drukken, doen drukken, ofte elders gedrukt, alhier in te voeren, om te veilen ofte verkopen ...¹⁵

De lêste bepaling, oer de boekprinterij, wie nij neffens it plakkaat fan 1662. Mei oare wurden: nei 1687 waard it der op dat mêd foar Rintjes en syn kollega's net better op. Earder hie der yn de Ljouwerter gemeente ek al in soad opskuor west troch de kollegiantistyske nijjochterij fan fermoanner Arrien Jansen.¹⁶ Hy krige de gemeente yn 1682 safier om nije lidmaten, lykas yn Rijsburg, troch ûnderdompeljen te dopen en it jûnsmiel by jûntyd yn stee fan oerdei te hâlden. Der waard sels in stiennen tobbe yn 'e fermoanje boud, dat in soad heibel joech en dêr't in splitsing troch drige. It kaam safier dat de Steaten úteinlik yn 1720 in ein oan it gekreau meitsje moasten: de dooptobbe waard op harren lêst sloopt.

Op papier waard de menisten it libben ek nochal soer makke. Sa hie de Sweachster dûmny Johannes Schuyring yn 1661 yn Ljouwert net sa'n sêftsinnige bestriding fan de dopersen printsje litten, de *Dool-Hof der Menisten*, *Beplani met 84. Vruchteeloose Boomen*, wylst ek *De gronden der Menistery*,

¹⁵ Oanhelle út S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden te Friesland. Van derzelver ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* (Leeuwarden 1839), s. 313-14, taheakke VIII. Sjoch side 205 oer de kwestje mei Voogt.

¹⁶ It kollegiantisme hie syn ûntstean yn de 20-er jierren fan de 17de ieu yn Rijsburg en omkriten, nei it útwizen fan de Arminianen troch de Synoade fan Doardt (1618). It propagearre ûnder oaren it saneamde frij-sprekken yn foar elts tagonklike gearkomsten, de kolleezjes, dêr't elts him op teologysk mêd frij útsprekke koe. Benammen ûnder de menisten soe it kollegiantisme grutte ynfloed hawwe. Sjoch û.o. J.C. van Slee, *De Rijsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek*. Met een inleiding van S.B.J. Zilverberg (Utrecht 1980); sjoch side 206 oer Jansen. De Ljouwerter kollegianten kamen faken byinoar yn it Aytia-hûs op de Weaze.

offe *Wacrchouwinge over 't Bloedtooneel der Doopgezinden van T. J. van Bracht* fan de Frijentsjertter heechlearaar Christiaan Schotanus, útjûn yn 1671 yn opdracht fan de Synoadе fan Frijentsjer, op syn minst like fûlendich de roskaarn oer de meniste ketterijen helle.

Oan de oare kant docht bliken dat it wrâldske bewâld yn maatskiplike oangelegenheden lang sa krekt net seach as de grifformearden faken wol woenen. Sa koe Marcellis Govers it ta stedsarsjitekt bringe en waard der him en syn frou neat yn 'e wei lein om yn 1659 in hofke foar âlde froulju te stiftsjen, hoewol't de Ljouwertter grifformearden der poer op tsjin wienen.¹⁷ Yn sa'n klimaat fan skipperij en neist God, gebod en grifformearde leare hat de meniste fermoanner en boekhanneler syn libben ymjochtsje moatten.

Hendrik Rinjies tsjinne de Ljouwterter Waterlanders as harren learaar, fermoanner, oant syn dea op 23 maaie 1698. Wannear't er yn dat amt beneamd is, is net bekend, mar ôfgeande op syn meniste publikaasjes, soe men sizze meie dat er sûntlikernôch 1680 learaarskip en útjouwerij opinoar ôfstimd hat. De gemeente hie yn syn dagen noch twa oare leararen: de niisneamde Arrien of Reynier Janssen, dy't ek yn 1698 ferstoar, en Ruierd Gerbens, dy't fjouwer jier earder stoar.¹⁸

Wat hat Rinjies as menist yn printe foarm neilitten en wat kinne wy dêrút leare oangeande syn meniste 'Siz im Leben'? Lit my begjinne mei de doperske saken út syn fûns, en dêrmei syn eigen bydragen, as dichter, yn dat ramt te beskôgjen.

Fan de 110 útjeften fan Rinjies binne krappoan 15 as meniste skriften te ty-

¹⁷ ME III, 309; sjoch ek J.G. de Hoop Scheffer, 'De Doopgezinden te Leeuwarden in 't begin der 18de eeuw', yn: *Doopgezinde Bijdragen* (1874), s. 59-61 en Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopgezinden in Friesland*, s. 145-50.

¹⁸ Sa docht teminsten bliken út it foaropwurd (troch de soan) fan learaar Ruierd Gerbens syn *Korte Belydenisse des Christelijken Geloofs*, s. *3', postúm útjûn troch de widdo fan Rinjies en dyselde Pieter Ruierds, dy't de saak mei de widdo fan Rinjies oant likernôch 1702 oanhold. Rinjies syn stjerdatum wurdt jûn troch A. Tjmens, 'Ter Gedachtenisse, Op de Dood van den Godzaatigen Hendrik Rinjies, In Ieeven, Voornaam Leenaar der Doopgezinde Gemeente binnen Leeuwarden', in sonnet dat foarkomt yn: H. Rinjies, *Zielen-Zucht Aan God, Om een blijde verwachtinge des Doods* (Ljouwert, widd. H. Rinjies, 1698), s. A3' (Tahække nr. 109). Nuvergenôch neamt J. J. Kalma, *Naamlijst der Friese Doopgezinde leke- of hefdprekers en Predikanten* (Leeuwarden 1962), s. 58, Janssen en Gerbens net, mar al yn dizze tiid noch Claas Thomas (ca. 1680- nei 1705), Klaas Carsten Tigler (1680-1725) en de al earder neamde sosiniaan Jacob Jansen Voogt (1687). De beide earsten moatte dan hast wol de opfolgers fan Rinjies en syn oare ferstoarne kollega's west hawwe.

pearjen.¹⁹ Lit ik foar 't gemak syn eigen skriuwerij der noch efkes bûten - trije titels - dan giet it om twa traktatebonds, fjouwer lieteboekjes, in Brestkens-testamint, in prekebondel en in histoarje fan Kristus. Dêrfan binne inkeld ien traktateboekje, twa lieteboeken en de prekebondel nije útjeften; by al it oare wurk giet it om werprintingen. Mei de Bistkenstestamintsjes (1681 en 1697) en de lieteboekjes, *Een Nieuw Sang-Boek* (1679) en de *Geestelijke Goudschaele* (1683), betsjinne er fansels streekrijocht it meniste tsjerkefolk fan Fryslân.²⁰ Dat sil ek it gefal west hawwe mei de oare útjeften, alhoewol't ien titel, in lytse samling traktaatsjes, perfoast ek in oar doel tsjinne. Dat is it *Klaer Bewijs Van de Eeuwigheid ende Godheyl Jesu Christi* (1688) fan de Waterlander âldste (haad-learaar, ek wol biskop neamd) Hans de Ries út Alkmaar, dy't yn 1638 ferstoarn wie. Rintjes fûn dat stik yn *De Ries* syn skriftlike neilittenskip, dy't er foar in part yn eigendom krige hie. It *Klaer Bewijs* is in polemysk traktaat tsjin de opfettingen fan de 'Poolse broeders' yn it begjin fan de 17de ieu. It boekje wol sjen litte dat Kristus behalven as minske ek as soan fan God berne is; it ferset him dêrmei tsjin it sosinaanske antytrinitarisme. Rintjes bringt it no lykwols yn stelling tsjin de ultra-sosinaanske opfettings fan Daniel Zwicker, benammen syn boekje *Nieuwe Testamentische Josias*, dat rûnom in bulte opskuor jûn hie.²¹ Bring ik noch efkes it misneamde fernijde plakkaat fan 1687 yn it ominken, dan kin it suver gjin tafal wêze dat Rintjes dit bondeltsje krekt

¹⁹ Sjoch de Taheakke, ûnder 'mennonitika', nrs. 93-98, 100-108. J.J. Kalma (ed.), *Men meldt ons uit Friesland. Een aantal zeventiende-eeuwse geschriften die opzien baarden met een lijst van 17de-eeuwse kleine Friese gelegenheidsgeschriften* (Leeuwarden 1973), s. 349 jout in totaal fan 95 op.

²⁰ Taheakke nrs. 94, 98, 101 en 102. Sjoch oer it *Nieuw Sang-Boek*: P. Visser, *Het lied dat nooit verstomde. Vier eeuwen doopsgezinde liedboekjes* (Den IJp 1988), s. 28-29; it wie foar meniste gemeenten yn Fryslân ornearre en giet feitliken werom op in lieteboekje út 1593. De *Geestelijke Goudschaele* (tredde printinge; benammen populêr by de Amelanner menisten) wie foar 't earst yn Ljouwert útbrocht troch Jan van den Rade, yn 1647. Frl. *ME II*, s. 443, dêr't as earste jier fan ferskinen 1662 opjûn wurdt. Beide lieteboekjes wiene útjûn yn 'e mande mei boekhanneler Karst Teunis Pleckenpoel fan Ljouwert. De *Geestelijke Goudschaele* wie sels net iens troch Rintjes printe, mar troch Johannes Jacobs Banga, dy't by him yn de Peperstrjitte wenne.

²¹ Taheakke, nr. 96. *Klaer Bewijs*, 'Voor-reden', s. A3: 'Onder dese [= de bestriders fan Zwicker en syn gelikens] heeft zich mede laten sien, onsen eerwaerdigen Vrient *Hans de Rijs*, welkers Schriften voor een ghedeelte by my berustende, alsoo daer onder vonde dit tegenwoordigh Tractaetje, raeckende de voornaemste Saken, welke *Daniel Zwicker* voortbrengh, die hier bequaemelijck zijn wederleydt, en dat met een zedighe en klaere stijl.' Sjoch oer Hans de Ries: *ME IV*, s. 330-32.

yn 1688 úbrocht. Dat hjirre dan ek earder politike (mooglik sels opportunistyske) as religieus-ideologyske motiven yn 't spul wiene - ek al lit Rinjtes it krekt oars foarkomme -, mei ôfflaet wurde út it feit dat Zwicker syn *Nieuwe Testamenteische Jostias* al yn 1670 ferskynde en yn 1680 jirts weprinte wie. Wier po lemy-skakueel wie de útjefte fan De Ries syn wurkje dus net mear. Leit it dan dêrom net yn 'e reden om te tinken dat Rinjtes him net allinnich as menniste learaar, yn 't foaren al ferocht, mar foaral ek as útjouwer op dizze wize frij pleitsje woe fan mooglike fertinkings fan Poalske ketterij? Betrapje wy Rinjtes Hjirre dus net op in menniste fyt, in 'menniste sechjnhelligheid', dat de 'broeders' yn Hollân sa faak neitroppen waard? Om syn 'apology' noch oer-tsjûgjen der te meitsjen, printet er efteryn it boekje ek noch de opfettings fan Memmo Simons oer de triniteit ôf, mei dy fan in oare Waterlander learaar, Jan Philipsz Schabaelje (d. 1656).²² It is de fraach oft er mei sok dwaan - 'Ik bin mei myn útjouwerij suver op 'e graat' - by de oerheid wol safolle berikt hat. It liket der yn alle gefallen op dat er as in 'stille in den lande', krektlyk as syn oare 'doopsgezinde broeders en zusters', hoeden lavearje moast tusken heibel en hofflikheid. Hoe prinsipieel oft menisten harren fâkentiids ek foardienen, it wienen yn it deistige libben meastentiids ek masters yn pragmatisme. Sa sil Rinjtes him ek wol rêden hawwe.

De dichter

Hendrik Rinjtes hat gâns fersen yn it stichtlike sjenre skreaun. Hja binne foar in diel ferspraat oer ûnderskate lietebondels, mar ik behein my ta it trijetal lange fersen dy't apart útjûn binne. Yn 't foarste plak is dat syn *Gedachten Op den Jongsten Dag*, *In Verssen vertoont* út 1681, dan *De Morgen-Stond*, *In haar Somersche vermaeklijkheden vertoont* fan 1684 en treds it koart foar syn dea reekommen *Zielen-Sucht Aan God*, *Om een blijde verwachtinge des Doods*, dat yn syn stjerjier 1698 troch de widdo útjûn is.²³ Ik jou earst in algemiene karakteristyk fan syn wurk; dêrmei stean ik wat langer stil by in inkeeld faset derfan.

²² P. Visser, *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer 1988) II, s. 210-11, nr. 19. It stikje fan Schabaelje besiet winlikken út twa oainoar breide passazjes út syn *Historische Beschrijving van het Leven Onses Heeren Jesu Christi*, dêr't Rinjtes de twadde printinge fan útjûn hie yn 1681 (Tab. nr. 93). Oan 'e ein fan it bondeltsje stiet in krysisang fan de remonstrant Gerard Brandt sr.

²³ Sjoch Taheakke nrs. 104, 105 en 109.

Mar ek wer net te lang, om't de man as dichter net bjistere ynteressant is.

Syn dichtwurk lit him it bêste oantsjutte as from meniste, devosjonele gebrûks-poëzij, dy't sûnder barokke taal of stilistyske opsnolkerij rjocht út it hert fan in Godsfreon de lêzer oansprekke en fermoanje wol. Wumkes seit der fan: 'Hwa't de Doopsgesinde siel en sfear út dy tiid kenne wol, kin by Hindrik Rintsjes poëzije torjuchte'.²⁴ Dat mei sa wêze, mar oan de oare kant is sa'n konstatearing ek in iepen doar. Mei it grutste gemak kin nammentlik itselde sein wurde fan tsjinstelde foarbylden fan meniste dichters - lykwols net út Fryslân - lykas bygelyks heit en soan Joannes Antonides en Anthony Janssen van der Goes, of de 'barokke' bruorren Bidloo, waans wurken in hiel oar byld jouwe fan 'meniste' poëzij. Foarsafier't syn fersen dêr wat fan sizze, kin Rintsjes beskôge wurde as in fertsjintwurdiger fan in beskate streaming binnen it 17de-iuenske doperdom, en wol fan dyjingen dy't in mystyk-piëtistysk soart Kristendom praktisearje, wylst in beskaat rasjonalisme harren ek net frjemd is. It leauwen is foar harren in hyper-yndividuele oangelegenheid, dêr't God, Kristus of de Hillige Geast streekjocht yn dialooch is mei de minske; dêr't Gods oantwêzichheid him yn 'e natuer, oeral en direkt, manifestearret. Benammen ûnder Waterlanders wie dit type leauwen sûnt de tweintiger jierren fan de 17de ieu wer aktivearre troch de saneamde 'Vredestadsburgers': fermoaners en dichters yn Hollân dy't harren dêr tagelyks ek mei fersetten tsjin alle rykdom en materialisme dêr't harren tiid sa fol fan rekke. Sa'n spiritualistysk en soms ek mystyk leauwe, as in reaksje op in geastlik sloppe tiid, hat foar in part syn boarnen yn it iere doperdom. Foar in diel gie dizze beweging oer yn dy fan it kollegiantisme. In pendant fan de 'Vredestadsbeweging' by de grifformearden wie de Neiere Reformaasje. Sa't Breuker op ferskate plakken yn syn Gysbert-stúdzjes sjen litten hat, sloech dy streaming yn Fryslân foar master op, yn rûnten dêr't Rintsjes as printer en újouwer in fernaam part fan syn klandyzje fine soe.

In djippe analyse fan syn dichtwurk giet yn dit ramt te fier, mar om de typearring hjirboppe wier te meitsjen, is net sa'n swier stik. Yn it foarste plak is der it eksterne gegeven dat niis al oan 'e oarder kaam is: Rintsjes wie yn it besit fan in diel fan de hânskriftlike neilittenskip fan Hans de Ries, de wichtichste lieder fan de Waterlanders en as spiritualist ek de ynspirator fan de 'Vredestadsburgers'. Boppedat hat Rintsjes wurk fan Jan Philipsz Schabaelje, ien fan de lieders fan de 'Vredestadsbeweging', op 'en nij útjûn.²⁵ Treds soe

²⁴ Wumkes, *Paden IV*, s. 210.

²⁵ Taheakke nr. 93 (sjoch ek noat 22). It soe my gjin nij dwaan as Rintsjes it De Ries-legaat krigen hat fan de widdo fan Jan Philipsz Schabaelje, dy't yn 1656 te Amsterdam as earmoedich boekhanneler ferstoarn wie.

men by gelyks neist syn bondeltsje *Gedachten Op den Jongsten Dag* sa it boekje fan in oare Vredestads-skriuwer lizze kinne, dat fan Pieter Pietersz út Saandam: *De weg A nae Vreden-stadt* (1625). Lykas dy proazadialooch giet Rinjtes syn lang fers ian 1986 rigels yn 331 strofen eins ek oer in soarte fan geastlike pelgrimaazje fan de minske en syn siele nei de einbestimming, it Nije Jersallem of 'Vredestad'.²⁶ Sels wurdlik hast binne der oerienkomsten te finen, lykas de neifolgende strofen, dy't hielendal yn 'Vredestad'-trant skreaun binne:

Ons Hoop verwoeg sich, sonder merren,
Verr boven 't licht der vaste Sterren,
En volgons Hertoog [Kristus], in sijn reis,
Om met hem, door all's Hemels Boogen,
Te naaken, derwaarts, in den hoogen,
Het Nieuw Jerusalems Palleis.

Wy nadren, gins, geen Vest of Wallen,
Waar voor veel Oorlogshelden vallen;
Een Vredestad staat daar gebouwt,
Uit eedlen Steen gemaakt haar Muiren,
Die ook all' Eeuwen sal verduiren;
De Straten zijn van louter Goud.²⁷

Rinjtes is oan de oare kant ek wer sa ûnmiskenber 'oer-menis' dat by him ek hiel sterk de klan leit op de etyske aspekten fan it leauwen, op de praktyk fan soberens en ienfâld, op it libjen nei de died. Sjoch bygelyks in pear fan de punt-dichten dy't er ek skreaun hat en dy't hielendal op it mêd fan de *mores*, de deugdelear, lizze:

Yd'le Eere.

Daer is so menig Man, so menig Vrouw met eeren,
Wiens eer alleen bestaat, in 't welstaan van hun kleeren.

²⁶ Sjoch Visser. *Broeders in de Geest* I, s. 123-30.

²⁷ *Gedachten Op den Jongsten Dag*, s. 58-59. Ferl. P. Pietersz, *Wegh na Vreden-stadt, Waer in ghewesen wordt hoemen die Vrede mach bekomen* (De Rijp [ca. 1625]), s. 4-5.

of

Deugd treft geen schande.

Wie waarlijk onneer [sic] vrees, moet sich voor d' ondeugt wachten,
De schemp schampt van hen af die hier de deugd betrachten.²⁸

Mear foarbylden út syn fersen binne wol yn Wumkes' fjirde diel fan de *Paden fan Fryslân* te finen. Wumkes wie benammen tige ynnaam mei de natoerbe-skriuwingen fan de *Morgen-Stond* (1684), dy'tynspirearre binne troch it Fryske lân.

Wêr't noch wol wat oer sein wurde moat, is syn wize fan dichtsjen. Hy uteret him hjir sels oer yn it foaropwurd fan de *Morgen-Stond*, dat in soarte fan poëtika-yn-in-nutedop is. Hy ljochtet ta wêrom't er dichtet 'naer onses Lands aerd', dat yn syn terminology safolle sizze wol as it folgjen fan de gewoane sprektaal (Hollânsk dus) en sadwaande folslein oars as yn it sjenre fan de geastlike lieten, dêr't 'de taele Kanaâns, of spreekwijsen des Euangeliums' de prosody beskiede. Dat betsjut net dat er himsels yn dit frijere sjenre nei de moade fan de tiid útlibbet - perfoarst net: hy moat neat hawwe fan de dichterlike pronkerij mei de Klassiken. It dwepen mei it heidendom past in Kristen net. It giet Rintjes yn de poëzij inkeld om it oanlearen fan de wierheid, net fan 'bedenkingen' dy't troch 'fersierselen aengenaem' makke wurde, sa't de heidenske dichters dogge. Foarsafier't der fersiering yn 'e taal fan it fers oanbrocht wurdt, moat dat net mear as in 'seedige en eenvoudige konstgreep' wêze. Wol mei der yn syn eagen gebrûk makke wurde fan ferlikings, dat de siele 'als gaende maekt': nijsjirich makket nei de betsjutting fan it fers. De styl moat sa wêze, seit Rintjes, dat de lêzer, as driuwkjend op in stream, sûnder muoite mei nei de ein ta naam wurde kin. It is dúdlik, dat de dichterlike taal yn Rintjes syn optyk folslein yn tsjinst stiet fan it stichtlike fers.

Op dat stik fan saken tinkt er gelyk as de troch him bewûndere Dirk Rafaelsz Camphuyzen, 'die so seer geächten Zeederijmer,'²⁹ dy't yn in poëtikaal-pro-grammatysk fers wiidweidich útlein hat wêr't in kristlik fers oan foldwaan

²⁸ *Toegift Van eenige Puntlichten*, s. 8 (Taheakke nr. 107). It lytse bondeltsje fan tolve siden is ynbûn by de *Gedachten Op den Jongsten Dag* fan 1685, mar hat dochs in eigen katern- en sidenûmering.

²⁹ Sjoch it foaropwurd fan de troch him oanleine samling fan stichtlike lieten: *Het Lust-prieeel der Zeeden* (1685), s. *2^v (Taheakke nr. 23). Dizze bundel befettet 122 lieten en fersen fan û.o. G. Brandt, J. de Decker, H. de Groot, J. van Lodenstein, R. Rooleeuw, H. Sweerts, J. Luyken en Camphuyzen sels - allegearre dichters dy't appelearje oan in mystyk-piëtistyske devosjonaliteit.

moat: de saneamde 'Wel-rijmens wer' út de *Stichtelyke Rymen* fan 1624. Schenkeveld-van der Dussen hat dat fers skôge yn de didaktysk-retoaryske tradysje fan de saneamde *virtutes dicendi* (ûntliend oan Cicero en Quintilianus). Dêryn b'jme de suvere taal (*latinitas*), de helderheid fan de taal (*perspicuitas*), de by it doel fan de tekst meast tapaslike styl (*decorum*) en de stilistyske fersiering (*ornatus*) de haadsaken. Hja beslút dan dat oangende it geastlik ryman fan Camphuyzen dy retoaryske deugden it bêste útkomme yn de ienfâldige styl, of it *genus humile*. Dêryn is de taal hielendal ûnderhearich makke oan de didaktyk fan it fers, ûnderwiis yn deugdsumheid: suvere en klearre taal, gjin oerdrearne fersiering dy't fan de ynhâld ôfliede kin, gjin oerbizige geleardens of pronkjen mei de Klassiken.³⁰ Net allinnich Rintjes, mar ek syn folle talint-riker goekunde, de Waterlander kollegiant en dichter Joachim Oudaan fan Rotterdam, soe der soksoarte optettings op neihâlde, benammen oer de mytologyske pronkerij, dêr't hy ek poer op tsjin wie.³¹

Ik beslút hjirút dat Rintjes him as meniste dichter orintearre hat op wat der op dat mêd yn syn rûnten yn Hollân barde. Ferliking mei de dichtertlike praktyk en rûnten fan Gysbert Japicx (foarsafier't soks al mooglik is) lit dêryn dan ek in grut ûnderskiid sjen - lykwols minder yn it religieuze as yn literêr-poëtikale. Behalven de ynspiraasje dy't it Fryske lân, de greiden en de wâlden him hjir en

³⁰ M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'Camphuyzen en het *genus humile*', yn: H. Duits e.o. (red.), *Eer is het Loof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (Amsterdam 1986), s. 141-53.

³¹ J. Melles, *Joachim Oudaan. Herrant der verdraagzaamheid 1628-1692* (Utrecht 1958), s. 153. Sjoch ek M. Spies, 'Mennonites and literature in the seventeenth century', yn: P. Visser e.o. (haadred.), *From Martyr to Muppy. A Historical Introduction to Cultural Assimilation Processes of a Religious Minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam 1994), s. 93-94 'In this, as in other aspects of his religiosity, he [= Oudaan] resembles Camphuyzen, whom he greatly admired and of whose works he provided a critical edition. No wonder then that in the question of mythology he took the same stand as the older poet. Pagan gods were to be anathema, not only in religious but in all poetry. Even the mere metaphorical application practised by most Calvinist poets was unacceptable.' Foar de *Morgen-Stond* hat Oudaan, dy't ek de sangkeunst fan Rintjes syn frou bewûndere ('myne uiverkorene Vriendinne, die ik ken'), yn de edysje 1691 noch in lofdicht skreaun, Melles, idem, s. 163. It komt ek foar yn J. Oudaan, *Poëzy* (Rotterdam, 1724) II, s. 111-12. Letter, yn 1699, soe de widdo fan Rintjes noch wurk fan Oudaan útjan, mei dat fan Adriaan Tjymens en Jeremias de Dekker, yn: *Heilsame Bedenkingen Op de Geboorte, Lijden en Dood Onses Heeren Jesu Christi. In Rijn voorgesteld Door ... Als mede Zielen-zucht tot God, Met eenige Punt-Dichten door Hendrik Rintjes*.

dêr yn benammen de *Morgen-Stond* joegen, is der eins hielendal neat dat him yn syn dichtwurk oan en mei Fryslân ferbynt.

De printer en útjouwer

Wêr leit syn betsjutting foar Fryslân dan wol? Ik kom dan no ta oan syn funksje as printer, útjouwer en boekferkeaper. Gauris wurdt útholden, dat Rintjes de opfolger wie fan Claude Fonteyne, de ferneamde Frânske printer en útjouwer fan rym en ûnrjm foar de Fryske hofkultuer, dy't sels ek dichte en mei gâns Fryske gelearden nauwe kontakten hie.³² Dat moat dan wol yn figuerlike sin ferstien wurde, want feitlik naam Sytse Rinnerts de printerij fan Fonteyne yn de Grutte Tsjerkstrjitte oer, wylst Rintjes foar 't neist de saak fan Jan van den Rade fuortsette. Hy is dêrmei al yn 1655 begong. De boekwinkel en printerij, 'in de Zaadzaaijer', stiene yn de Peperstrjitte. Breuker typearret syn bedriuw op dizze wize: 'Van meer belang dan van wie ook sinds Fonteyne waren geduren- de een aantal jaren de werken, uitgegeven door Hendrik Rintjes'.³³

It earste produkt dêr't er namme mei makke, datearret fan 1656 en is it al neamde *Klloos Kraam*. Dêr ferskynde it jiers dêrmei noch in twadde diel op. Dit 'debút' is al typearjend foar it útjeftebelied fan Rintjes oan likernôch 1687-88 ta. De man lit him út syn fûns fan mear as 100 titels kenne as in kommersjeel betûft útjouwer dy't fan alle wâltsjes wat meiyt en amper de nekke útstekt foar finansjeel risiko, foar besûndere typografy (hoe deeglik oft syn printwurk ornaris ek is) of foar ideologyske weachhalzerij. Dêr is fansels ek neat op tsjin: sa moatte jo in saak rinnende hâlde en sa hawwe ek hiel wat fan syn meniste 'broeders' yn de hannel it skip mei jild ynhele.

Klloos Kraam past yn syn soarte hielendal yn 'e kream fan de tiid. Yn 1651 wie as earste 'trendsetter' yn dit slach blomlêzingen fan retoaryske gelegenheidfersen by Lodewijk Spillebout te Amsterdam útkommen de *Verscheyde Nederduytsche Gedichten*, dêr't yn 1653 noch in twadde diel op folge. Rintjes hat dy bondel grif ûnder eagen hân doe't er syn kar makke, want mar leafst 39

³² Ferlykje bygelyks Kalma, *Men meldt ons*, s. 259: 'Hij was de opvolger van de ook bekende Claude Fonteyne', mei s. 349: 'Misschien opvolger van Cl. Fonteyne' (myn kursivearing).

³³ Ph.H. Breuker, 'Eekhoffs geschiedenis van de Leeuwarder drukkers en uitgevers tot 1870', yn: C.P. Hoekema e.o., *Eekhoff en zijn werk. Leven en werken van Wopke Eekhoff (1809-1880) stadarchivaris en boekhandelaar te Leeuwarden* (Leeuwarden 1980), s. 187, en fierder, s. 188: 'Bovendien kwam Rintjes met uitgaven van vreemde [sic] schrijvers en vertalingen, wat tot dusverre zeldzaam geschiedde en van zijn ondernemingsgeest getuigde.' Sjoch oer it begjin fan Rintjes: Breuker, *Gysbert Japix* II-1, s. 252.

fan de 17° fersen út it earste diel fan *Kliaoos Kraam* steane ek al yn it earste diel fan de *Verschede Nederduytische Gedichten*.³⁴ Dat binne nei myn gefoel tefolle om'ta fan tafal prate te kinnen. Rinfjes hat dúdlik de keunst ôfsjoen, mar der in lokale traai oan jûn troch it opnimmen fan in grut ferskaat fan yn it Noarden wjenzjendedichters. Yn de kar dêrfan sjoch ik foaral de ynfloed fan in man as Gabberna³⁵ Dizze praktyk foel oaren ek op. De ynlieder fan in konkurrearjende bôndel, de *Bloemkrans van Verscheiden Gedichten* (Amsterdam 1659), skriuwt: 'In Kliaoos-kraam [sic], en Apollos Harp worden verscheide vaarzen gevonden, die in voorgaande Rijmverzamelingen gedrukt zijn'. De namme fan dy twadde bôndel, *Appollos Harp*, yn 1658 útjûn troch de menisje boekferkeaper Jan Rieuwertsz fan Amsterdam, wie fansels dúdlik in krypeach nei Rinfjes syn produkt. No wie, oars as *Kliaoos Kraam*, *Appollos Harp* folle mear in weachstrik, om't dêr, njonken algemiene gelegenheidsfersen ek gans kontroversjele fersen yn opnommen binne, dy't grif yn swiere grifformearde rjinten net yn de smaak falle soenen. Rieuwertsz wie wat dat oanbelanget dan ek in printer en útjouwer fan in hieloar kalber as syn Ljouwerter fak- en geloofsgeuoat. Hawar, Rinfjes hat al mei al wol each hân foar de literêre mode; troch it noardlike en foaral Fryske aksint - fansels ek in opstekker foar de Fryske dichters, dy't dêrmei ta de 'kanon' fan de hiele Republyk rekkene waarden - lit er him kenne as is in betúft sakeman.

Lit ús no it fûns, dat yn de taheakke mei koarte tiels wjerjûn is, ris fierder delrinne. It beslacht gearfetsjend de neifolgjende mêden: fierwei it grutste part besit út teologyske en religieus-stichtlike wurken; fierder algemiene en stichtlike literatuer, dêrfan in grut diel gelegenheidsfersen; politike pamfletten; militêr-strategyske, natuerwittenskiplike en botanyske boeken, en it earder al behannele meniste wurk. Dy lêste kategory begjint net earder yn syn fûns te ferskinen as yn de tachtiger jierren. Foàr dy tiid falt just it grutte tal grifformearde tiels op fan Fryske dûmnys - alteast sa op it earste each. Dêrûnder binne boeken fan de Lekkumer dûmny Paulus Mensonis, de Ljouwerter 'hofpreker' Gellius Botéius en de ek yn Ljouwert wurksume Herman Wisius; fan Sixtus Brunsvelt, foargonger op 'e Jouwer, fan Johannes Jansonius, dûmny fan Sleat en de foarman fan de Bolsertjer tsjerke, Everhardus Bornaeus of gewoan: Evert fan Boarn.³⁶ Hast sûnder útsûndering binne it allegearre fertsjintwurdigers fan de

³⁴ Sjoch: P. Visser, 'Frisia non cantat?' Boekverkopers, bloemlezers en poetsenbakkers op de Helicon van 't Heitelân', yn: H. Duits e.o. (red.), *Klinkend boeket. Studies over renaissanceesometten voor Marjke Spies* (Hilversum 1994), s. 162-68.

³⁵ Ferl. Breuker, *Gysbert Japix II-1*, s. 253. Sjoch earder noat 12. It belang foar Fryslân komt yn it twadde diel fan *Kliaoos Kraam* noch better út: Breuker, *idem*, s. 279.

³⁶ Sjoch Taheakke mrs. 1, 2, 3, 8, 12 en 14.

Neiere Reformaasje; lju ek dy't mei harren konneksjes oanhingje tsjin, of hearre ta de Fryske hofkultuer. Datoangeande liket dit diel fan Rintjes syn fûns hielendal yn it kulturele klimaat te passen, lykas Breuker dat sketst hat yn syn Leidske oraasje.

Dochs moatte wy wat dit oanbelanget it saaklike belang fan Rintjes op it foarste plak sette, en perfoarst gjin ideologyske kongenialiteit oannimme, lykas dat by de yn syn dagen yn Amsterdam aktive printer en útjouwer Johannes Boekholt al it gefal wie.³⁷ It grutste part fan dizze útjeften hat Rintjes nammentlik net as útjouwer mei anneks west: foar de boeken fan Mensoonis, Boëtius en Witsius hat er inkeld as printer fungearre. Dat wiene dus opdrachten dêr't gjin finansjeel risiko oan fêst siet, mar dêr't Rintjes simpelwei as produsint foar betelle krige. Ufjouwers dêrfan wiene de lytsere Ljouwerter boekferkaepers Thomas Willems Luytisma en syn widdo, Lambert Dronryp en Jacob Pieters Hagenaar. By de produksje fan it wurk fan Jansonius, Brunsvelt en Bornaeus dielde Rintjes it risiko mei oare útjouwers, te witten: Pieter Allertsz van Tongeren, Dominicus Lens en Hauke Egberts Haeringa - sa't it liek ferkochten dy skriuwers better as de earsten. Dat jout twa dingen te sjen: oan de iene kant waard syn fakmanskip as printer tige wurdearre, wylst er oan de oare kant risiko's dielde al neigeraden dat de merkferwachtingen wiene³⁸. Dat jildt ek foar teologysk wurk dat net spesifyk foar de Fryske merk ornearre wie. Sa behelle er yn 1666 yn syn twadde printinge fan it út it Frânsk en Ingelsk oersetse *Puik van Lelyen en Roosen* (1664) de lytse Amsterdamske útjouwer Jacobus Wagenaar.³⁹

Mei ien grifformearde skriuwer moat er lykwols in mear besûndere relaasje hân hawwe: de foarlêzer fan de noch jonge Waalske tsjerke yn Ljouwert, de út Orléans ôfkomstige Michel Noé, dy't ek de gravearkeunst ferstie. Dizze Noé, dy't sûnt 1665 yn Ljouwert wenne, hat Rintjes grif ek wol bystien by it

³⁷ Sjoch J.B.H. Alblas, *Johannes Boekholt (1656-1693). The first Dutch Publisher of John Bunyan and other English Authors* (Nieuwkoop 1987). Boekholt syn fûns fan 127 titels stie hast folslein yn tsjinst fan de Neiere Reformaasje.

³⁸ Ek mei guons fan syn meniste útjeften, foaral in pear lieteboekjes, dielde er it saaklike risiko. Sjoch noat 20.

³⁹ Sjoch Taheakke nrs. 6 en 9. Earder wie dit boekje mei wurk fan Jean de la Montagne, Arthur Warwick en Joseph Hall al útbrocht troch de Harnzer menist Hero Galama yn 1661. Dêryn komme loffersen foar fan Galama sels, fan I. Boogaard en Gysbert Japicx, mar dy binne yn de Rintjes-útjeften weilitten: wie de Fryske lof in behindering foar de omset yn Hollân? Jacobus Wagenaar (aktyf 1666-72) soe foaral namme meitsje as útjouwer fan Jan Luyken syn romfroffe earsteling: *Duytsche Lier* (1671).

reemteitsjen of neisjen fan Frânsk printwurk. Fan Noé fine wy ferskate útjeften ûnder it smeande Iytsguod, de gelegenheidsfersen. Dat soarte fan printkultuer wie earder al by Claude Fonteyne ta ûnjouwing kaam. Besjogge we de nammen fan de oare auteurs dêrfan, dan bliuwe wy noch hieltiten yn it seldre hoffermiddelen. Behalven guons fan de niisneande dûmmys hearre dêr ek by gelegenheidsdichters as J. Buning, de Ljouwterter abbekaate Dominicus Coops, de sekretaris fan Hinnaarderadiel Joan Dullaert, de Ljouwterter abbekaate Neihusius, de sekretaris fan de Steaten en grytman fan Achtkarspelen Isaac de Schepper en fanselsde Fryske histoarjeskriuwer Simon Abbes Gabbema. Dy trochstrings lytse, markreas fersoarge boekjes yn net te grutte oplaach hawwe Rintjes ek in geregeld ynkommen besoarge. Mei-inoar hat er sa'n 34 gelegenheidsfersen útjûn.⁴⁰

Foar safier hie Gysbert Japicx yn 1655 gjin ûngelyk, doe't er skreau dat Rinjes de werberne Fonteyne wurde soe. Rinjes hat kwalitatyf in goed produkt ôffleverre; dêrom kaam de grifformearde hegerein fan Fryslân by him foar printwurk, dat yn it algemien foar in beheind en primêr Frysk ôfsetgebiet ornearre wie. Mar Rinjes syn fâns hold noch folle mear yn.

Oar Iytsguod, politike pamfletten, wiene de saneamde *Weekregisters*, dy't byholden wat der barde by de belegering fan Grins yn it rampjier 1672. Rinjes hat der, fan 27 july oan de 30ste augustus ta, alle wiken sa'n seis, sân plano's oer útjûn. Dy waarden ek yn Hollân lêzen, sa't bliken docht út guon werprintingen.⁴¹ Dat Rinjes wol in noas foar de politike ûnjouwingen hie, blykt ek

⁴⁰ Sa'n sifer seit fansels neat oer de feitlike produksje. Betroubere gegevens kriget men troch it tal katemen byinoar op te tellen, dat wol sizze: troch it feitlike tal pljinzzen dat brûkt is te tellen. It Iytsguod stiet kwa papieromset yn gjin ferhâlding ta de hiel wat gruttere rubryk teology: fan de 34 gelegenheidsprintwurkjes binne al 18 ienblêdsprintsels, of plano's. Wy witte oan de oare kant ek wer net oft Rinjes foar dat typografysk moaiere printwurk mear yn rekken brocht hat as foar it mear reguliere printwurk. Yn de Taheakke binne allinnich de formaten opjûn - net de kollasje-formule, om't net alle eksimplaren kontrolearre binne.

⁴¹ Sjoch de rubryk 'Polityk & skiednis' fan de Taheakke, mrs. 63 o/m 69. Ferl foar in Hollânske werprintinge bygelyks *Oprecht Journael van het Aemmerkenwerdige, tot noch toe voorgevallen in de belegeringe van Groeningen, beginnende met de 31 July, en eyndigende met den morgensond van den 7 Aug. nieuwe styl, 1672*. Dizze plano wie 'Gedruckt na de copye, van Hendrick Rinjes, Boekverkoper in de Peperstraat tot Leeuwarden', 1672 (eks. UB Leien, koll. Tysiana 3853); foar 't neist kaam *Over de Declaratie van Oortogh der Koning van Vrankryk en Engeland* ek fan de parse fan Rinjes: 'Na de Copie van Leeuwarden in de Peperstraat' (Tele, nr. 5838).

út de fjouwer brieven dy't fan him bewarre binne oan syn meniste freon Antonius van Dale fan Haarlim, de man dy't noch foar Balthasar Bekker him tsjin it Byleauwe en de tsjoenderij yn 'e kamp sette soe. Ut dy korrespondinsje út de jierren 1677 oant 1687 docht bliken, dat it grutste part fan de ynhâld nijs oer it Frysk politike krewearjen behannelet.⁴²

Dy konneksje mei Van Dale bringt my op in oar aspekt fan syn útfjeftebelied. It docht nammentlik bliken dat Van Dale ek as yntermediêr fungearre hat foar advertinsjes fan guons fan Rintjes syn boeken yn de *Haarlemsche Courant* fan alwer in meniste útjouwer, Abraham Casteleyn.⁴³ It giet om twa wurkjes fan Pierre Jurieu út 1687 (ien yn werprinting), dy't út it Frânsk wei oersetten binne troch Joan Dullaert en Nicolaas Wieringa. De kosten dêrfan moasten der fansels út en dêrom wie it saak om hiel de Republyk op de publikaasje yndachtich te meitsjen. Folle earder al hie Rintjes, ek yn deselde krante, advertearre mei in wurk fan Sixtus Brunsvelt, *De leevende Christen In de Doodde Wereldt* (1665, 1666).⁴⁴ Dat boek, sa't earder al sein is, hie er foar eigen rekken besoarge. Dizze Hollânske merkferkenningen jouwe oan dat Rintjes him folle breder oriintearre as allinnich mar op it Fryske ôfsetgebiet. Dat jildt ek foar gâns oare boeken mei in grutter debyl, sa as de wurken fan Menno van Coehoorn (Taheakke nrs. 77-79), Carolus Battus, *Het Secret-Boek Vol Heerlijcke Konsten* (1664)⁴⁵, de *Friesche Lyst-Garde Ofte Boom-Heester-Bloem-en Kruid-Waarande* (1686) fan Gabbema (Taheakke nr. 85), de *Gedenkweerdige spreuken* fan Erasmus (Taheakke nr. 89), in oersetting fan de *Apophthegmata* troch

⁴² De brieven datearje fan 25-02-1677, 29-04-1678, 23-03-1679 en 09-03-1687 en wurde bewarre yn de Universiteitsbiblioteek fan Amsterdam, ôfdieling Handschriften, sinj.: I 47^{nsd}. Sjoch oer Van Dale: M. Gijswijt-Hofstra, 'Doperse geluiden over magie en toverij: Twisck, Deutel, Palingh en Van Dale', yn: A. Lambo (red.), *Oecumenisme. Opstellen aangeboden aan Henk B. Kossen ter gelegenheid van zijn afscheid als kerkelijk hoogleraar* (Amsterdam 1989), s. 78-82.

⁴³ Oer him *NNBW* IX, 1. 132-34.

⁴⁴ It wurk fan Jurieu komt op it aljemint yn it lêste brief oan Van Dale, nr. I 47^d. Sjoch Taheakke nrs. 17 en 18. De oankundiging fan Brunsvelt syn boek (Taheakke nrs. 8 en 10) stie yn de krante fan 29-12-1665; fuort dêrnei waard der advertearre yn de kranten fan 12-01 en 09-03-1666. Dy lêste opjefte komt út it saneamde Apparaat Van Stockum, fan de 'Bibliotheek van de Vereeniging', UB Amsterdam. Systematysk ûndersyk nei krante-advertinsjes ha ik net dien: soks soe foar Rintjes grif noch wol mear opleverje.

⁴⁵ Taheakke nr. 81. Dat wie in tige populêr resepteboek foar allerhande kwalen troch de stedsdokter fan Doardt, Carel Baten. It ferskynde foar 't earst yn 1594; lettere printingen binne derfan bekend út 1600, 1650, 1656 en 1661.

Lambert van den Bosch (1672) en wis ek de *Waare Oeffening Der planten ... Mer 40. Kopere Platen van de Raarsie Planten vergiert* (Takekke nr. 83), dat yn 1671/2 útkaam en gearstald wie troch de Grinzer botanikus Abraham Munting, in sweager fan Gabbema. Yn dat boek, ien fan de hichepunten fan Rintjes syn fûns, komme gâns lofdichten foar, makke troch ûnder oaren Gabbema, Noé, De Schepper en Rintjes sels. Grif ek mei it each op 'e kostbere yllustraasjes hat Rintjes sa'n topprodukasje - it sil ús gjin nij mear dwaan - net op eigen manneboet reemakke. Sterker noch: it boek hat as iennichste yn syn fûns in printersprivileezje krigen fan de Steaten fan Hollân en West-Fryslân - in oantsjutting dat de útjouwer der wat fan ferwachte en dêrom syn ynvestearing beskernje woe. Hoewol't Rintjes it boek printe hat, stiet it privileezje net op s'yn namme, mar op dy fan de nis neamde Amsterdamske kollega Jan Rieuwertsz. Rieuwertsz moat yn dizze lúkse ko-produkasje fungearre hawwe as boarch, net allinnich finansjeel, mar fansels ek as wichtichste ôfsetmooglikheid foar it boek yn Hollân. By de twadde printinge yn 1682 - it wie dus wol in sukses - harde der wat nuvers. Der wie sa't it like nochal wat haast by om dy útjefte op de mek te bringen, want Rintjes hat gjin kâns sjoen om it mânske wurk fan foech 700 siden kwarto op eigen manneboet fan de parsen te krijen. Oan 'e ein fan it boek stiet in nijsgjirige opmerking, ien sa't mar komseiden yn 'e Nederlânske boekhistoarje oantroffen wurdt:

Alsoo de tweede Druk van dit Werk *op drie Winkels is gedrukt* [myn kursivearing], soo is 'er, in't uideelen der Copie, of andersins in't aftellen of verloopen der Pagina's, misrekening ontstaan, waar by toegekomen is, dat'er, in't tweede A. B. de Letter F. te kort komt, ende in't derde de K. tweemaal is.⁴⁶

Hat de kopij doe behalven by Rieuwertsz (dy't ek stedsprinter wie) ek by de allike meniste Hero Galama yn Harns op 'e parse lein? Dêr is gjin bewiis foar,

⁴⁶ Abraham Munting, *Waare Oeffening Der planten* (1682), ein. It boek hat in frontispys fan Romeyn de Hooge en in stik of seis loffersen (de measte dêrfan yn de geleardetaal, it Latyn), dy't lykwols makke binne troch *naarderlingen*, â.o. in Nederlânskatalich fers fan Rintjes sels. Dochs kriget men der net hielendal hichte fan wat yn sa'n gefal, neist de ynvestearing foar de printen, no de trochslach jin hat om in privileezje oan te freegjen: ek de 'akademyke' status? Want it hjirmei te ferlykjen wurk fan S. A. Gabbema, *Friesche Lyst-Gaarde* (1686/87), mei in moai frontispys fan Jan Luyken, hat gjin privileezje, dochs wol wer meast Nederlânskatalige loffersen fan *Hollanners* as J. Vollenhove, T. Asselyn en H. Sweerts (ju dy't inoarren en de skriuwer oars allegearre wol koenen).

mar hielendal útsletten is it net. Want earder hie dat meniste trijetal ek al meinoar oparbeide by in oare mûnske útjefte, de foech 780 siden tellende kwarto fan Kar-dinaal Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche Oorlogen* (1674), dy't oerset wie troch de romprofte meniste kartesiaan, Jan Hendriksz Glazemaker út Amsterdam.⁴⁷

Ta beslút

As men al dizze wurksumheden oereaget, dan kin sein wurde dat de betsjutting fan Rintjes as meniste dichter mar tige beheind wie en dat er as sadanich ta de dominante (hof-)kultuer yn Fryslân suver neat bydroegen hat. As printer en útjouwer lei dat wol oars. Foar in diel hat er wier it paad fan Claude Fonteyne fierder folge, mar oan allinnich in Fryske merk fan en foar preekjende grifformearden en gelegenheidsdichtsjende pommeranten hat er sa't it liket gjin genôch hân. Syn ôfsetgebiet hat er klearernôch ek bûten de provinsjegrinzen socht. Twads kin konstatearre wurde, dat er saaklike risiko's sa folle mooglik tefoaren komme woe: yn Fryslân fûn er foar de grifformearde boeken fan Fryske dûmny's partners yn boekhannelers dy't sa't it liket op dat spesifike mêd wol wat oandoarsten; foar útjeften foar in gruttere algemiene merk yn de hiele Republyk die er wat de ynvestearringen oanbelanget yn 'e mande mei meastentúds meniste kollega's - in nijsgjirrich faset fan it leauwe as bynmiddel fan in ekonomysk netwurk, dat yn dy tiid oars neat net ûngewoan wie. Treds is opmerklik dat der nei it jier 1687, doe't it fermijde plakkaat útkaam, gâns minder útjûn wurdt. Eins rûn de produksje al wer werom sûnt 1680-81. Fòar 1688 binne der mar leafst 93 titels útkommen (trochinoar sa'n trije jiers); dêrnei soe er de fêste isien jier fan syn libben noch mar acht titels útjaan: wat grutte en risiko oangiet, hie dat hast neat mear om 'e hakken.⁴⁸ Oft dat wier mei de sosiniane-jacht te meitsjen hân hat, is net te sizzen - opfallend is it al en it soe fansels

⁴⁷ Taheakke nr. 72. M. Keyser e.o., *Glazemaker 1682-1982. Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler Jan Hendricksz Glazemaker in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam 1982), nrs. 103, 104 en 105. Rintjes wie ek yn dit gefal de printer fan it boek.

⁴⁸ Taheakke nrs. 57 (in gelegenheidsfers), 86 (foar de auteur), 87 (in werprintinge), 88 (mei J. ten Hoor, Amsterdam) en fierders mennonitika en eigen wurk: nrs. 96, 97, 98 en 108. De widdo fan Rintjes en kompanjon Pieter Ruerids soenen fan 1698 oant 1702 noch sân titels útjaan, dêrby guon werprintingen fan Hendrik Rintjes syn wurk (Taheakke nrs. 19, 20, 24, 58, 99, 109 en 110). Sjoch foar de betreklikens fan it tal titels noat 40.

kinne, **W**ar foarsafer't it fûns no bekend is, sit der wat dat oanbelanget gjin kontrovêrsjeel guod by. Dochs jout de útfjefte yn 1688 fan it boekje fan Hans de Ries wol te tinken. Boppedat kin Rinjies fansels ek noch wol anonym spul op 'e m^eek brocht hawwe dat it ortodokse deiljocht net ferneare koe. In oare ferklearing is, dat er hieltien mear troch it fermoanerskip yn beslach naam is, sadat de újowwerij derby ynskeat - it lêste wurd is hjir noch lang net oer sein.⁴⁹

Sa't wryit no besjen kinne, bestie Rinjies syn boekeproduksje út in bûnt ferskaat, dat foar in brede, benammen ek Hollânske merk ommearre wie, en dêr't fansels de lêzers yn Fryslân ek fan profitearre hawwe. As er yn 1697, in jier foar syn dea, tegearre mei de Amsterdamske újowwer Jan ten Hooorn in werprininge úfjout fan in populêr boekje fan de Ingelskman Kenelmus Digby, *Theatrum Sympateticum, Ofte Wonder-Toneel der Natuurs Verborgenheden*, fettet er yn it foaropwurd syn taak as boekferkeaper sa gear:

En gelyk wy doorgaans trachten de Studien, en fraye Wetenschappen, voor zo veel als in ons vermogen is, te doen bloeyen, en 'er den Liefhebbers, door het uitgeven van braave Werken, geen gelegenheid toe te laten ontbreken ...⁵⁰

⁴⁹ Yn fierder ûndersyk sil dan ek omtinken jûn wurde moatte oan en sil in analyze makke wurde moatte fan it troch Rinjies brûkte typografyske materiaal. Sa soe bygelyks Franciscus Arcaeus syn *Korbondige, Ende Reche Middell, En Kunst; om allerhande soorten van wonden op de kortste ende zeekerste manier te geneezen* (12°), yn 1667 útfûn troch de Ljouwerter boekhanneler Yvo Takes Walsma út de Spylmansstrjitte, troch Rinjies printe wêze kinne, om't it deselde soart inisjalen en finjetten hat as de troch him produsearre wurken fan S. Brunsvelt, *Spiegel der Zonde* (1670), G. Buys, *Kort Begryp* (1685) en H. de Ries, *Klaer Bewijs* (1688). Itselde jildt foar 't neist ek foar it yn itselde jier troch Lambert Droniijp útfûne wurk fan Tobias Gutberleth, *Tobiae Gutberlehti Crusbonensis Catt Gymnastiarchae Leowardiensis Poëmatia Pleraque aqae posthuma* (12°). (In ekstra argumint is dat wy foar it jier 1667 gjin oare drukken fan him kenne.) Sa sil der grif wol mear fan soksoarte heal en ek folstein anonym printwurk west hawwe dat fan Rinjies syn parse ôfkomstich wie. Dêrneist soe der ek argyfûndersyk dien wurde moatte om it 'údtroegjen' fan de printerij nei 1687 te ferklearjen.

⁵⁰ Kenelmus Digby, *Theatrum Sympateticum*, s. *3'. (Taheakke nr. 88). It hat in frontispys fan Jan Luyken. It wie foar it earst yn 1681 útfûn troch Jakob van Royen en Timotheus ten Hooorn yn Amsterdam. Dizze twadde printuninge hat in loffers fan Adriaan Tymens.

Ik tink net, dat Gysbert Japicx dat yn 1655 krekt sa bedoelde, doe't er Rintjes syn útjouwerstaak foar *Fryslân* sa bombizich yn 'e lichte stiek. Gysbert, fol fan ferwachting oer syn fersjen yn *Klloos Kraam*, koe doe de fromme mar tûke menist Hendrik Rintjes noch net sa goed. It mei dan wol efkes sa like hawwe as wie Rintjes yn it Fonteyne-nêst fallen, hy is der yn alle gefallen net yn lizzen bleaun: hy fleach ek út mei syn hannel oer it wetter fan de Sudersee, dêr't er genôch konneksjes hie.⁵¹ Eins is Rintjes syn saak dêrmei it bêste te typearjen as in Hollânske útjouwerij yn Fryslân, dy't ek each hân hat foar de lokale merken: de hegerein om en fan it Fryske hôf likegoed as it gewoane folk fan Menno Simons.

⁵¹ Net allinnich fia menisten, mar ek fia oaren, lykas de misneamde dichter Adriaan Tymens (sjoch *NWB* X, l. 1064), dy't kunde hie oan withoefolle dichters yn en bûten Fryslân en sels lid wie fan it dichterlike Genoatskip 'Nil Volentibus Arduum' yn Amsterdam. Foar ditsoarte fan 'netwurken' jouwe de drompelfersen yn de útjeften oanwizingen. Mei de piëtistyske rûnten fan de Amsterdamske dichter en printer Hieronymus Sweerts (aktyf 1663-1692) leinen der ek gâns ferbingingen.

Útfjeften en drukken fan Rinjtes en syn opfolgers oardere nei soart

Dizze skort-tiële list fan útfjeften fan Rinjtes sil net syn folstleine fûns omfienje, om't noch net alle boarnen rieplachte binne. Dochs binne der mear titels yn opnommen as dat J. J. Kalma, *Men meldt ons uit Friesland* (Leeuwarden 1973), s. 349, oerjout. Taskriuwingen fan (foar in diel) anonym printwurk (sjoch noat 49) binne hjir net yn opnommen. Dizze funkslist op basis fan de printerskatalogy fan de Universiteitsbiblioteek fan Amsterdam, de Keninklike Biblioteek yn Den Haach (mei ynbegrip fan de Centrale Catalogus), de (ek printe) katalogy fan de Provinsjale Biblioteek en de Stedsbiblioteek yn Ljouwert, it saneamde 'Apparaat Kalma' fan de Fryske Akademy (mei dêrfoar tige tank oan prof. dr. Philip-pus Breuker) en noch in ferskaat oan printe pamfletkatalogy. Hjir en dêr is de yndieling yn kategoryen wol wat arbitêr. Mei opsetsin is de 'meniste' produksje los helle fan it oare printwurk. Binnen else kategory binne de titels gronologysk oardere.

Behalven de auteur, de koarte tiel, it jier fan útfjefte en it formaat binne yn foarkommende gefallen de nammen fan oare printers en újouwers ek opjûn (impr. = impressum; kol. = kolofon). Hat Rinjtes inkeld printer en gjin újouwer west, dan is dat oanjûn mei: pr. De nûmering tsjûnnet allinnich it gemak fan ynterne ferwizing en hat folslein gjin oare pretinsjes.

teology (sûnder memmoriika)

1. Paulus Mensonis, *Thien Sin- en Spreuk-rijke Predicacien* (1658) 12° (impr.: Leeuwarden, Thomas Willems Luytisma; pr. yn kol.)
2. Paulus Mensonis, *Christeljke en Stichteljke Meditacien over eenige Texten der H. Schrifture* (1660) 12° (impr.: Leeuwarden, Lambert Dronrijp en de Wed. van Thomas Willem Luytisma; pr. yn kol.)
3. Gellius Boëtius, *De Prophetische Dwyve Met een Olijftaxken ... Bedenkingen over het Eerste Capituel des Propheten Jone* (1660) 4° (impr.: Leeuwarden, Lambert Dronrijp) (pr. yn kol.)
4. Sixtus Brunsvelt, *De Spiegel der Zonde voorgehouden aan de tegenwoordige Weereldt, en bezonder aan het zontige Nederland* (1662) 8° (2e pr.?)
5. Paulus Mensonis, *Fasciculus Dat is Twintig Christeljke en stichteljke Bedenkingen Over verscheiden Texten der Heiliger Schrifture* (1662) 8°

6. *Priik van Lelyen en Roosen, dat is: Christelijke gedachten van Jean de la Montagne en de Engelsche godgeleerden A. Warwik en Joseph Hall* (1664) 12°
 7. Johannes Janssonius, *Apostolische Toet-steen, Ontdeckende De valsche Munte van de verdwaelde Prae-adamiten* (1664) 12° (2e pr.)
 8. Sixtus Brunsvelt, *De leevenige Christen in de doode Wereldt Gedaaen in verscheidene predicatien* (1665) 8° (yn 'e mande mei Dominicus Lens)
 9. *Priik van Lelyen en Roosen, dat is, Christelijke Gedachten ... van den doorluchtigen Franschen Heer De la Montagne Ende ... Arth. Warwik en Jos. Hall* (1666) 12° (Foar in part ek útjûn troch Jacobus Wagenaar fan Amsterdam) (sjoch ek nr. 6)
 10. Sixtus Brunsvelt, *De Leevendige Christen In De Doodde Wereldt* (1666) 8° (2e pr.; sjoch nr. 8)
 11. Jean Puget de la Serre, *Het onderhoud der goede geesten op d'Ydelheden van de Werelt* (1666) 8°
 12. Everhardus Bornaeus, *De Getrouwe Harder* (1669) 4° (yn 'e mande mei Hauke Egbarts Haeringa)
 13. Michel Noé, *Prières chrétiennes, dédiées à Monsieur Pierre de Harinxma de Sloote* (1669) 4°
 14. Hermannus Witz, *Twist des Heeren met syn Wyngaerdt* (1669) 8° (impr.: [Leeuwarden], Jacob Pieters Hagenaar; pr. yn kol.)
 15. Sixtus Brunsvelt, *De Spiegel Der Zonde, Voorgehouden aan de tegenwoordige Wereldt* (1670) 8° (3e pr.; sjoch nr. 4)
 16. P. Jurieu, *Verhandeling van de Godvruchtigheid ... Vertaalt door J. Dullaard* (1678) 8°
 17. P. Jurieu, *De Plichten der Volstandigheid in twee Predicatieën vertaalt door N.W. [= Nicolaas Wieringa]* (1687) 12°
 18. P. Jurieu, *Verhandeling van de Godvruchtigheid ... Vertaalt door J. Dullaard* (1687) 12° (2e pr., sjoch nr. 16)
-
19. Caspar Neumanns, *Kern Aller Gebeden, In weynig woorden, ... Waar achter zyn gevoegt Generaale Regulen van een Godvruchtig Leeven* (1698) 12° (widd. H. Rintjes & Pieter Ruijds)
 20. Edwin Sandis, *Verhaal van den Staat der Relgie ... Benevens eenige merkwaardige Byvoegselen. Gezamentlijk uyt het Fransch vertaalt door Joachim Oudaen* (1700) 8° (widd. H. Rintjes & Pieter Ruijds)

literatuer (sûnder gelegenheidsfersen en meniste lieteboekjes)

21. *Kliios Kraam, vol verscheiden gedichten* (1656-1657) 8°, 2 dln.

22. Philiïpes le Noir, *Emanuel, ou Paraphrase évangélique ... Poëme Chrestien devisé en Quinze livres* (1671) 8°
23. *Het Lust-Priëel Der Zeeden. Om te dienen tot Vermak en Stichtinge, der zeedige sangliëvende Gemoeden ... Uit verscheiden van de beste Rijmers* (1685) 8°

24. J. Ondaan, J. de Dekker, A. Tymens, *Heilsame Bedenkingen Op de Geboorte, Lijden en Dood Onses Heeren Jesu Christi. In Rijm voorgesteld Door ... Als meede Zielen-zucht tot God, Met eenige Punt-Dichten door Henrick Rimjtes* (1699) 12° (widd. H. Rimjtes & Pieter Ruierds)

gelegenheidsfersen

25. Carel Prince, *Gedienstighedyt Beroont Ter Bruylotte Van den ... Heere Philippus Matthaëus ... Ende ... Mejuffer Sophia Jans Sydses* (1656) 4°
26. Sixtus Brunsvelt, *Cynea Cantio ... Livii Hilarii, cum ab ecclesia Leovardiana ... morte ad dominum suum evocatur* (1656) pl°
27. Simon Abbes Gabbema, *Op 't verjaaren van Mevrouw Elckjen van Bouritia-Glinstraas* (1657) pl°
28. Simon Abbes Gabbema, *Over 't besichtigen der Zeegevierende Kupidio uitgebeeldt in 't Zoonkje van den Heere Epeus a Glinstra ... en mevrouw Elckjen van Bouritia, geschildert door den vermaarden Wybrandus de Geest* (1657) pl°
29. *Ter Bruylotte van de E. Heer Jacob de Kok hoptman over een bende te voet ende de bevallige juffrou Elckje van Isma* (1659) pl°
30. Mr. Klaes Pieterszoon Hoekstra, *Al de Vier Elementen Vuur, Lucht, Water, en Aerde ... toegeëigent Aen ... Prins Wilhelm Frederyck* (1659) 4°
31. Isaac de Schepper, *Oratio in felicem restaurationem Caroli Secundi ... habita Franckeras in templo academico XIV Kal. Aprr. MDCLXII* (1662) 4°
32. Sixtus Brunsvelt, *De liikspraak van een Doode tot de Lee-vendige ofte De Roustatige Uytvaart van ... Assuerus van Viersen* (1663) 4°
33. D. Coops, *Epicædium Rhythmicum in ... obitum ... D. Herculii Daventraei pastoris (dam viveret) Leovardensis* (1665) pl°
34. Gellius Boëtius, *Het Godtzaligh Leeven, ende het Geluckzalig Sterven Van ... Prince, Wilhelm Frederich* (1665) f°
35. Isaac de Schepper, *Allocutio ad ... Aitzema ... ut omisissis proximi anni opprobrijs* (1666) pl°
36. Jacobus Geusius, *Graf-schrift voor ... Hauckjen van Hillama, weduwe van ... Hector Bouritius* (1669) pl°
37. Michel Noë, *Epithalamie burlesque, sur le Mariage de Monsieur Jean de*

- Burum ... avecque la Jolie Demoiselle, Mademoiselle Marie de Viersen*
(1669) 4°
38. Michel Noé, *Vers funebres et concolations sur la mort de feu Monsteur Pierre de Harinxma de Sloote* (1669) 4°
39. J. Buning, *Epigraphe tumuli ... Dni Caroli à Roorda territorii, quod dicitur Idaerderdadeel praetoris* (1670) pl°
40. Jacobus Geusius, *Plichtschuldige Klachte op het ... verscheyden van ... Carel Roorda ... mitsgaaders van ... Sophia van Roorda* (1670) pl°
41. *Op 't overlijden van de heer Tammo Sibema van Rosema ... tot Kollum op Tadema Uyterdijikken* (1670) pl°
42. Isaac de Schepper, *Elegia in obitum ... Nicolai Igrami ab Achlum* (1670) pl°
43. Michel Noé, *Dialogue entre la République ...* (1672) 4°
44. H. Neihusius, *Alto principi Henrico Casimiro ... cum, ex gloriosa militia redux* (1675) pl°
45. Michel Noé, *Vers funebres ... sur le decés de feu Son Altesse Madame la Princesse Doüariere d'Orange* (1675) 4°
46. Joan Dullaart, *Zangh der bruiloft van ... Isaac de Schepper, ... en Mejuffrouw Sibille Mejonisma* (1676) pl°
47. S.A.G. [= Simon Abbes Gabbema] H. Frisiae, *Bruylofs-tent gevelgten en geopent ter verbindinge van ... Isaac de Schepper ... en Jonkvrouw Sibille Mejonisma ... binnen Buytenpost den XVII van Winter-maand des Jaars MDCLXXVI* (1676) pl°
48. H. Neihusius, *In acerbum funus magnarum virtutem ... matronae Rinsktiae Faber ... conjugis ... Antonii Kan* (1676) pl°
49. Henricus Neihusius, *Celsissimo, Illustrissimo ... Dat is: Aan den Magtigsten en Doorlugtigsten Prince, Hendrik Casimir, ... Doen hy in de Friesche Franeker Hooge-Schoole wierde verkooren tot Oppersten Voorsorger* (1678) 4°
50. Joh. Antonides, *Cardialgia in ... obitum ... D Edzardi a Groustins* (1679) pl°
51. Michel Noé, *Chansons pour Epithalame, sur le mariage du ... Monsieur François Duco de Camminga ... avec Mademoiselle Lucie d'Aylua* (1679) 4°
52. Michel Noé, *A monsieur ... Hessel Vegelin de Clarberge ... sur son mariage avec ... Anne Marie de Viersen. Sonnet.* (1683) pl°
53. Michel Noé, *Ode sur l'entrée solennelle de ... Henry Casimir ... et de madame Amélie ... dans la fameuse ville de Leuwarde* (1684) f°
54. Henricus Neuhusius, *Votum Neuhusianum super Jubilaeum Academiae Franekerensis, oblatum celsissimo ac serenissimo principi Wilhelmo Georgio Fristoni* (1685) pl°

55. *Isacari de Schepper Elegia ... Bimharo Heringa à Grovestins* (1686) 4°
56. *Paulus de Ghemmenich J.C., Applausus publicus in felicem, ... Johannis Galehni Frisonis cum Dessavia Frisiam versus* (1687) f°
57. *Laëciae effusae ... viri ac domini Isaci de Schepper ... denati die XVIII mætij Anni MDCLXXXVIII* (1688) f°
-
58. *Wijnbrand de Geest, Pronk-altaar der Schilder-konst* (1698) 8° (widd. H. Rijntjes & Pieter Ruijerts)
-
- politijk & skiednis (ynkl. pamfletten)*
59. *Carel Roorda, Brief Aan den Heere Adriaen Veth ... Dienende tot een sedige Verantwoordinge van ... wijlen de Heere Carel Roorda, d'Oude* (1660) 4° (De KB yn Den Haach hat in printinge mei setfarianten op it titelblêd, sign. 8369)
60. *Simon Abbes Gabbema* (ed.), *Viglii Zwicemii ab Aytta Epistolae politicae et historicae ad Joachimum Hopperum* (1661) 8°
61. *Philips de Comines, Historien, Behelsende De Daaden van Lodewik de XI. en Karel de VIII. Beroemde Koningen van Vrankrijk* (1665) 8°
62. *Simon Simonides, Korte Openinge Aengaende De Laeste Uyren Van den wel Ed. Heere, Lieuwe van Aitzema* (1669) 4°
63. *Week-Register ... Belegering van Groeningen, Beginnende met den 21 en eindigende met ... den 27 July 1672* (1672) pl°
64. *Week-Register Zijnde het Vervolg ... Beginnende met den 27 July en eindigende ... den 3. Augusti. 1672* (1672) pl°
65. *Week-Register Zijnde het Vervolg... Beginnende met den 6. en eyndigende met den 13 dito 1672* (1672) pl°
66. *Week-Register Zijnde het Vervolg ... Beginnende met den 10. en eyndigende met den 17. Augusti 1672* (1672) pl°
67. *Week-Register Zijnde het Vervolg ... Beginnende met den 13 Augusti en eyndigende 20 Augusti 1672* (1672) pl°
68. *Week-Register Zijnde het Vervolg ... Beginnende met den 20 Augusti en eyndigende met 27 Augusti 1672* (1672) pl°
69. *Beslyt van het Week-Register Zijnde het Vervolg ... Beginnende met den 27 en eyndigende met den 30 Augusti 1672* (1672) pl°
70. *Wederlegginge van de Deductie der heeren vergadert tot Sneek* (1673) 4°
71. *Remonstrantie voor de Heeren Horatius Knyf, Assuerus van Grovestins en Iarich van Okinga* (1673) 4°
72. *Guido Benivoglio, Historie der Nederlantsche oorlogen, sedert het ver-*

trek van Filippus II uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig bestant ... uit d'Italiaansche ... Taal door J.H. Glazemaker, vertaalt (1674) 4° (der birne ek troch Rintjes printe eksimplaren mei it adres fan Jan Rieuwertsz fan Amsterdam en Hero Galama fan Harns)

- 73. *Copie van een Brief, uit Londen den 6 Febr. 1674 (betr. de Vredelandelingen)* (1673 [sic]) pl°
- 74. *Lettre du Roy d'Angleterre aux Etats Généraux des Provinces Unies. Brief van de Koning ... (10 Febr. 1674)* (1674) 4°
- 75. *Jean-Louis Guez, sieur de Balzac, Aristippus, of van Het Ampt der Hooge Staatsbedienaars. van den Heere van Balzac. Vertaalt door J. Dullaart (1677) 12°* (kol.: Leeuwarden, Eelke Symons Nauta [printer])

militaria

- 76. [Izaak Dusart & Jacob van Doell], *Optocht der Batavieren ... zijnde een oniwerp, om uyt Hollandt alleen ... Hundert duyzendt weerbare Mannen in 't veldt te brengen* (1673) 4°
- 77. *Menno van Coehoorn, Versterckinge des Vyf-Hoecks ... Gestelt tegens die van den Ingenieur en Capit. L. Paen.* (1682) 8°
- 78. *Menno van Coehoorn, Wederlegginge Der Architectura Militaris, ... insonderheydt die op de Stadt Coevorden zijn toegepast* (1683) 8°
- 79. *Menno van Coehoorn, Nieuwe Vestingbouw, Op een natte of lage Horisont* (1685) f°

-
- 80. *Menno van Coehoorn, Nieuwe vestingbouw, op een natte of lage horisont (1702) f°* (erven widd. H. Rintjes)

medisinen en natuurwittenskippen

- 81. *Carolus Battus, Het Secret-Boek Vol Heerlijcke Konsten in Veelerley Materien* (1664) 12°
- 82. *Johannes Greydanus, Institutiones physicae libris undecem absolutae* (1664)⁵²
- 83. *Abraham Munting, Waare Oeffening Der planten ... Met 40. Kopere Plaaten van de Raarste Planten verciert* (1671) 4° (yn 'e mande mei J. Rieuwertsz, Amsterdam, dy't ek it privileezje op syn namme hat)

⁵² Sjoch C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme (avec sommaire et table des matières en Français)* (Amsterdam 1954), s. 504. Hja neamt in eksimplaar yn partikulier besit en ien yn de Bibliothèque National fan Parys, mar jout gjin formaat.

- 83a. Abraham Munting, *Waare Oeffening Der Planten* (1672) 4°
(meit Rieuwertsz-adres op it frontispys)
84. Abraham Munting, *Waare Oeffening Der planten ... Den Tweeden Druk* (1682) 4° (sjoch mrs. 83 en 83a)
85. Simon Abbes Gabbema, *Friesche Lyst-Garde Ofte Boom-Heester-Bløem-en Kruyd-Waarande* (1686) 4°
- 85a. Simon Abbes Gabbema, *Friesche Lyst-Garde Ofte Boom-Heester-Bløem-en Kruyd-Waarande* (1687) 4° (mei in tige útweide titelblêd, mar fierders deselde ynhâld)
86. Lieuwe Willemsz de Graef, *D'Eerste Opening en Gewis onderwijs van de Wære Vinding der Lengte van Oost en West* (1691) 4° (?) (foar de auteur)
87. Carolus Battus, *Het Secret-Boek Vol Heerlijke Konstien; Als van De Hoofstoffen in elks gebruik* (1694) 12° (ferl. nr. 81)
88. Kenelmus Digby, *Theatrum Sympaticum, Ofte Wonder-Toneel der Naturs Verborgenheden ... Den Tweeden Druk, vermeerdert en verbeterd* (1697) 8° (yn 'e mande mei Jan ten Hoorn fan Amsterdamm)

ferskaat

89. Desiderius Erasmus, *Gedenckweerdige spreuken ... Uit het latijn vertaelt door L.v.B[osch]* (1672) 8°
90. *Verkoopinge van ... Saten en Staten, sampt losse Parcelen Landen, gelegen tot Bossum, Marssum, Ternaerd, Hantum, Nykerck, by Dockum en Waterswolve* (1674) pl°
91. Michel Noé, *Plusieurs Enigmes, Ou Descriptions Enigmatiques* (1682) 12° (easte samling fan 149 riedsels)
92. Michel Noé, *Plusieurs Enigmes Ou Descriptions Enigmatiques* (1684) 12° (twadde samling fan 160 riedsels)

mennonitika

proaza

93. Jan Philipsz Schabaelje, *Het leven onses Heeren Jesu Christi* (1681) 4° (2de pr.)
94. *Dat Nieuwe Testament ... Gedruckt naer het oude Exemplaar van Nicolaes Bieskens* (1681) 12°
95. G. Buys, *Kort Begryp Van de Godtheydt Christi Vervolgens de Texten des Ouden ende des Nieuwen Testaments* (1685) 12°
96. Hans de Ries, *Klaer Bewijs Van de Eeuwigheyd ende Godheyd Jesu Christi* (1688) 12°

97. Comelis Claesz Bruyn, *Vijf-en-Veertig Predicacien, Over verscheyden Texten* (1692) 4°
98. *Dat nieuwe testament ons liefs Heeren Jesu Christi. Ghedruckt naer het oude exemplaar van Nicolaes Bieskens* (1697) 8° (wê't er mei 'in compagnie' wie, is net bekend - mooglik wie Rieuwertsz fan Amsterdam derek by)

 99. Ruierd Gerbens, *Korte Belydenisse des Christelijken Geloofs. ... Beneffens de Laatste Predicatie van den selven Autheur* (widd. H. Rintjes, 1698) 8°

poëzij (ynkl. lieteboeken)

100. *De Geestelycke Basuyn ... In houdende eenige Psalmen, Vermaenreden, Gebedesangen, Lofsangen en andere Geestelycke Liedekens* (1668) 12°
101. *Een Nieuw Sang-Boek, Ofte anders genaemt, Jan Sents Liedtboek ... Den Lessten Druck van veel Fouten verbeert* (1679) 12° (yn 'e mande mei Karst Teunis Pleckenpoel, op 't Fliet)
102. *De Geestelycke Goudschaale ... Geestelyke Liedekens, Psalmen en Lof-sangen* (1683) 8° (3de pr.) (yn 'e mande mei Karst Teunes [s]joch nr. 101]; it kol. jout as printer Johannes Jacobs Banga, ek yn de Peperstrjitte)
103. P.A. Dreyer, *Stichtelyke Liedekens* (1684) 12°

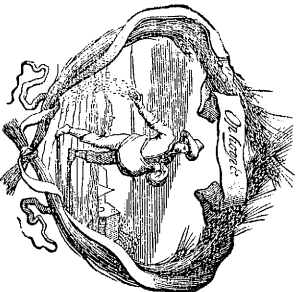
wurk fan Rintjes

104. H.D.R.J. [Hendrik Rintjes], *Gedachten Op den Jongsten Dag, In Verssen vertoont* (1681) 4°
105. Hendrik Rintjes, *De Morgen-Stond, In haar Somersche vermaeklikheden vertoont* (1684) 12°
106. Hendrik Rintjes, *Gedachten Op den Jongsten dag, In Verssen vertoont, en Voor de Tweedemaal ... in druk gebracht* (1685) 12° (2de pr.; sjoch nr. 104)
107. Hendrik Rintjes, *Toegift Van eenige Puntdichten* ([1685]) 12°
108. Hendrik Rintjes, *De Morgenstond In haar Somersche Vermakelikheden vertoont ... Deesen Tweeden Druk meer als de helft vermeerdert* (1690) 4° (2de pr.; sjoch nr. 105)

 109. Hendrik Rintjes, *Zielen-Sucht Aan God, Om een blijde verwachtinge des Doods* (1698) 4° (widd. H. Rintjes) (op s. A4^r stiet it 'laatste Vers van den Auteur, hem selfs tot Opwekkinge gemaakt, ontrent drie weeken voor sijn versterven' [= 23 maai 1698])

110. Hendrik Rinfjes, *Zielen-Socht Aan God, Om een blijde verwachtinge des Doods ... Waar achter zijn gevoegt eenige Punt-Dichten Van den selven Auteur* (widd. H. Rinfjes, 1699) 12° (sjoeh ek nr. 24)
-

Boekferkeapersmerken fan Hendrik Rinfjes:

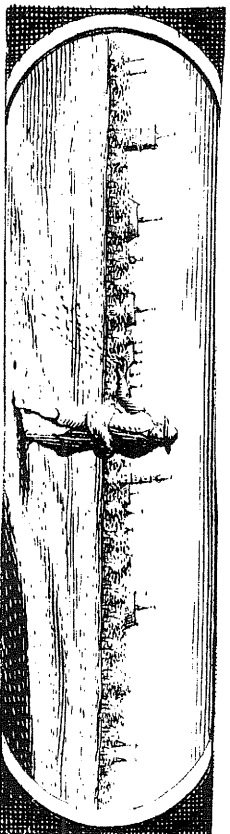

Gedrukte Letterwaords,
 3^e HENDRIK RINFJES, Boekdrucker in de Pe-
 rshaven; in sein Zaadzaaijer, c.19 19c LVIH.

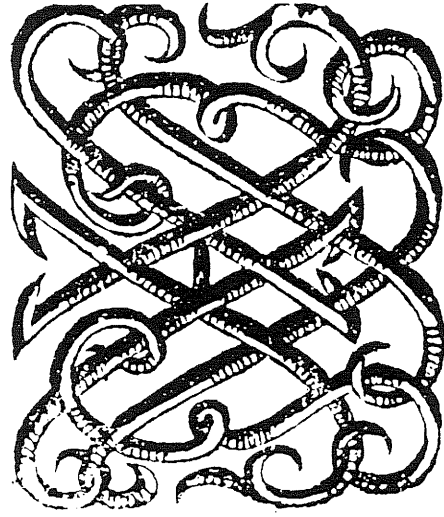

- 1a. 'Den Zaadzaaijer', op it titelblêd fan *Kliaoos Kraam* (1656-57) (fergrutte)

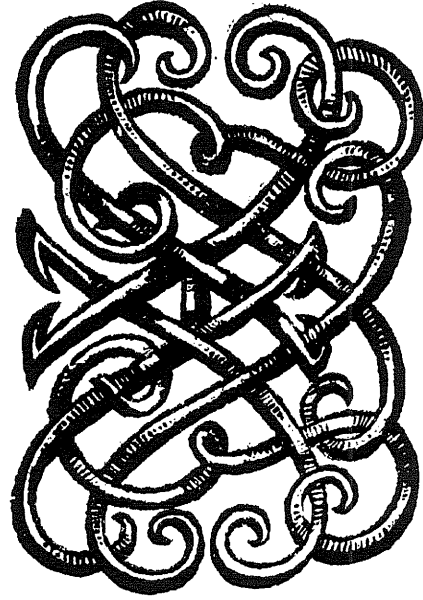
- 1b. Idem, op it titelblêd fan *Gedachten Op den Jongsten Dag* (1685) (fergrutte)

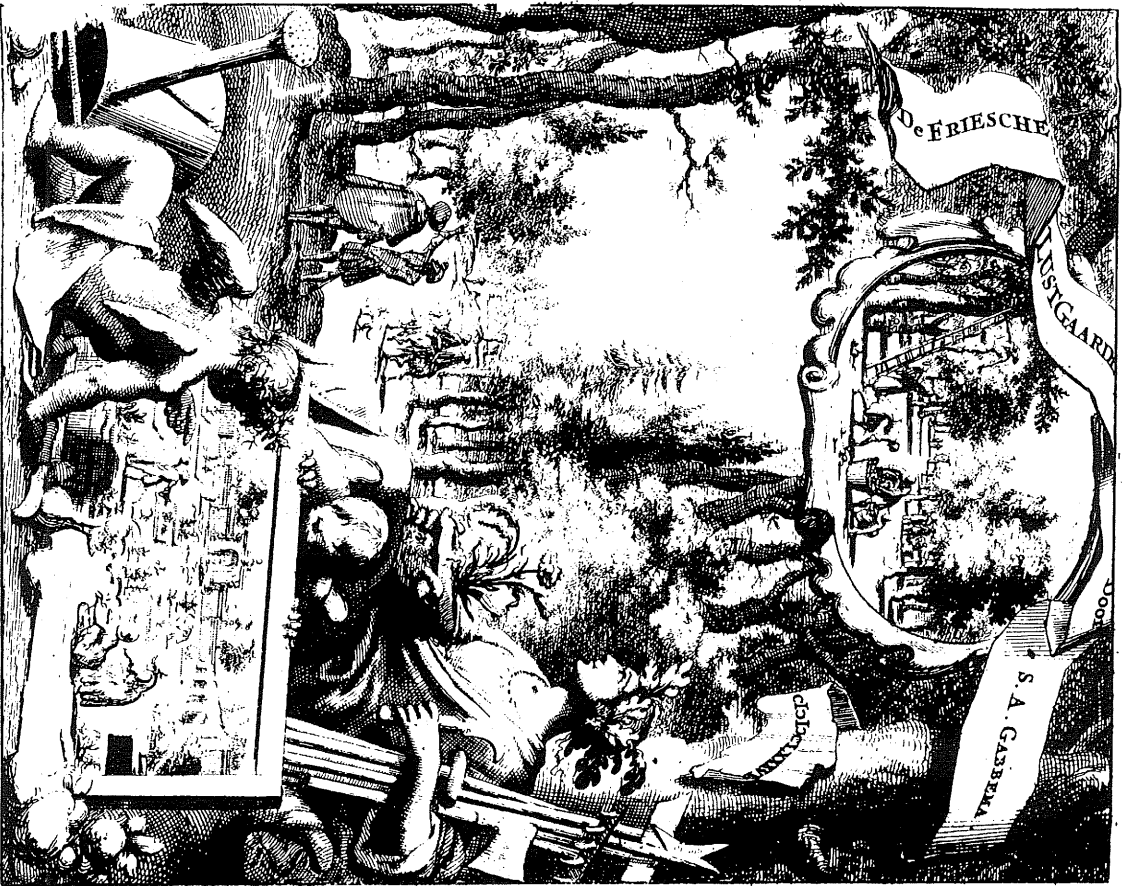
- 1c. Idem, lykwols it ûnderste diel fan it frontispy's fan *De Geestelijke Goudschaele* (1683), mei de 'zaadzaaijer' [sjin it dekor fan it Ljouwerter stedsprofyl] (fergrutte)

2a. It lytse HR-monogram, op it titelblêd fan *De Plichten der Volständigkeit* (1687)
(fergrutte)

2b. It grutte HR-monogram, op it titelblêd fan *Gedachten Op den Jongsten Dag*
(1681) (fergrutte)

1e LEETWAZENEN · by HENDRIK RINTJES 1686 .

3. It hoch Jan Luyken gravearre frontispys fan S. A. Gabbema, *Friesche Lust-gaarde* (1686) (ferlytse)

